

FƏRDA ƏSƏDOV

XƏZƏRLƏR VƏ AZƏRBAYCAN

"Elm və təhsil"
Bakı -2018

Elmi redaktor: akademik Ş.M.Mustafayev
Rəyçilər: AMEA müxbir üzvü, prof. Fəridə Məmmədova
t.ü.e.d., prof. Tarix Dostiyev
Redaktor: Fikrət Süleymanoglu

Fərda Əsədov. Xəzərlər və Azərbaycan.
Bakı, "Elm və təhsil", 2018, 240 səh.

Kitab VII-X əsrlərdə xəzər türklərinin Azərbaycan tarixindəki roluna həsr edilib. Əsərdə ərəb işğallarından öncə xəzərlərin Cənubi Qafqazda baş verən hərbi-siyasi hadisələrdəki roluna və onların bu bölgədəki siyasi nüfuzuna qiymət verilir, yazılı tarixi mənbələrin müqayisəli təhlili əsasında ərəblərə qarşı müqavimətin təşkilində Qafqaz Albaniyası və Xəzər xaqanlığı arasındakı münasibətlərə yenidən nəzər salınır. Həmçinin ərəb-xəzər hərbi qarşıdurmasından sonra üç yüz il ərzində Azərbaycanın şimalında tarixi və iqtisadi məkanının formalaşması prosesində Xəzər dövlətinin əhəmiyyəti təhlil edilir və bu məsələ ilə bağlı yeni baxış əsaslandırılır.

Əsər Azərbaycan və xəzər türklərinin tarixini öyrənən tədqiqatçılar, tələbələr və Cənubi Qafqaz tarixi ilə maraqlanan geniş oxucu auditoriyası üçün nəzərdə tutulmuşdur.

ISBN 978-9952-37-210-6

© Fərda Əsədov, 2018

MÜNDƏRİCAT

REDAKTORDAN: Azərbaycan tarixində xəzərlər haqqında dəyərli əsər	6
GİRİŞ	20
VII-X ƏSRLƏR AZƏRBAYCAN TARİXİNDƏ XƏZƏRLƏR: SİYASİ, VƏ MƏDƏNİ ƏLAQƏLƏR ...	38
Xəzərlərdən öncəki dövrdə Qafqaz Albaniyası sərhədlərində türklər	38
Qafqazda Xəzər dövlətinin yaranması	42
Xəzər dövləti tarixinin ümumdünya tarixi kontekstində əhəmiyyəti.....	47
Xəzərlərin tarixi və keçmiş SSRİ xalqlarının milli tarixşünaslığı.....	49
Azərbaycanda xəzərlərin tarixinin öyrənilməsinə dair	56
Tarixi Azərbaycan ərazilərində xəzərlərin siyasi təsirinin hüdudları	61
Azərbaycan xəzərlərlə ərəblər arasında hərbi əməliyyatlar meydanı kimi.....	70

Xəzərlər və islam	75
Xəzərlərin tarixi Azərbaycan ərazilərində maddi izləri	79
Azərbaycan ərazilərində baş verən etnik-dini proseslərdə xəzərlərin rolu	94
VIII-X ƏSRLƏRDƏ İPƏK YOLU VƏ AZƏRBAYCAN	100
Azərbaycan qədim dövr və Orta əsrlərin ticarət marşrutları sistemində	100
Oturaq dövlətlərin hakim elitası, köçəri əyanları və tacirlər arasında ittifaq	103
Ərəb istilasısı ərəfəsində Qafqazda ticarət magistralları	107
Qafqazın ticarət yollarına nəzarət uğrunda ərəblərlə xəzərlərin mübarizəsi	110
Mərkəzi Avrasiyadan keçən magistral ticarət yolları..	113
“Kaspi (Xəzər) qapısı”	116
Azərbaycan şimala cənub arasında siyasi və ticari təmas zonası kimi.....	119
Savaştan barışa: ərəb-xəzər ticarət tərəfdaşlığı	125

Transqafqaz və transxəzər ticarətində “rus”lar	126
Sarkel qalası - xəzərlərin sərhəd və gömrük postu	128
İpək Yolunun Azərbaycandakı marşrutları	133
Bərdə - yerli istehsal və beynəlxalq ticarət mərkəzi ...	152
Bərdədən xəzərlərə gedən yol	156
Orta əsrlərdə Dərbənd: Qafqazda ticarət tərəfdaşlığın mərkəzi	160
Azərbaycan şəhərləri arasında istehsal-ticarət əməkdaşlığı	164
Azərbaycan tranzit ölkə və ixracatçı kimi	170
VII-X əsrlərdə Avrasiya və Yaxın Şərqi ticarət əlaqələri məkanında Azərbaycan	175
NƏTİCƏ	194
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT	203
COĞRAFİ TERMİNLƏRİN GÖSTƏRİCİSİ.....	231

REDAKTORDAN

AZƏRBAYCAN TARIXINDƏ XƏZƏRLƏR HAQQINDA DƏYƏRLİ ƏSƏR

Əsrlərlə göy Xəzərin sahilində yaşayan, onun qucağına sığınan, havasını udan Azərbaycan xalqı 20-ci yüzillikdə özünün möhtəşəm poeziyasında bu dənizin çılğın təbiətinə, şıltaq xasiyyətinə, eyni zamanda ana vətənlə, Azərbaycanla bütövləşmiş doğma ruhuna yüzlərlə lirik şeir həsr etmişdir. Lakin eyni dövrdə alimlərimiz tərəfindən bu dənizə öz adını vermiş xəzərlərin tarixinə dair bir elmi monoqrafiyanın belə yazılmaması həm anlaşılmaz, həm də bağışlanmaz bir hadisədir. Necə olub ki, Süleyman Rüstəmin “İlhamıma qanad verən Xəzər kimi dənizim var” dediyi, Məmməd Arazın “Bu nəğməkar göy Xəzərim ömrüm boyu bir sazımdır” söylədiyi, bir çox digər şairlərimizin Xəzəri incə poetik duyum və təfəkkürlə vəsf etdiyi bir dövrdə tarixçilərimiz bu məsələyə az qala göz yumub, Xəzər və xəzərlər məsələsinin Azərbaycanın taleyindəki rolunu dərk etməyə və elmi şəkildə araşdırmağa o qədər də meyl göstərməyiblər? Bu, yalnız XX əsr tarix elmimizin deyil, ümumiyyətlə, Sovet dövründə

ictimai və milli şüurumuzun təkamül yollarının çoxsaylı sirlərindən biri olaraq qalmaqdadır.

Yuxarıdakı ifadədə “Xəzər”lə “xəzərlər”in eyniləşdirilməsi oxucunu çaşdırmasın. Söhbət həm möhtəşəm su hövzəsindən – dənizdən, həm də vaxtı ilə onun şimal və qərb sahillərində məskun olan xalqdan gedir. Amma onların adında eyniliyin olması təsadüfi deyil. Xəzərlərin tarixində günümüzədək bəzi müəmmalı və qaranlıq səhifələr qalsa da, Xəzər dənizinin bu xalqın adıyla bağlı olması tamamilə qanunauyğundur. Çünki məhz xəzərlər özlərinin cahanşümül dövlətlərini bu dənizin sahillərində qurmaqla, VII-X yüzilliklərdə İtil (İdil, Volqa) çayı və Xəzər dənizi üzərində beynəlxalq ticarət yollarını açıb inkişaf etdirməklə bəşər tarixində ilk dəfə olaraq bu dənizi dövrün “geosiyasi” mərkəzinə çevirməyə müvəffəq olmuşdular.

Məhz bu dövrdən etibarən Xəzər dənizinin həm adı, həm də taleyi xəzərlərin tarixi ilə ayrılmaz şəkildə bir-birinə bağlanmış oldu. Sonradan tarixin hökmü ilə dəyişən reallıqlar bir çox yer və məkan adlarına yenilik gətirdiyi kimi, dünya xəritələrində də “İtil” çayı yerinə “Volqa”, “Xəzər” dənizi əvəzinə “Kaspi” dənizi və s. kimi adların üstünlük qazanmasına yol açmışdır. Ancaq Azərbaycan xalqı min il əvvəl olduğu kimi, taleyi ilə doğmalaşmış bu dənizi “Kaspi dənizi”, “Xarəzm dənizi”, “Gürqan dənizi”, “Mazandaran dənizi”, “Quzğun dənizi” deyil, məhz “Xəzər dənizi” olaraq adlandırmağa davam edir və bununla xəzər türklərinin Azərbaycan tarixində oynadığı mühüm rol və qoyduğu dərin izin sanki yaddaşlarda əbədilik həkk olunduğunu vurğulayır.

Yuxarıda Azərbaycan tarixşünaslığında xəzərlər məsələsinə kifayət qədər diqqət yetirilməməsi qeyd olunsa da, bu problem, təbii ki, tamamilə işıqlandırılmamış qalmamışdır. Akademik Ziya Bünyadovun əsərlərində, onun hələ 1965-ci ildə nəşr olunmuş “Azərbaycan VII-IX əsrlərdə” monoqrafiyası və bir sıra məqalələrində, akademik Nailə Vəlixanlının və digər tarixçilərin elmi yazılarında xəzərlərlə bağlı bəzi mühüm məqamlar tədqiq edilmişdir. Xüsusilə incə tarixçi duyumu və erudisiyasına sahib olan, orta əsrlər tariximizin bir çox önəmli məsələlərini ilk dəfə elmi gündəmə gətirən Ziya Bünyadov xəzərlərin Azərbaycan xalqının həm hərbi-siyasi, həm də etnomədəni tarixində oynadığı rolu vurğulamaqla və elmi ədəbiyyatda öz mövqeyini bildirməklə bu problemi tarixşünaslığımızda dərinlən araşdıran ilk böyük alimlərdən biri olmuşdur.

Bununla belə, Sovet dövründə xəzər məsələsinə, xəzərlərin Azərbaycan tarixində oynadıqları rola bu və ya digər dərəcədə toxunan yazıların qələmə alınmasına baxmayaraq, onlar nə say, nə də mahiyyət baxımından bu önəmli elmi problemi bütövlükdə əhatə etməyə kifayət deyildilər. Və orta əsrlər tariximizdə həllini gözləyən bir sıra digər problemlər kimi xəzər məsələsi də uzaq rəfə qoyulmuşdur sanki. Çünki bu mövzunun araşdırılması tarixi səthi bir fənn kimi qəbul edən “mütəxəssislərin” işi ola bilməzdi. Xəzərlər məsələsi ilə ciddi şəkildə məşğul olan alim geniş elmi erudisiyaya malik olmalı, bir sıra dillərə, xüsusilə ərəb dilinə mükəmməl şəkildə vəqif olmalı, dövrün ilk mənbələrini bilməli, bu mövzuda

günümüdə qədər dünya tarixşünaslığında ingilis, rus, alman dillərində yazılmış yüzrlər tədqiqat əsərini diqqətlə öyrənməli və nəhayət, güclü analitik düşüncəyə sahib olmalıdır. Təsadüfi deyil ki, bu məsələnin həllini akademik Ziya Bünyadov məktəbinin layiqli nümayəndəsi Fərdə Əsədov öz üzərinə götürdü. Öz ustadının Azərbaycan mediəvistikasında qoyduğu ən ciddi və əhatəli problemlərdən birinin araşdırılması ona müəssər oldu.

Xəzərlər məsələsi bizim orta əsrlər tariximiz baxımından nə üçün bu qədər böyük əhəmiyyət kəsb edir? Bu sualın bir neçə cavabı var və onları qısa tezis şəklində sırasıyla qeyd etmək düzgün olardı. Və bir önəmli məqama da toxunmaq gərəkdir ki, bu problemi bir neçə nöqtəyi-nəzərdən – dünya tarixi, ümumi türk tarixi və lokal Azərbaycan tarixi baxımından dəyərləndirmək mümkündür.

İlk növbədə xüsusi olaraq vurğulamaq lazımdır ki, xəzərlərin qurduğu və müasir tarixşünaslıqda “Xəzər xaqanlığı” adı ilə bilinən dövlət, islamdan öncəki qədim cahanşümul türk dövlətçilik ənənəsini qoruyub saxlamaqla Avrasiyanın əngin çöllərini birləşdirmiş və bununla da tarixdə özündən əvvəlki türk xaqanlıqlarının sonuncu və təbii varisi olmuşdur. Təsadüfi deyil ki, 551-ci ildə indiki Monqolustanın ərazisində Orxon çayı sahilində ilk “Türk xaqanı” adını qazanmış Bumin xaqan Aşina nəslinə mənsub olduğu halda, bu sülalənin tarixdə sonuncu hökmdar nümayəndələri də məhz Xəzər xaqanları olmuşdular. Xəzər xaqanlığının X yüzillikdə süqutu ilə Aşina sülaləsi də tarix səhnəsindən silinmişdir. Məhz bu səbəb-

dən xəzərlərdən sonra yaranmış digər böyük türk imperiyaları – Qaraxanilər, Səlcuqilər, Qəznəvilər və digərlərinin hökmdarları ali Aşina sülaləsinə aid olmadıqları üçün heç bir zaman legitim şəkildə “xaqan” titulunu özlərinə götürməyə cəsarət göstərməmişdilər. Belə ki, X yüzillikdə Sırdərya Oğuz dövlətinin başçıları “yabqu”, XI yüzillikdə onların müsəlman varisləri olan Səlcuqilər ərəb dilindən gələn “sultan”, Qaraxanilər “ilək xan” adları ilə kifayətlənməli olmuşdular.

Xəzər xaqanlarından sonra ilk dəfə “xaqan” (“kaan”, “kağan”) titulunu qəbul etməyə özlərini layiq bilən dövlət başçıları Monqol imperiyasını quran Çingiz xan və onun varisləri olmuşdur. Şübhəsiz, onlar bu addımı atmağa özlərinin tam haqqı olduğuna əmin idilər. Çünki Aşina nəslinə mənsub olmasalar da, Türk xaqanlığından sonra ilk dəfə olaraq məhz onlar bütün Avrasiya xalqlarını və Çindən Şərqi Avropaya qədər uzanan əraziləri öz hakimiyyətləri altında birləşdirməklə bəşər tarixində ən geniş və möhtəşəm imperiya yaratmağa müvəffəq olmuşdular. Amma heç şübhəsiz, qədim çöl dövlətçilik təfəkküründən qaynaqlanan bu ənənənin Türk xaqanlığından Monqol imperiyasına ötürülməsində, aradaki bir neçə əsr vaxt fərqi nə baxmayaraq, Xəzər dövlətinin mühüm vasitəçi rolu olmuşdur. Bu fakt xəzərlərin ümumi türk tarixindəki özünəməxsus və olduqca önəmli yer tutduğunun göstəricilərindən biridir.

Erkən orta əsrlər adlandırılan dövr, məlum olduğu kimi, Avropa tarixində “qaranlıq əsrlər” adı ilə tanınır. Çünki Qədim Roma imperiyasının çökməsi ilə antik mə-

dəniyyətin izləri də silinmiş, Avropada “barbar” krallıqlarının dövrü başlamış və xristian təəssübünün təzyiqi ilə ictimai fikirdə azad düşüncə ənənəsi əsrlərlə boğulmağa məhkum edilmişdir. Bu dövrdə Asiya sivilizasiyalarının isə inkişafı və çiçəklənməsi davam edirdi. Bu çiçəklənməyə təkan verən ən ciddi amillərdən biri Asiya qitəsində müxtəlif xalqlar arasında geniş ticari və mədəni mübadilənin mövcudluğu və buna təkan verən Böyük İpək Yolunun fəaliyyətdə olması faktıdır. Ancaq VII-X yüzilliklərdə İpək Yolu ilə bağlı fikirlər söyləndikdə, adətən, Çində Tan imperiyasının mədəni intibahı, Şərqi Asiyada isə daha çox Ərəb xilafəti və Bizans imperiyasının önəmindən bəhs edilir. Halbuki bu dövrdə İpək Yolunun inkişafına və dolayısı ilə bəşər tarixinin gedişatına ən ciddi şəkildə təsir edən böyük imperiyaların arasında Xəzər xaqanlığı da mövcud idi. Avrasiyanın mərkəzində qüdrətli və möhtəşəm dövlət kimi meydana çıxan, sözün əsl mənasında Qərbi Türk xaqanlığının siyası varisliyi missiyasını üzərinə götürən Xəzər xaqanlığı uzun müddət Bizansla və xilafətlə “geosiyasi” rəqabət aparmış, müharibələr etmiş, ittifaqlar qurmuş və beləliklə, bir çox xalqların tarixi taleyinə ciddi təsir göstərmişdir.

Azərbaycan da bunların arasında istisna deyildir. O cümlədən Şimali Azərbaycan ərazisi xəzər türklərilə ərəblərin çoxsaylı qanlı toqquşmalarına meydan olmuşdu. Lakin bu münaqişənin hər iki imperiyaya nə qədər ziyan gətirdiyini dərk edən Abbasi xəlifələri və Xəzər xaqanları təqribən IX əsrin başlarından – xəlifə Harun ər-Rəşidin dövründən etibarən xristian Bizansına qarşı ittifaq yarat-

mağın və qarşılıqlı ticari əlaqələrin daha səmərəli və faydalı olacağı fikrinə gəlmişdilər. Bu dönmədən başlayaraq formalaşan ərəb-xəzər ticari ittifaqı İpək Yolunun marşrutlarının ciddi şəkildə dəyişməsinə, İtil çayı və Xəzər dənizi üzərindən beynəlxalq ticarətin, yəni Şimal-Cənub marşrutlarının sürətlə inkişafına rəvac vermişdir. Bu proses Azərbaycanın tarixi müqəddəratına, ölkənin Araz çayından cənubda və şimalda yerləşən iki hissəsi arasında əlaqələrin genişlənməsi ilə bütövləşməsinə olduqca güclü təkan vermişdi. Belə ki, biz Azərbaycanın xəzərlərdən əvvəlki tarixinə nəzər salanda daha çox iki, bir-birindən asılı olmayan Atropatena və Albaniya dövlətləri barədə söz ediriksə, xəzər dövründən sonra həm iqtisadi, həm siyasi, həm ideoloji baxımdan xeyli dərəcədə bütövləşmiş Azərbaycan ölkəsi haqqında danışa bilərik. Xəzərlər dövründə başlayan bu bütövləşmə prosesi sonrakı mərhələlərdə, Səlcuq, monqol, Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu, Səfəvi dövrlərində daha da möhkəmlənərək davam etmişdir. Ancaq bunun başlanğıcına ərəb-xəzər ittifaqının rəvac verməsi unudulmamalıdır və tariximizin bu tələyüklü məsələsi F.Əsədovun monoqrafiyasında kifayət qədər açıqlanıb.

1038-ci ildə Böyük Səlcuq imperiyasının yaranması istər Orta Asiya və Yaxın Şərq, istərsə Azərbaycan tarixində bir dönüş nöqtəsi olmuşdur. İslam tarixinə yeni düzən verən, xilafətin həm dini-ideoloji, həm sosial-iqtisadi həyatına mühüm yeniliklər gətirən Səlcuq dövrü Azərbaycanın etnomədəni simasının formalaşmasında da ən önəmli mərhələ olmuşdur. Ancaq Səlcuqilərin, daha

doğrusu, onların sələfi olan Sırdərya oğuzlarının tarixinə diqqət yetirəndə onların Xəzər dövləti ilə sıx bağlılığını görürük. Bəzi mənbələrdə X yüzillikdə Orta Asiyada Aral dənizinin ətrafı və Xəzər dənizinin şərq sahillərində məskun olan bu oğuzların Xəzər xaqanlığının siyasi təsiri altında olmaları barədə məlumatlar mövcuddur. Oğuzların bu torpaqlar uğrunda digər türk xalqı olan peçeneqlərlə qanlı müharibələr apardıkları, onları Orta Asiyadan sıxıb İtil çayı hövzəsinə çıxardıkları məlumdur. Ancaq bundan sonra da oğuzlar xəzərlərlə birləşərək peçeneqləri daha da qərbə – Qara dəniz sahillərinə və sonradan Balkan yarımadasına köç etməyə məcbur etmişdilər ki, Bizans qaynaqları bu savaşları və onların nəticələrini geniş işıqlandırmışdır. Beləliklə, Azərbaycan tarixində son dərəcə önəmli rol oynamış oğuzların və onların varisi olan Səlcuq türklərinin tarixinin araşdırılması xəzərlərin tarixinə müraciət etmədən mümkün deyildir.

Xəzərlər tarixinin olduqca cazibəli və eyni zamanda müəmmalı tərəfi təqribən VIII əsrin başlarında xəzər eltasının yəhudi dinini qəbul etməsi faktıdır. Qədim Roma sərkərdəsi Tit eramızın 70-ci ilində Qüds şəhərini tutub yəhudilərin məşhur Yerusəlim (Qüds) məbədinə oda verib dağıtdıqdan sonra tarixdə ilk dəfə idi ki, yəhudilik dövlət dini səviyyəsinə yüksəlmişdi. Maraqlı cəhət də məhz ondan ibarətdir ki, bu hadisə Yaxın Şərqdə – Fələstin ərazisində deyil, Avrasiya çöllərinin ortasında baş vermiş və yəhudilərin özləri deyil, bir türk xalqının hökmdarı tərəfindən həyata keçirilmişdi. Tarixdə misli az görünən

belə hadisənin səbəblərini araşdırmaq və açıqlamaq o qədər də asan məsələ deyil. Və təsadüfi deyil ki, dünyada bir çox tarixçi, xüsusilə yəhudi əsilli mütəxəssislər bu problemə yüzlərlə əsər həsr ediblər. Etiraf etmək gərəkdir ki, yazılan bu əsərlərin hamısı sırf akademik xarakter daşımır, çünki məlum səbəblərdən bu məsələnin müəyyən siyasi çəkisi də var. Bütün bu geniş elmi ədəbiyyatı gözədən keçirib təhlil etmək problemə müraciət edən tarixçidən xeyli zaman və zəhmət tələb edir.

Təbii ki, xəzərlərin o dövrdə böyük dünya dinləri olan xristianlıq və ya islamı deyil, məhz yəhudiliyi seçmələrinin arxasında ciddi “geosiyasi” səbəblər dayanırdı. Şübhəsiz, bu hadisənin istər xəzər xalqının, istərsə də bütün regionun tarixindəki nəticələri birmənalı deyildir. Məlum olduğu kimi, bir türk xalqı olaraq xəzərlərin əksəriyyəti öz qədim dinləri olan *tanrıçılığa* ibadət edirdilər ki, bu barədə alban tarixçisi Musa (Moisey) Kalankatuklu öz əsərində məlumat verir. Hərçənd onların arasında xeyli sayda müsəlman və xristianlığa səcdə edən insanların da olduğu bilinir. Musa Kalankatuklunun yazdığına görə, Alban çarı Varaz-Tiridat yepiskop İsraili xəzərlərin ölkəsinə sülh bağlamaq məqsədi ilə göndərdikdə bu xristian rahibi orada onların həm həyat tərzini, həm də dini görüş və ayinləri barədə məlumat əldə edə bilmişdir. Müəllifin xəzərlərin dini etiqadlarına bir xaçpərəst təəssübü ilə yanaşmasına, onları “mənfur büt-pərəst” kimi dəyərləndirməsinə baxmayaraq, bizim üçün önəmli olan fakt ondan ibarətdir ki, yepiskop İsrail xəzərlərin “Tanrı xan” adlı

allaha səcdə etdiklərinə, ona qurbanlar kəsdiklərinə və müvafiq ayinləri həyata keçirdiklərinə şahidlik etmişdir.

Bununla belə, artıq tarixi şəraitin tələbləri ilə böyük imperiyalar yaradan bir çox xalqların monoteist dünya-görüşünə üstünlük verdiyi, təkallahlı dinlərdən birini qəbul etdiyi bir dövrdə xəzərlər də bu ehtiyacı hiss etməyə bilməzdilər. Çünki bir çox xalq və tayfaları özündə birləşdirən Xəzər xaqanlığının mövcud olması, ayaqda qalması və onun monolit bir vahidə çevrilməsi üçün daha universal və ümumbəşəri ideologiyaya ehtiyacı var idi. Şübhəsiz, bu məsələdə xəzər elitesi olduqca ciddi bir dilemmanın qarşısında qalmışdı. Çünki bu funksiyaları yerinə yetirə biləcək iki dindən – xristianlıq və islamdan – hər biri Xəzər xaqanlığı ilə “geosiyasi” rəqabət aparan imperiyaların – Bizans və xilafətin – rəsmi dinləri idi. Və onlardan birini qəbul etmək xəzərlər üçün ideoloji baxımdan öz rəqiblərindən birinin təsirinə düşmək, onun kölgəsinə çevrilmək mənasına gəlirdi. Belə bir şəraitdə xəzərlər gözlənilməz bir addım ataraq, yəhudiliyi dövlət dini elan etdilər və beləliklə, həm bizanslı xristianlardan, həm də müsəlman aləmindən fərqli bir yol tutdular.

Bir daha qeyd etmək gərəkdir ki, tarixçinin vəzifəsi bu hadisəyə “siyasi” qiymət vermək deyil, onun tarixi nəticələrini dəyərləndirməkdən ibarətdir. F.Əsədovun bu məsələnin təhlilində nümayiş etdirdiyi ciddi elmi və etik münasibət, elmi obyektivlik təqdirə layiqdir. Çünki qeyd olunduğu kimi, müxtəlif tarixi cərəyanlar və milli tarixi məktəblər tərəfindən bu problemə verilən qiymət birmənalı deyil. Hətta xəzərləri Qərbi Avropada aşkenazi yəhu-

di icmalarının formalaşmasında əsas etnomədəni ünsür kimi qəbul edən görüşlər də mövcuddur və bu barədə geniş elmi ədəbiyyat var.

Eyni zamanda, etiraf etmək lazımdır ki, əgər xəzərlər yəhudiliyi öz dövlətləri və cəmiyyətlərinin birlik və bütövlüyünün möhkəmləndirilməsi naminə qəbul etmişdilsə, tarixi baxımdan onlar öz seçimlərində yanılmış oldular. F.Əsədovun doğru olaraq qeyd etdiyi kimi, Avra-siyanın türk mühiti ilə heç bir coğrafi və mənəvi əlaqəsi olmayan yəhudilik, xüsusilə bu dövrdə onun daxilində yayılmış rəbbanilik cərəyanı, nəticə etibarilə xəzər cəmiyyətinin bütövləşməsinə deyil, əksinə, parçalanmasına, xəzər türk etnomədəni kimliyinin tədricən zəifləməsinə və eroziyaya uğramasına gətirib çıxardı. Bununla belə, bu gün yəhudiliyə etiqad edən qəraim və kırımçaklar kimi Qərbi Avropanın bəzi türkdilli xalqlarının və Qafqazda dağ yəhudilərinin vəziyyətini öyrəndikdə istər-istəməz bir daha xəzərlərin dini tarixinə mütləq diqqət yetirmək zərurəti yaranır.

Son dövr Qafqaz Albaniyasının, sonralar isə Aran və Şirvanın tarixinin, xüsusilə xilafət dövründə Azərbaycanın etnomədəni mühitində türk amilinin güclənməsi məsələsinin tədqiqi də xəzərlərin tarixinə müraciət etmədən qətiyyən mümkün deyil. Yuxarıda da qeyd olunduğu kimi, akademik Ziya Bünyadov bu problemləri öz monoqrafiyasında diqqətlə araşdırmışdır. Xəzərlərin Qafqaz Albaniyasının taleyində oynadıqları önəmli rol danılmazdır. Xəzərlər islamın Qafqazda yayılmasının qarşısında uzun müddət güclü sədd çəkən dövlət olmuş, Alban çarı

Cavanşir və onun varisləri ilə sıx siyasi əlaqələr yaratmış və xilafət dövründə Azərbaycanda cərəyan edən önəmli siyasi hadisələr və sarsıntılardan kənarda qalmamışdılar.

Belə ki, VII yüzilliyin ortalarında Cənubi Qafqazda, xüsusilə Albaniyada onların təsiri o qədər artmışdı ki, Alban çarı Cavanşir öz şimal qonşularıyla sülh münasibətləri yaratmaq üçün hətta Xəzər xaqanının qızı ilə evlənməyi və beləliklə, xəzər türklərilə qohum olmağı məqsədəuyğun hesab etmişdir. Musa Kalankatuklunun yazdığına görə, öz ordusu ilə Albaniyaya hücum etmiş xəzər xaqanı bir çox əraziləri zəbt və talan etdikdən sonra “Cavanşiri görmək istədi və Cavanşirin yanına öz qardaşlarını göndərərək, onların vasitəsi ilə görüş istədi ki, aralarında qardaş məhəbbəti yaransın”. Müəllifin qeyd etdiyi kimi, heç İran Sasani hökmdarının qüdrətli “Türküstan çarı”, yəni xəzər xaqanı ilə “üzbəüz çıxmağa cəsərət” etmədiyi bir zamanda “igid və mərd Cavanşir” özünün on yeddi döyüşçüsü ilə hökmdarın düşərgəsinə gedib onunla görüşdü, xaqanın qızı ilə izdivac qurdu və xəzərlərin əlindəki bütün əsirləri azad edərək, “evinə şad ürəklə qayıdıb göz yaşlarını tökdü”. Təsadüfi deyil ki, 669-cu ildə Cavanşirin müəmmalı şəkildə öldürülməsindən sonra xəzər hökmdarı Alp İlitver Alban çarının qisasını almaq üçün çoxsaylı və qüdrətli ordu ilə ölkəyə hücum etdi. Təbii ki, bu hadisələrin arxasında yenə də Cənubi Qafqazda Ərəb xilafəti, Bizans imperiyası və Xəzər xaqanlığı kimi böyük güclərin maraqlarının toqquşması və Albaniya kimi nisbətən kiçik dövlətin onların arasında özünü saxlamaq səyləri dururdu. Ancaq dövrün alban tarixçisi

Musa Kalankatuklunun bu olayları Cavanşirin xəzərlərlə qohumluğu nöqteyi-nəzərindən dəyərləndirməsi diqqətə dəyər faktdır və o dövrün ictimai fikrində belə matrimonial münasibətlərə nə dərəcədə yüksək qiymət verildiyini nümayiş etdirir.

Yuxarıda da qeyd edildiyi kimi, xəzərlərin Şimali Azərbaycanın etnik simasının formalaşmasında, burada türk etnomədəni ünsürünün güclənməsindəki rolu tarixşünaslığımızda nisbətən az öyrənilmiş bir problem olaraq qalır. Monoqrafiyada vaxtı ilə akademik Z.Bünyadovla xəzər probeminin tanınmış tədqiqatçısı M.İ.Artamonov arasında xəzərlərin nə qədər və hansı zaman kəsiyində Şimali Azərbaycan ərazisində yerləşib hakimiyyətdə qalmaları məsələsilə bağlı ciddi diskussiyaların baş verməsi barədə məlumat verilir. Əslində, Sovet dönməsində gedən bu elmi mübahisələrin əsasında olduqca ciddi, müəyyən mənada həm də siyasi bir motiv dururdu. Çünki söhbət Azərbaycan xalqının etnik köklərindən və bu prosesdə türk elementinin rolundan gedirdi. Akademik Ziya Bünyadov öz rusiyalı opponentlərindən fərqli olaraq, xəzərlərin təqribən 150 illik bir dövrdə Şimali Azərbaycanda hakim olduqları tezisini irəli sürməklə, dolayısı yolla bu dövrdə türk ünsürünün də cəmiyyətin etnik bünövrəsində ciddi mövqe tutduğu ideyasını müdafiə edirdi. Həqiqətən, xəzərlərin xüsusilə Qafqaz Albaniyasının uzun müddət paytaxtı olmuş Qəbələ şəhəri və ətrafında yerləşdikləri, buradan öz siyasi təsirlərini bütün Cənubi Qafqaza yaydıqları məlumdur. Təsədüfi deyil ki, bu gün Azərbaycan ərazisində xəzərlərlə bağlı bir çox

toponimlər mövcuddur, məsələn, Lerik rayonunda Xəzəryaylaq, Ordubad rayonunda Xəzəryurd, Füzuli rayonunda Xəzərdağ, Laçın rayonunda Xəzəllər və s.

Yeri gəlmişkən, eyni problem Şimali Qafqazın türk xalqları, xüsusilə kumık və balkarlar üçün də aktual olaraq qalmaqdadır. Bugünkü Dağıstan və digər Şimali Qafqaz respublikaları ərazisində bir çox türkdilli toponimlərin, o cümlədən Dağıstanın paytaxtı Maxaçqalanın qədim adı olan Tarki (Tarku) şəhərinin və bu toponimin xəzərlərlə bağlı olması diqqətə dəyər məsələdir.

Beləliklə, oxuculara təqdim edilən monoqrafiya Azərbaycan şərqşünaslığında və mediyevistikasında vaxtı ilə akademik Z.Bünyadov tərəfindən qoyulmuş aktual bir elmi problemin həllinə həsr edilmişdir. Bu sahədə öz araşdırmalarını uğurla davam etdirən müəllif, heç şübhəsiz, gələcəkdə daha geniş və əhatəli tədqiqat işlərində bütün Avrasiya regionunun, bir çox türk xalqlarının, o cümlədən Azərbaycan xalqının tarixi müqəddəratında son dərəcə önəmli rol oynamış və əfsuslar olsun ki, günümüzdə layiq olduğundan qat-qat az diqqət görmüş Xəzər xaqanlığının tarixinin bir çox digər qaranlıqda qalan məqamlarını da işıqlandıracaq.

Akademik Şahin Mustafayev

GİRİŞ

Xəzər xaqanlığı VII əsrin ortalarında Qərbi Türk xaqanlığının süqutu nəticəsində şimali Xəzəryanı bölgələrdə və Qafqaz ərazisində yarandı. Bu dövlət üç əsr ərzində (650 – 969-cu illər) Bizans və Ərəb xilafəti ilə Çindən Avropaya, eləcə də Şərqi Avropadan Yaxın Şərqə uzanan ticarət yollarına nəzarət uğrunda kəskin rəqabət aparmışdır. Türk xaqanlığına rəhbərlik etmiş məşhur Aşina sülaləsinin bir qolu tərəfindən idarə olunan xəzər xalqı özündən sonra doğma dilində heç bir yazılı abidə qoymamışdır. Biz hazırda onların tarixi haqqında məlumatları ancaq qonşu xalqların fərqli dillərdə yaratdıqları mənbələrdən əldə edə bilirik.

İndiyədək tədqiqatçılar arasında “*xəzər*” sözünün mənşəyi ilə bağlı tam bir fikir həmrəyliyi mövcud deyil. Xəzər ölkəsində yaşayan əhəlinin etnik tərkibi, hətta xəzər etnosunun özünün mənşəyi barədə mübahisələr isə hələ də davam edir. Xəzər xaqanlığının sürətli süqutunun səbəbi və onun siyasi elitasının taleyi də müəmmalı olaraq qalmaqdadır. Xəzər xaqanlığının erkən dövrü tarixinin tədqiqatçıları “*xəzər*” sözündəki hərfləri linqvistik transformasiya qaydalarına uyğun dəyişərək Avrasiya çöllərində və Qafqazda o zamanlarda məlum olan xalqların adları ilə uyğunluq axtarıb tapmağa çalışmışlar. Belə variantlar elə də az deyil. Lakin xəzərlər tarixi üzrə aparıcı

təqiqatçılar arasında bu məsələdədə həmrəylik əldə olunmamışdır.

Dünya şöhrətli türkoloq, xəzərlərin öyrənilməsi üzrə iki cildlik materiallar toplusu (Khazar Studies) yaratmış Ratgers Universitetinin (ABŞ) professoru Piter Qolden geniş oxucu kütləsinə müraciətində belə bir skeptik qeyd etməkdən özünü saxlaya bilmir ki, xəzər ittifaqının Böyük xaqanlığın türklərinin səyi ilə VII əsrin birinci rübündə formalaşmasınadək xəzərlər özləri ayrıca tayfa və ya etnos kimi mövcud olmaya da bilərdilər; onların adları isə Qafqazdakı türk sələflərinə aid edilmişdir (Golden, 1990, s. 1172).

Göründüyü kimi, müəllifin bu qənaəti xəzər etnosunun mövcudluğunu heç də tamamilə inkar etmir, lakin bununla birlikdə o, xəzərlərin mənşəyi probleminin vəziyyətini göstərir. Buna görə, Avrasiya çöllərində xəzərlərdən öncə yaşamış, eləcə də Xəzər dövləti süqut etdikdən sonra onların yerini tutmuş konkret tayfa və xalqların heç biri ilə xəzərlərin etnik varisliyini təsbit etmək üçün möhkəm əsaslar yoxdur. Belə olan halda, ümumiyyətlə Xəzər ölkəsində hakim mövqedə olmuş elitanın xüsusi etnik mənsubiyyəti haqqında şübhələrə yer qalmaqda davam edir.

Bu məsələnin həlli üçün ən vacib şərt xəzər dilinin parametrlərinin müəyyən edilməsi ola bilərdi. Xəzər dili üzrə hazırda mövcud hakim fikir isə onun qədim türk dillərinin qərb qrupuna aid olmasıdır. Bu dili Çinlə sərhəddə yaranmış öncə Şərqi Hun (b.e.ə. II əsri – b.e. II əsri), ardınca Avar (330-555) dövlətlərinin, dağılmasından sonra qərbə erkən köç edən türklərin arxaik dili hesab

edirlər (Golden, 1992, s. 20). Lakin xəzərlərin dili haqqında müəyyən fikir söyləmək üçün lingvistlərin əlində hələlik kifayət qədər mətn materialı yoxdur. Elə bu da cürbəcür və bir çox hallarda bir-birinə zidd fikirlərin yaranmasına imkan yaratmışdır. Xəzərləri türkləşmiş iranlı, uqor da hesab ediblər, amma buna baxmayaraq, onların türk mənşəli olması konsepsiyasının tərəfdarlarının sayı daha çoxdur. Türk mənşəyi konsepsiyası xəzərlərin tarixinin çoxsaylı maddi sübutlarını, Xəzər ölkəsində mövcud olmuş dövlət ənənələri və dini inamlar haqqında məlumatları özündə birləşdirməyə imkan verir (Golden, 2007, s. 39; Хазары, 2005, s. 47).

Avrasiya regionunun və onun xalqlarının tarixində Xəzər xaqanlığının roluna verilən ümumi qiymətlər də beləcə tamamilə ziddiyyətlidir və bir-birini inkar edir. Bəziləri xəzərlərin Qafqaz və Şərqi Avropa xalqlarının tarixində vəhşi, dağıdıcı missiyası barədə kəskin neqativ fikirlər bilidirməkdədir, digərləri isə slavyan, macar, eləcə də bir sıra türk xalqlarının dövlət institutlarının inkişafına xəzərlərin imkan yaratmasını iddia edir. .

Sovet tarixşünaslığında xəzərlər tarixi ilə bağlı kompleks tədqiqatların banisi Mixail İllarianoviç Artamonov qeyd edir ki, xəzərlər haqqında çox yazılıb, lakin bunlar əsasən başqa xalqların və dövlətlərin tarixi ilə əlaqəlidir, tamamilə xəzərlərə həsr olunmuş əsərlər isə olduqca azdır (Артамонов, 1962, s. 7). Xəzərlər tarixinin öyrənilməsinə böyük töhfələr vermiş macar alimləri, məsələn, hələ də xəzərlər haqqında ayrıca bir kitab yaratmamışlar (Golden, 2007b, s. 19). Ola bilsin ki, bunun əsas səbəbi milli tarix-

şünasların hər şeydən öncə öz milli tarix məsələləri ilə məşğul olmaları və heç bir müasir xalqın, bəzi qərribə konsepsiyalara baxmayaraq, özlərini xəzərlərin irsinin varisləri və onların birbaşa nəsiləri hesab etməməsidir.

Xəzərlərin tarixi dünyadakı dinlərarası əlaqələrin böyük məsələləri, nəhəng imperiyaların siyasəti və taleləri, bir sıra müasir xalqların erkən orta əsrlər dövründə dövlətçiliklərinin yaranması və inkişafı prosesləri ilə bağlıdır. Müvafiq olaraq, xəzərlərin tarixinin traktovkası da siyasətin və bir sıra müasir dövlətlərin siyasətçilərinin maraqları ilə bağlı olmuş və belə olaraq da qalır. Bu, hər şeydən öncə sovet, sonra da müasir Rusiya tarixşünaslığına aiddir, amma dünya xəzərşünaslığına da daxli var.

Bunun bir neçə səbəbi var. Onlardan üç əsasını qeyd edək. Bu, ərəb-müsəlman ekspansiyasına qarşı müvəffəqiyyətli müqavimət idi ki, nəticədə Xəzər ölkəsi yalnız davam gətirmədi, həm də regionda öz təsirini gücləndirdi; bu, təqribən VIII əsrin sonu – IX əsrin əvvəllərində xəzər elitesinin bir hissəsinin yəhudiliyi qəbul etməsi idi; və bu, Xəzər xaqanlığının ruslar və Kiyev Rusu ilə qarşılıqlı əlaqələri, eləcə də 965-ci ildə Svyatoslav İqoreviçin Xəzər dövləti üçün dağıdıcı olan yürüşü ilə nəticələnmiş qarşıdurmanın kifayət qədər öyrənilməməsidir.

Ərəb-müsəlmanların Qafqazda təcrid olunmasını tarixçilər Puatye yaxınlığında islam və xristian dünyaları arasında sərhədləri müəyyənləşdirən həlledici döyüşdə frankların ərəblərə qalib gəlmələri ilə müqayisə edirlər (Dunlop, 1954, s. 19). Yəhudiliyin qəbul edilməsi və bunun arxasınca Xəzər dövləti siyasətinin dəyişilməsinin Şərqi

Avropa (aşkenazi) yəhudi icmalarının formalaşması tarixinə aidiyyəti var. Tədqiqatçıların bir qismi bu hadisəni aşkenazi-yəhudilərin mənşəyi məsələsi ilə əlaqələndirirlər (Kutschera, 1909; Poliak, 1943; Koestler, 1976; Brook, 2006; Sand, 2009). Aşkenazilərin xəzərlərlə etnik əlaqələri maraqlı bir şəkildə Yaxın Şərqdəki hazırkı vəziyyətlə, müasir ərəb-israil münasibətləri ilə əlaqələndirilir.

Xəzərlərin şərq slavyanların dövlətçiliklərinin yaranmasındakı rolu və onların Kiyev Rusu ilə əlaqələri barədə məlumatların interpretasiyası isə siyasi kontekstlə daha çox ağırlaşdırılıb. Bu yanaşmaya görə, “İlkin Rus” iki ölümcül təhlükənin – varyaq (skandinav) və xəzər təhlükəsinin arasında olmuşdur. Millətçi ruhlu Rusiya yazarlarının fikrinə görə isə, əgər birincilərlə nəsə bir növ simbioz və qarşılıqlı nüfuz baş versə də, xəzərlər əbədi düşmən olmuşlar və Rus məhz onlarla mübarizədə ayaq üstə qalmışdır¹.

Şərqi Avropa və Mərkəzi Avrasiyanın bir çox xalqlarının erkən tarixləri xəzərlərin tarixi ilə əlaqəli olmuşdur. Elə buna görə də xəzərlər haqqında müxtəlif dillərdə çoxsaylı tədqiqat ədəbiyyatı mövcuddur. Xəzərşünaslıq elminin bu vəziyyətində müasir tarixçi alimin xəzərlər haqqında, onların tarix problemlərinin bütün spektrini və bu sahədəki mənbəşünaslığı tam əhatə etməklə əsər yaz-

¹Rusiya tarixində xəzərlərin ümumi düşmən obrazı kimi təqdimatı rus ədəbiyyatında xüsusilə son onilliklərdə daha güclənmişdir. Bax, məsələn: (Манягин, 2010). Bu fenomen V.Şnirelmanın da tədqiqatının mövzusu olmuşdur, doğrudur, həmişə düzgün balanslaşdırılmış və neytral olmasa da – məsələn: (Шнирельман, 2005)

ması olduqca çətin, bəlkə də mümkünsüzdür. Üzərinə bu vəzifəni götürmüş istənilən tədqiqatçı xəzərşünaslığın mürəkkəb məsələləri dairəsinə öz yolu ilə daxil olmuş, şəxsi nöqteyi-nəzəri, imkanları və məhdudiyyətləri olmuşdur. Xəzərlər barədə araşdırmalarım üçün lazım olan məsələləri müəyyənləşdirib konkretləşdirmədən öncə, əvvəlki tədqiqat işimin məni xəzər mövzusuna neçə yönəltdiyini ayrıca qeyd etməyi lazım bilirəm.

Ötən əsrin 80-ci illərində görkəmli sovet-azərbaycan şərqşünası akademik Z.M.Bünyadov mənə ərəb müəlliflərinin türklər haqqında erkən orta əsr traktat və mətnlərinin tərcümə və tədqiqini təklif etdi. Nəticədə, ərəb dilində yazılmış mətnlərlərdən istifadə imkanı olmayan türkoloqların öz tədqiqat işlərində faydalanmaq üçün müraciət etdiklərini düşündüyüm bir kitab (Асадов, 1993) işıq üzü gördü. Tərcümə və tədqiq edilmiş traktatlar arasında İbn əl-Fəqih əl-Həmədaninin *“Kitab əxbar əl-buldan”* adlı əsərinin Məşhəd əlyazmasından *“Türklər haqqında”*, eləcə də *“Bəzi türk şəhərləri və onların qeyri-adi xüsusiyyətləri haqqında”* adlı fəsillər də vardı. Bu fəsillərə izahların yazılması üçün böyük zəhmət və səy tələb olundu. İşin gedişində ərəb mənbələrindəki çox sayda məlumatları, o cümlədən ərəblərin şərqə istiləciliq yürüşlərinin başlanğıcında qarşılaşıb savaşıqları Cənubi Xəzəratrafının Gürqan vilayəti türkləri haqqında az məlum olan xəbərləri araşdırmaq lazım gəldi.

Ərəb müəlliflərinin sonralar *“Xorasan türkləri”* adlandırdıqları bu toplum müsəlmanlığa qədərki dövrdə Mərkəzi Asiyanın türk əhalisinin Yaxın Şərqə irəliləyişinin

önündə idilər. Bu türklər haqqında dağınıq məlumatların toplanıb öyrənilməsi, onların Cənubi Xəzərətrafına erkən dövrlərdə gəlib məskunlaşması, eləcə də xəzərətrafı Gürqanda öz müstəqilliyini IX əsrin 30-cu illərinədək qoruyub saxlaya bilmiş kiçik türk dövlət təsisatının mövcudluğu barədə fikir yürütməyə imkan yaratdı (Asadov, 2002, c. 4. s. 311-316). Türk əhalinin məhz bu və yalnız bu hissəsi ərəblərin təsəvvüründə ümumi əcdadları vasitəsilə peyğəmbər İbrahimin oğullarına gedib çıxan və onlarla geneoloji əlaqədə olan toplum idi (Асадов, 1993, s. 95). Heç şübhəsiz ki, bu əfsanənin yaranması ərəblərin ayrı-ayrı insan toplumlarının əlaqələri barədə ənənəvi nəsil təsəvvürlərinə uyğun şəkildə baş vermişdi. Sami mədəniyyətinin nümayəndələri kimi, onlar üçün ittifaq və yaxınlığın başlıca şərti geneoloji bağlılıq idi.

Bununla birlikdə, insanları bir-birindən ayrı salan tayfa sərhədlərini aşıb keçən islam dininin meydana çıxması ilə toplumda ad-san və yaxud sosial-siyasi statusun qiymətləndirilməsi üçün yeni meyarlar ön plana çıxdı. Bunlar islam dini təliminin yayılmasında xidmətlər, Məhəmməd Peyğəmbərin həyatı ilə bağlı hadisələrə və erkən islam tarixinə aidlik kimi məsələlər idi. Müsəlman cəmiyyətində nüfuz və hörmətin bu cür fərqli dəyər və meyarlarının ziddiyyətini, və eyni zamanda maraqlı, bəzən də paradoksal həmahəngliyini böyük ərəb yazıçısı əl-Cahizin (767-868) *“Risala fi mənakib əl-ətrak və ‘ammat cunud əl-xilafə”* adlı əsərində görmək olar (Al-Jahiz, 1903, s. 5-7).

Oğuz-türk tayfalarının Yaxın Şərqə gəlib yerləşməsi, həmçinin müsəlman dövlətində mərkəzi hakimiyyətin

türk Səlcuqlar sülaləsinə tabe olması ilə birlikdə islam siyasi mədəniyyətində yeni dünyagörüş formalaşdı, yəni türk mənşəyinə mənsubluğun şan-şöhrəti və bunun müsəlman cəmiyyətində siyasi hakimiyyətin legitimliyinin başlıca meyarı olması özünə yer qazandı. Səlcuqlardan öncəki müsəlman vilayətlərin türk mənşəli hakimləri sahib olduqları yüksək mövqelərinə öz sədaqətləri və müsəlman dövləti qarşısında xidmətləri sayəsində nail olmuşdular. Yəni onların legitimliyi xəlifənin – *əmir əl-möminin* qarşısında xidmətlə müəyyən edilirdi. Demək olar ki, onların hamısı xəlifə qvardiyası sıralarından çıxırdı². Səlcuqlardan sonra bərqərar olan siyasi hakimiyyət sistemi və onun legitimlik vasitələri türklərin müsəlman dünyasına daxil olmasının tamamlayıcı mərhələsi oldu və bundan sonra artıq türk mənşəli olma, müsəlman cəmiyyətində mövcud olan digər nüfuz meyarları ilə eyni üstünlüyü qazandırdı.

Yuxarıda haqqında danışılan Xorasan türklərinin mənşəyi ilə bağlı məlumatın kiçik bir detalı – onların xəzərlərlə əlaqələri və qohumluğu barədə qeyd məni xəzərşünaslıq ədəbiyyatına müraciət etməyə sövq etdi. Xəzər problemləri ilə tanış olduqca məndə belə bir fikir yaranıb möhkəmlənməyə başladı ki, xəzərlərin öyrənilməsi üçün ənənəvi cəlb olunan ərəb müəlliflərinin məlu-

²Misirdə ardıcıl olaraq türk qvardiyaçısı Tulunun (868-905) törəmələri olan Tulunlar, Məhəmməd ibn Tuğacın (935-969) törəmələri olan İhşidlər hökmlərini etmişlər. Türk qvardiyaçıları Aşina, İtah, Buğa əl-Kəbir və digərləri xilafətin ucsuz-bucaqsız vilayətlərinin hakimləri təyin edilmişlər. Bax: (Бунятов, 1969)

matları Xəzər xaqanlığının tarixi üçün ərəbşünaslığın verəcəyi hər şeyi əvəz edə bilməz.

Ərəblər xəzərləri və türkləri bir-birindən fərqləndirir, ancaq həmişə onların eyni mənşəyə sahib olduqlarını qeyd edirdilər. Xəzər ölkəsindən çıxmış insanlara yönəlik həm *“türk”*, həm də *“xəzər”* sözündən istifadə olunurdu. Terminlərin bu cür yanaşı işlənməsinin zaman sərhədini müəyyən etmək olmur ki, türkləri xəzərlərdən ayıran həddi təsbit etmək mümkün olsun və beləliklə, sonuncuların meydana çıxma vaxtı aydın edilsin. Bu məsələyə digər mənbələr də xeyli dolaşıqlıq gətirmişlər. Məsələn, gürcü və erməni qaynaqlarının xəzərlər haqqında bəzi məlumatlarını bir çox tədqiqatçılar anaxronizm hesab etməyə meyllidirlər (Golden, 1990, s. 1172).

Qafqazdakı hadisələrin Mərkəzi Asiyada baş verənlərlə sinxronlaşdırılması xəzərlər tarixinin sirrlərini açmaq üçün yeni imkan yarada bilər. Bu cür məsələ qoyuluşu regionlardakı hadisələri xilafətdə daxili vəziyyətin geniş spektri kontekstinə yerləşdirir. Bu da ki, ərəblərin xəzərlər haqqında bir çox birbaşa məlumatlarının dəqiqləşdirilməsinə və hətta ənənəvi olaraq xəzərlər tarixinə aid edilməyən ərəb mənbələrinin xəbərlərinin cəlb edilməsinə rəvac verir. Beləliklə Mərkəzi Asiyadakı türklərlə ərəblərin münasibətlərini nəzərdə saxlamaqla tədqiqatlarının diqqət mərkəzini Qafqaza, vətənim Azərbaycana doğru dəyişdirilməsi qərarlılığı formalaşmalı oldu.

Xəzərlərin tarixinə müraciət etməyimin məqsəddəünlüğündə məni inandıran simvolik və maraqlı təsadüflər haqqında da bir neçə söz deməliyəm. Mediyəvis-

tikada ilk addımlarımı bir çox illər bundan öncə SSRİ Elmlər Akademiyası Şərqşünaslıq İnstitutunun Leningrad bölməsində gözəl alim, görkəmli ərəbşünas Oleq Georgiyeviç Bolşakovun rəhbərliyi altında atmışam. Sankt–Peterburqdakı Şərq Əlyazmaları İnstitutu o zaman belə adlanırdı. Bura sovet və Rusiya xəzərşünaslığının faktiki banisi, xəzərlərin tarixi haqqında 1962-ci ildə işıq üzü görmüş və bugünədək də öz əhəmiyyətini itirməmiş rus dilində ilk fundamental əsərin³ müəllifi Mixail İllarionoviç Artamonovun bir çox illər ərzində rəhbərlik etdiyi Ermitajın,⁴ necə deyərlər, iki addımlığındadır. Tədqiqat istiqamətimi dəyişmək niyyətim yarandığı zaman isə mənə Azərbaycanın ilk özəl ali məktəbi Xəzər Universitetində işləmək təklif olundu.

Bunu da qeyd etməyi lazım bilirəm ki, tədqiqat işimin böyük bir hissəsini Yaxın və Orta Şərqin hər bir tədqiqatçısı üçün qiymətli olan Princeton Universitetində (ABŞ) – xəzərlərin tarixi haqqında yazılmış fundamental əsərlərin ən erkəni hesab olunan, altmış il bundan öncə amerikalı şərqşünas D.M.Danlopun “Xəzər-yəhudilərin tarixi”(Dunlop, 1954) adlı əsərinin işıq üzü gördüyü Universitetdə yazmışam. Bu əsəri başqalarından fərqlən-

³Əsər (Артамонов, 1962) nisbətən kiçik tirajla işıq üzü görmüş və uzun müddət nadir bibliografik nümunə olmuşdur. 2002-ci ildə onu “Ermitaj klassikası” seriyasından təkrar nəşr etmişlər (Артамонов, 2002). Kitabın türk dilinə tərcüməsi Türkiyədə üç dəfə, sonuncu dəfə isə 2008-ci ildə nəşr edilmişdir (Artamonov, 2008).

⁴M.İ.Artamonov 1951-1964-cü illərdə Ermitajın direktoru olmuşdur.

dirən cəhət də məhz onun xəzərlər tarixi araşdırmaları üçün nadir hesab olunan obyektivliyi və tarazlığıdır.

Bu gün xəzər adını daşıyan xalq yoxdur. Bir vaxtlar onların eyniadlı dənizin sahilində yerləşən qüdrətli dövləti haqqında indi başqa xalqların nümayəndələri öz mədəniyyətləri, tarixi yaddaşları və müasir dünyaya baxışlarına uyğun fikirlər söyləməkdədirlər. Bu baxımdan, öz dünyanın reallıqlarını fərqləndirmək və bunların xəzərlərin tarixinin tədqiqinə təsirini məhdudlaşdırmaq elə də asan məsələ deyil, xüsusilə birbaşa sübutların və möhkəm dəlillərin fərziyyə və ehtimallarla əvəzləndirilməsi məcburiyyəti qarşısında. .

Dünya xəzərşünaslığı sahəsində yəqin ki, hazırda ən nüfuzlu mütəxəssis olan, Prinstonu yaşayıb fəaliyyət göstərən professor Piter Qolden bu sahənin müasir vəziyyəti haqqında icmal xarakterli məqaləsində aşağıdakı sözləri qeyd etmişdir: “Xəzərlərin öyrənilməsi ilə bağlı təqdim olunan istənilən nailiyyət mütləq şəkildə fərdi nöqtəyi-nəzəri və şəxsi maraqları, dilin xüsusiyyətlərini, siyasi savad və mədəniyyətini əks etdirir. Mən o iddiada deyiləm ki, öz fikirlərim başqa cür ola bilər” (Golden, 2007b, s. 12). Bu müdrik və dərin mənalı sözlər hər şeydən öncə alimin son dərəcədə təvazökarlığının, yüksək ləyaqət sahibi və özünəhörmət edən şəxs olmasının bir ifadəsi kimi qəbul edilməlidir. Müasir xəzərşünaslıq araşdırmalarının keyfiyyətini bütün xalqların keçmişinə və indisinə hörmətlə yanaşmanı ehtiva edən siyasi və elmi mədəniyyət müəyyən etməlidir.

Azərbaycan dilində “xəzər” sözü ümummilli rəmzlərlə bir sırada durur. Belə ki, ölkənin şərq səmtində yerləşən, onun iqlimindən tutmuş, iqtisadiyyatının, əhalisinin məişət və mədəniyyətinin sahələrinə qədər öz sanbalını qoyan, dünyanın “Kaspi” kimi tanıdığı dəniz doğma dilmizdə “Xəzər” adlanır. Yayda sərin, qışda isə şaxtalı hava gətirən şimal küləyi bizdə “xəzri” kimi tanınır. Hər yanda, yer, təşkilat, firma, futbol komandası... adlarında “xəzər” sözünə rast gəlmək olar. Buna baxmayaraq, Azərbaycan alimləri indiyədək xəzərlərin tarixinə hərdənbir, həm də xüsusi həvəs olmadan müraciət etməşlər. Ola bilər ki, bunun səbəbi həm də budur ki, azərbaycanlıların yaddaşında və milli identiklik rəmzlərində xəzər irsinin mövcudluğuna baxmayaraq, onlara qarşı münasibət təşəkkül mərhələsində olan milli dövlətçiliyə mane olan xarici qüvvələrə münasibət kimi formalaşmışdır. Sovet tarixşünaslığının uzun illər xalqımızım cənubdan ərəb işğalı, şimaldan isə xəzər qəsbkarlığı arasında qalması təqdim və təbliğ etdiyini də unutmamalıyıq. Sovet İttifaqının dağılmasından sonra milli tarixşünaslıqda türk xalqlarının tarixinə maraq və diqqətin artmasına baxmayaraq, xəzərlərə münasibət elə də çox dəyişmədi və bu da öz növbəsində xəzərlərin və Xəzər ölkəsinin Qafqazdakı roluna köklü və hərtərəfli yanaşmanın ortaya çıxmasına imkan vermədi. Məsələn, orta məktəblər üçün tarix dərsliklərində prioritetlər olduğu kimi qalmaqdadır: qəhrəman rolunda yerli hökmranlar, o cümlədən milli müstəqillik uğrunda həm ərəblərə, həm də xəzərlərlə qarşı mübarizə aparan Cavan-

şir çıxış edir. Ərəblərin qələbəindən sonra islamlaşma prosesi isə müsbət dəyişiklik kimi qələmə verilir və bu yanaşma, heç şübhəsiz ki, milli tarixşünaslığı sovet tarixşünaslığından fərqləndirir.

Lakin milli tariximizin prioritetlərinin təqdimatında istər uzun onilliklər boyu müasir Azərbaycan ərazilərinin əhəmiyyətli bir hissəsini öz dövlətinin hüddudları daxilinə alan xəzərlər üçün, istərsə də dövlət dini kimi, Qafqazda mövcudluğu nadir eksperiment olan yəhudilik üçün heç də diqqətəlayiq yer ayrılmamışdır (Гусейнова, 2010). Azərbaycan şərqşünaslıq mediyevistikasının patriarxı akademik Z.M.Bünyadovun əsərləri yəqin ki, bu baxımdan istisna təşkil edir. Z.M.Bünyadaov xəzərlərin Qafqazda uzun müddət qalmaları və hakim mövqedə olmaları barədə məsələ qaldırmışdır. Onun xəzərlərin Cənubi Qafqazda 150 illik hökmranlığı barədə istər sovet, istərsə də post-sovet tarixşünaslığında heç də populyar olmayan fikirləri ilə əsasən iki əsərində – ayrıca məqaləsində və “Azərbaycan VII-IX əsrlərdə” adlı sanballı monoqrafiyasında tanış olmaq olar.⁵

Türk xəzər xalqı X əsrdən sonra Avrasiya tarixindən müəmmalı şəkildə yox oldu. Amma onun tarixi, əmin olduğumuz kimi, indi nəinki müxtəlif xalqların çağdaş tədqiqatçılarını həyəcanlandırır, həmçinin Mərkəzi Avrasiya regionundan kənarda da müasir siyasi asso-

⁵ (Бунятов, 1961 s. 22-34); Bu işlər 2012-ci ilin mayında Ziya Musa oğlu Bünyadovun anadan olmasının 90-illiyinə həsr olunmuş Beynəlxalq Simpoziumda xüsusi araşdırma və təqdimat predmeti olmuşdur. Bax: (Асədov, 2015b)

siasiya, iftira və böhtanların predmetinə çevrilir. Bu, o anlama gətirir ki, xəzərlər tarixi ilə bağlı hər bir böyük araşdırmanı Avrasiyanın müasir xalqlarının milli tarixşünaslıqlarının mürəkkəb kəsişmə sistemində yerləşdirmək lazım gəlir. Eyni zamanda xəzərlərin dünya dinlərinin yayılması və sivilizasiyalararası sərhədlərin müəyyənləşməsindəki xüsusi rolunu nəzərə almaq da qaçınılmaz olur. Xəzərşünaslığın sonuncu aspekti onun rolunun ümumdünya tarixi əhəmiyyətini müəyyən edir. Beləliklə, Azərbaycanın və Azərbaycan xalqının tarixi üçün xəzərşünaslıq araşdırmalarının konturları da həmçinin iki müstəvidə müəyyən olunur: ikitərəfli əlaqələr sahəsində və dünya tarixi kontekstində.

Xəzərlər tarixşünaslığının geniş mənada əhəmiyyəti həmçinin ondan ibarətdir ki, Avrasiya məkanında yazılı mənbələrinin praktik olaraq bütün əsas qrupları onlar barədə məlumatlar saxlamışdır. Lakin bir sıra mənbələrdəki çoxsaylı açar dəlillər digər xalqların mənbələrindəki məlumatlarla ziddiyyət təşkil edir. Xəzərlər tarixi araşdırıcılarının ən tanınmış nümayəndələrindən biri, ukrayna mənşəli amerikalı alim, professor Omelyan Pritsak bununla bağlı yazır: “Xəzər problemi ən mürəkkəb problemlərdən biridir, hər şeydən öncə ona görə ki, müxtəlif dillərdə yazılmış mənbələr olduqca kasaddır və əksər hallarda çətin ki, əslinə uyğundur”.⁶ Elə bu da xəzərlər tarixinin mübahisəli məsələlərinin aydınlaşdırılması üçün çətin aşla bilən maneə təşkil edir. Deməli, xəzərşünaslıq məsələləri-

⁶ Sitat: (Golden, 2007, s.10); Голден, 2005, s. 29).

nin hərtərəfli və dərindən tədqiqi müxtəlif dilli ilkin qaynaqların mötəbərliyinin müəyyən olunmasını tələb edir.

Xəzərlər haqqında fərqli dillərdə olan mənbələr bəzən bir-birini tamamlayır, lakin bir sıra açar məsələlərdə isə qarşılıqlı ziddiyyət təşkil edirlər. Mübahisəli məsələlərə münasibətdə tarixçilərin fikri çox vaxt ilk mənbələrin bir məlumata digərindən üstünlük vermələri ilə müəyyən olunur. Əksər hallarda bu yanaşmanın izahı da olmur. Xəzərlər haqqında yeni araşdırma müəllifi üçün onun müxtəlif mənbələrə mövqeyinin müəyyənləşməsi, eləcə də tədqiqata cəlb edilən sübutların mötəbərliyinin təsbit edilməsini qaçılmaz edir.

Azərbaycan tarixçiləri və tədqiqatçıları üçün isə Azərbaycan xalqının tarixində xəzərlərin Azərbaycan əhalisinin tarixi taleyinə, ölkənin bugünkü etnik xəritəsinin formalaşmasına, Azərbaycan identikliyinə əsaslarının inkişafına təsirinin müəyyənləşdirilməsi həll edilməmiş problem kimi qalmaqdadır. Bu vəzifənin yerinə yetirilməsi Xəzər ölkəsinin və Azərbaycanın siyasi tarixi məsələləri ilə məhdudlaşmır. Türkdilli əhalinin Azərbaycana tədrici yayılıb yerləşməsi və üstünlük təşkil etməsi prosesində xəzərlərin rolu onların türk mənşəyinin təsdiqinə yönəlik bəzi ötəri qeydlər istisna olmaqla, praktik olaraq nəzərdən keçirilməmişdir. İstisna deyildir ki, bunun səbəbi oğuz tayfalarının Azərbaycanın türkləşməsində həlledici rolu barədə fikirlərdir, çünki oğuzlar Xəzər xaqanlığının mövcudluğunun son dövründə xaqanın hakimiyyətinə qarşı düşmən münasibətdə idilər və rus knyazı Svyatoslav İqoreviçlə ona qarşı birləşib bir zaman-

ların qüdrətli dövlətinin faktik qəbirqazanına çevrilmişdilər.

Xəzər elitesinin yəhudiliyi qəbul etməsi faktı və xəzər cəmiyyətində bu əqidənin yayılma dərəcəsi də kifayət qədər öyrənilməmiş məsələlərdir. Xəzərlər tarixi ilə maraqlananların böyük bir hissəsində Xəzər ölkəsində dini vəziyyət barədə bəsit fikirlər formalaşmışdır. Əslində isə xəzər cəmiyyətində bir sıra inamlar, o cümlədən islam dini də yayılmışdı. Xəzərlər arasında müsəlman dininin yeri barədə bizim mənbələrin məlumatları ziddiyyətlidir. Xəzər islamının qonşu bölgələrə və onların əhalisinə təsiri də praktik olaraq nəzərdən keçirilməmişdir. Ərəb qaynaqlarının müsəlman-xəzərlər barədə məlumatlarının öyrənilməsi şübhəsiz ki, islamın türk xalqları və Azərbaycan əhalisi arasında yayılması haqqında təsəvvürlərimizi dəqiqləşdirməyə imkan yaradacaqdır.

Buna uyğun olaraq, xəzərlər tarixi ilə bağlı daha geniş və əhatəli araşdırmalarımızın bir hissəsi olan bu kiçik monorafiyada biz Xəzər və Azərbaycan dövlətlərinin qarşılıqlı əlaqələrinin iki aspektini işıqlandırmaqla kifayətlənmişik. Bu ilk növbədə, dövlətlərarası münasibətlərin ərazi, əhali və siyasi aspekti, yəni Azərbaycan əhalisinin Xəzər ölkəsinin siyasi proseslərində iştirakı məsələləri, indiki Azərbaycan ərazisinin xəzərlərin siyasi məkanına cəlb olunma səviyyəsi, dünya dövlətlərinin Qafqaza ekspansiyası öncəsi Azərbaycan əhalisinin xəzərlərlə siyasi əlaqələri və fəaliyyətlərinin koordinasiyası, xəzərlərin Azərbaycan ərazisində gedən etno-dini proseslərdə, konkret olaraq ölkədə türk əhalisi sayının və mədəniyyətinin

artması və ölkənin müsəlmanlaşmasındakı rolu məsələləridir.

İkincisi, xəzərlərin Azərbaycan tarixindəki rolunun xüsusi diqqətə layiq olan tərəfi – iqtisadi aspektidir. Belə ki, Xəzər ölkəsinin ümumdünya əhəmiyyəti onun öz dövrünün böyük dövlətləri və ilk növbədə Ərəb xilafəti ilə əlaqələrinin xarakteri ilə müəyyən olunur. Xəzərlər və ərəblər Böyük İpək Yolu tarixində yeni mərhələ açmağa nail olmuşdular. Xarəzmdən Dneprin orta və aşağı axarları boyunca ticarət yollarını ciddi nəzarət altında tutan Xəzər xaqanlığının mövcud olduğu dövrdə İpək Yolumun Yaxın Şərqə uzanan marşrutları tarixi Azərbaycan ərazilərindən – Şimali və Cənubi Azərbaycandan keçməyə başladı. Bu baxımdan ərəblər və xəzərlər arasındakı ticarət tərəfdaşlığının təşəkkülünü və bunun ardınca Azərbaycan şəhərlərinin iqtisadi inkişafını, ölkə ərazisində beynəlxalq ticarət infrastrukturunun tərəqqisini, eləcə də bu şəraitin Cənubi və Şimali Azərbaycanın iqtisadi resursları və əhalisinin konsolidasiyasına təsirini nəzərdən keçirməyi də vacib hesab etdik.

Ənənəvi olaraq Azərbaycan tarixini Yaxın və Orta Şərqdə baş verən tarixi proseslərlə sıx əlaqədə nəzərdən keçirirlər. Bu, həm coğrafi baxımdan, həm də maddi və mənəvi mədəniyyət materiallarının verdiyi sübutlar baxımından özünü doğruldur. Bununla birlikdə, Avrasiyanın oturaq və köçəri yaşam tərzini keçirən əhalisi ilə həmsərhəd olan müasir Azərbaycan bölgələri istər-istəməz öz hüduddlarından şimalda gedən proseslərlə üzvi əlaqədə inkişaf edirdi. Məhz xəzərlər dövründə bu

əlaqələr Azərbaycanda etno-siyasi, iqtisadi və mədəni mənzərənin formalaşmasına hissediləcək dərəcədə təsir göstərməyə başladı. Xəzərlərlə qarşılıqlı münasibətlərin öyrənilməsi vətənimizin tarixini Mərkəzi Avrasiya regionunun erkən Orta əsrlər tarixi ilə əlaqədə, erkən türk köçərilərlə ümumi tarix və tale, eləcə də onların qərbə miqrasiyası və Səlcuqlar öncəsi dövr kontekstində təsvir və təqdim etməyə imkan yaradır.

Xəzərlərin Azərbaycan tarixindəki rolu nə dünya tarixşünaslığında, nə də milli tarixşünaslıqda lazımi qiymətini almamışdır. Bugün xəzərlərin və Xəzər ölkəsinin azərbaycanlıların toplum və ərazi baxımından konsolidasiyasında rolu məsələsi bəlkə də əcaib fərziyyə kimi səslənə bilər. Lakin ümid edirəm ki, bu kitabda toplanıb təqdim edilən dəlil və faktlar məsələ barədə inandırıcı tərzdə danışmağa kifayət qədər əsaslar verir. Xəzər xaqanlığının mövcud olduğu üç əsr boyunca Azərbaycanın və Xəzər ölkəsinin tale bağları olmuş, onun süqutu isə ölkənin yenidən başlayan demoqrafik və iqtisadi konsolidasiyası prosesini ləngitmişdir.

VII-X ƏSRLƏR AZƏRBAYCAN TARİXİNDƏ XƏZƏRLƏR: SİYASİ VƏ MƏDƏNİ ƏLAQƏLƏR

Xəzərlərdən öncəki dövrdə Qafqaz Albaniyası sərhədlərində türklər

Qafqaz sıra dağları Avrasiya köçəriləri və Cənubi Qafqazın oturaq əhalisi arasında təbii təmas xətti olmuşdur. Köçəri tayfaların basqınları bu regionun oturaq əhalisi üçün daimi fəlakət, onların hökmdarları üçün isə əsas problem idi. Belə ki, basqınların müvəffəqiyyətlə dəf edilməsi buradakı dövlətlərin siyasi sabitliyinin başlıca şərtinə çevrilmişdi. Lakin başqa bir tərəfdən də, köçərilərlə sülh şəraitində yaşama bacarığı, köçəri dünyası ilə ticarət əlaqələri və siyasi ittifaqlar Çindən tutmuş Yaxın Şərqedək geniş bir məkanda beynəlxalq ticarətin canlanmasına, çağdaş texnologiyaların və mədəni nailiyyətlərin yayılıb mənimsənilməsinə böyük imkanlar yaratmışdı. Məhz Qafqazla qonşu olan köçəri xalqlar bizim ölkələrin qədim dövrlərdə və Orta əsrlərdə İpək Yolu ilə həyata keçirilən beynəlxalq ticarət əlaqələrinə, mədəni-mənəvi dəyərlərin global mübadiləsinə cəlb olunmasına yardımçı olmuşdur.

Belə hesab edilir ki, bizim eramın I minilliyinin birinci yarısının sonunadək Cənubi Qafqaz xalqlarının əsas əlaqələri irandilli köçərilər – kimmerlər, skiflər, sarmatlar, aorslar və alanlarla olmuşdur. Bunun ardınca (artıq IV yüzilliyin ortalarından) hunların Qərbə hərəkətinin

nəticəsi kimi, türklər dönəmi başlayır (Czegledi, 1983, s. 28-29). Məhz üç əsas etnik kütlənin – qafqaz, iran və türk etnik kütlələrinin çoxtərəfli qarşılıqlı əlaqələri Cənubi Qafqazda, o cümlədən Qafqaz Albaniyasında yaşayan fərqli əhali qruplarının xarakterik xüsusiyyətlərini və mədəni-etnik özəlliklərini müəyyənləşdirən amil olmuşdur.

Avrasiya çöllərinin şərqində baş verən və köçüriləri qərbə yönləndirən siyasi sarsıntılar nəticəsində onların zəhmli kütlələri Qərb və Yaxın Şərq imperiyalarının Xəzəryanı və Qara dəniz ətrafı sərhədlərinə təzyiqi gücləndirməyə başladı. Türk-hunların Qafqazda peyda olmasını birmənalı olaraq onların 370-ci ildə alanları darmadağın etməsi ilə əlaqələndirirlər (Czegledi, 1983, s. 29; Кляшторный и Султанов, 2009, s. 86; Golden, 1980b, s. 1-2).

Lakin bəzi mülahizələr bunu deməyə əsas verir ki, hunlar burada praktik olaraq Sasani sülaləsinin İranda hakimiyyətə gəlməsi ilə eyni vaxtda və ya hətta daha öncəldən də peyda ola bilərdilər. Bu mülahizələr qədim yunan müəllifi Dionisi Perieget (II əsr) və V əsr erməni müəllifi Aqafangelin məlumatlarının müqayisəli analizindən kifayət qədər əsaslı şəkildə ortaya çıxır. Erməni tarixçisi qeyd edir ki, sonuncu Parfiya çarı Arşakilər sülaləsindən olan Artabanın (209-224) ölümündən sonrakı ildə onun qohumu erməni çarı Xosrov hunların farslara qarşı yönəlməsi üçün alban və iberlərin qoşunlarını toplayıb Alan (Dəryal) və Çola (Dərbənd) qapılarını açdı (Артагелос, 2004, s. 28). Bunlar, eləcə də bəzi digər erməni və gürcü mənbələrinin hunların burada daha erkən – IV əsrin ortalarında dək dövrdə peyda olmaları haqqında

məlumatlar erməni tarixqoyma ənənələrinin şübhəliliyi səbəbindən anaxronizm hesab edilir (Golden, 1980b,, s. 2).

Hunların Qafqazdakı tarixi üzrə tanınmış mütəxəssis Y.Cəfərərov Aqafangelin məlumatlarının səhihliyini bərpa etmək üçün qədim yunan müəllifi Dionisi Pariegetin hunlar haqqında məlumatları ilə əsaslandırırmışdır. Dionisi hunları Xəzər dənizi sahillərində II əsrin ortalarında məskunlaşmış xalqlar sırasında qeyd edir. Y.Cəfərərov bu nəticəyə gəlmişdir ki, Dionisinin *“Oykumenanın təsviri”* əsərinin meydana çıxmasınadək (160-cı ildən gec olmayaraq) *“hunlar”* adı ilə tanınan hansısa tayfa qrupu artıq Volqanı keçmiş və Xəzərin şimal-qərb ətrafındakı çöllərdə məskunulaşmışdı”. Azərbaycan tarixçisi bu fikrə əsaslanaraq həmçinin digər erməni mənbəyinin, Movses Xorenatsinin əsərindəki türklərin Parfiya çarı Vologezin hakimiyyəti dönməində (197-215) Cənubi Qafqaza daha erkən yürüşləri barədə məlumatların etibarlılığı lehinə də fikir söyləmişdir (Джафаров, 1985, s. 17-18).

Bununla belə, sonuncu məlumatın detalları əlavə şübhələrə əsas verir, belə ki, erməni müəllifi hunların deyil, xəzər və barsillərin birgə yürüşləri haqqında söhbət açır. Həm də qeyd edilməlidir ki, tədqiqatçılar Xorenatsi tarixini V əsrdə deyil, onu Abbasilər hakimiyyətinin ilk illərində tamamlanmış əsər hesab edirlər (Thomson, 1978, s. 60). Ona görə də belə fikir söyləməyə əsas var ki, Cənubi Qafqaza yürüş etmiş hansısa türklər haqqında erkən (hətta II əsrdə) məlumatlar, xəzərlərin Qafqazda hakim mövqe tutduqları dövrdə yaşayıb-yaratmış mətn redaktorlarının təfəkküründə qalmış hadisələrin əks-sədasıdır.

Dionisinin məlumatlarının səhihliyi ilə bağlı hər halda bunu da qeyd etmək lazım gəlir ki, onun coğrafiyasının ən yeni tərcüməsində müəllif tərəfindən istifadə olunmuş “hunlar” termininə düzəliş etmək təklif olunmuşdur. Buna əsas kimi, əsərin daha erkən əlyazmasında yaxşı anlaşılmayan “finlər” terminindən istifadə edildiyi göstərilir ki, tərcümənin müəllifi onu “Kiçik Asiya vifinləri”nə qohum olan “frakiya finləri” ilə qarşılaşdırır (Периерет, 2006, sətir 730-735, qeyd 236). Bu cür ehtimal reallıqdan çox uzaq görünür, belə ki, Dionisi tərəfindən adları sadalanan qalan bütün tayfalar: kadusilər, kaspilər, albanlar, girkənlər, tapirlər – doğrudan da Xəzər dənizinin sahillərində yaşayırdılar. Hansısa Kiçik Asiya tayfalarının Xəzər dənizi sahillərində mövcud olması barədə dəlil isə təqdim edilmir. Həmçinin bu da məlumdur ki, “unlar” (hunlar) sözünün oxunuşunun doğruluğu geniş bilik sahibi kimi tanınan XII əsr Bizans müəllifi Yevtixiyn mətnə şərhlərində təsbit olunmuşdur. İlk türk tayfalarının Qafqaz və Şərqi Avropa çöllərinə gəlib yayılmasının mümkünlüyü Qərbi Avrasiyanın ilk türkləri barədə digər çox vacib mənbənin, İordanın “Hetlərin mənşəyi və əməlləri” adlı əsərinin tədqiqatçıları tərəfindən də ehtimal edilmişdir (Иордан, 1997, s. 126, qeyd 387).

Hunların Volqa arxası və Qafqaz çöllərinə gəlməsi ilə bağlı ənənəvi qəbul edilmiş vaxtadək türklərin burada peyda olmaları kimi mürəkkəb məsələdə olduqca ehtiyatlı mövqe tutan professor Piter Qolden, buna baxmayaraq, türklərin birinci dalğasının Qərbə, hətta hun dövlətinin Şərqdə yüksəlişindən öncə, yəni hun *şanyuyları* dövlətinin

formalaşması prosesində gəlməsi ehtimalını da tutarlı hesab edir. Gəldikləri regionda başqa xalqlar tərəfindən yaradılmış imperiyaların sərhədlərini aşmağa onların kifayət qədər gücləri olmadığı halda yazılı mənbələrin müəllifləri onları qeydə almaya bilərdi. (Golden, 1992, s. 86). Aydın olmayan bu məlumatlara arxeologiya və antropologiya araşdırmalarının nəticələri də müəyyən dəlillər əlavə edir. Belə ki, bu dəlillərə görə, Şimali Xəzəryanı bölgələrin əhalisi orta-sarmat və son-sarmat dövrlərində irqi baxımdan heç də bircinsli olmamışdır: qəbirlərdəki insan qalıqlarında monqoloidə doğru irəliləyiş müşahidə olunur ki, bu da bizim eramın ilk əsrlərində “ilkin türklərin Aşağı Volqa ətrafı çöllərə sızması” ilə izah edilməlidir (Федоров и Федоров, 1978, s. 25-27).

Qafqazda Xəzər dövlətinin yaranması

Qərbi Türk Xaqanlığının qüvvələri Qafqazda İstəmi xaqanın VI əsrin üçüncü rübündə (567-569) böyük qərb yürüşü nəticəsində – İranla müharibənin gedişində peyda olurlar. Bir neçə onillikdən sonra isə onları xəzərlər əvəz edir. Xəzərlərin Qafqaza dəqiq nə vaxt və haradan gəlib çıxmaları tarixşünaslıqda həll edilməmiş məsələ kimi qalır. Onların dövlətlərinin təşəkkülü vaxtı təxminini olaraq Bizans imperatoru İraklinin İrana qarşı məlum hərbi əməliyyatından (627-628) sonraya aid edilir ki, bu müharibədə Qərbi Türk Xaqanlığı onun yaxın müttəfiqi kimi çıxış edirdi. Çox güman ki, türklərin əsas qüvvələrini həmin dövrdə xaqanlığın hakimiyyəti altında olan, lakin artıq

Böyük Qafqaz silsiləsindən şimalda yerləşən xəzərlər təşkil edirdi (Dunlop, 1954, s. 4-5; Гумилев, 1993, s. 193). Bundan sonra tezliklə, Tan Çininin hərbi təzyiqi və daxili didişmələr nəticəsində Qərbi Türk Xaqanlığı süqut etdi. Xaqanlığın Qara dəniz ətrafı və Qafqaz bölgələrində hökmranlıq edən Aşina sülaləsinin nümayəndəsi (Hudud al-Alem, 1937, s. 162) özünün müstəqil dövlətini yaratmaq imkanı qazandı. Bu dövlət elə Xəzər xaqanlığı idi (Артамонов, 1962, s. 171).

Heç bir şübhə yoxdur ki, Xəzər dövləti VII-X əsrlərin super-dövlətləri: Bizans, Tan Çini⁷ və Ərəb xilafəti ilə üç yüzillik rəqabət tarixi olan bir imperiya idi. Dövrünün bu nəhəng dövlətinin şöhrəti 965-968-ci illərdə özünün ruslar və türk-oğuzlar tərəfindən aldığı ikiqat zərbə nəticəsində faktik çöküşdən sonra da bir müddət yaşadı. XII əsrin ikinci onilliyində İbn-əl-Bəlxin Fars vilayətinin Səlcuq hakimi üçün tərtib etdiyi “Fars-namə”də (Bosworth, 2007, s. 4) belə bir əhvalata yer verilmişdir ki, Xosrov Ənuşirvan (531-579) taxtının sağında, solunda və arxasında, qonağı olacaqları təqdirdə əyləşmələri üçün Çin, Bizans və Xəzər çarları üçün üç qızıl kreslo yerləşdirməyi əmr etmişdi.

⁷Xəzər dövlətinin müasiri və Çinlə həmsərhəd olan türk dövlətlərinin heç biri özünün regiondakı təsirinin uzun ömürlülüyünə görə onunla müqayisə edilə bilməz. Birinci Türk xaqanlığının süqutundan sonra Avrasiya çöllərinin şərqində, Çinin şimal sərhədlərində Aşinanın şərq qolu 60 ildən bir az artıq (682-744) mövcud olmuş dövlətlərini qısa müddətə bərpa etməyə müvəffəq oldu. İkinci Türk xaqanlığı uyqurların başçılıq etdiyi koalisiyanın zərbələri altında süqut etdi. Uyğurların dövlətləri də öz tarixində yüz illik həddi keçə bilmədi (744-840).

Xəzər çarı, çox güman ki, burada türk (türkyut)⁸ xaqanının yerini tutur və heç şübhəsiz ki, bu hər şeydən öncə, Qərbi Türk xaqanlığının siyasi və iqtisadi ekspansiyası ilə bağlı idi. Lakin bu əvəzləmə də təsadüfi deyil, Xəzər xaqanlığının Qərbi Türk xaqanlığının varisi olduğunu yada salsaq, aşağıda qeyd edildiyi kimi, əmin ola bilərik ki, böyük ehtimalla o, Ənuşirvanın Qafqazda güclü rəqibi idi (Golden, 2007b, s. 7). Öz qüdrətinin ən yüksək zirvəsində olduğu zamanlarda Xəzər imperiyası şərqdə Aral dənizindən tutmuş qərbdə Dnepr çayı hövzəsində geniş bir əraziyə nəzarət edirdi. Qara dəniz ətrafı və Xəzər dənizi ətrafı çöllər, Qafqaz, Volqa çayının orta və aşağı axarları boyu ərazilər onun hüdudları daxilində idi (Ромашов, 2001, s. 219; Golden, 2007b, s. 7).

Xəzərlərin tarixində saysız-hesabsız müəmmalardan biri də bu dövlətdə siyasi üstün mövqeyə malik olan etnik elementin, yəni xəzər etnosunun taleyidir. Əcdadları Xəzər ölkəsi ərazisində yaşamış və ya xəzərlərlə qonşuluq etmiş heç bir müasir Avrasiya xalqı müasir tarixşünaslıqda bu xaqanlığın varisləri və ya xəzərlərin nəsilləri kimi qəbul edilmir. Orta əsrlərdə, insanların təfəkküründə və dövlətlərin rəsmi ideologiyalarında dini dünyagörüşlər hakim mövqedə olduğu zamanlarda, insan toplumlarının şüuru etno-lingvistik birlikdən daha çox dini mənsubiy-

⁸L.N.Qumilevin təklifi ilə rusdilli tarixşünaslıqda ümumi xarakter daşıyan “türk” anlayışının məna çalarlarını məhdudlaşdırmaq üçün Birinci Türk xaqanlığının (546-658) türkləri türkyut (yut – cəm halında monqol suffiksi), İkinci Türk xaqanlığının türkləri isə gök-türk adlandırılır. Вах: (Гумилев, 1993, s. 6, 150-152).

yətlə müəyyən olunurdu. Xəzər identikliyinə müəyyən olunması üçün dünya dinləri tarixində böyük əhəmiyyət daşıyan nadir hadisənin, təqribən VIII əsrin sonlarında hakim xəzər elitesinin yəhudiliyi qəbul etməsi mübahisələrə səbəb olmuşdur. Xəzər ölkəsi ərazisində xristianlığın və islamın yayılması ilə bağlı əlimizdə bir neçə ərəb və yerli qafqaz (alban, erməni və gürcü) qaynağı olmasına, hətta X əsrin ikinci yarısında məğlub olmuş xəzərlərin qalıqlarının islamı qəbul etmələrinə baxmayaraq (Al-Istakhri, 1961, s. 129, 131; Al-Kufi, 1991, c. 3, s. 255; Miskawaihi, 1921, s. 209)⁹, xəzərlərin yəhudiliyi qəbul etməsi faktı, onların hazırda islam və xristian dünyasına mənsub olan qonşu xalqların yaddaşından çıxarılmasına səbəb olmuşdur.

Lakin xəzərlər yəhudi dünyası və onun tarixi ilə də üzvi əlaqədə olmamışlar. Belə ki, onların dövlət və cəmiyyət təcrübəsi Xəzər xaqanlığının yaranması və çiçəklənməsi dövrünədək yəhudi dünyasında qələbə çalmış rəbbanilik təliminin müddəaları ilə uyğun gəlmirdi. Yəhudi əqidəsi ideoloqlarının və Orta əsrlər yəhudi ədəbiyyatının xəzər elitesinin yəhudiliyi qəbul etməsinə münasibətində etimadsızlıq vardı. Lakin İkinci dünya müharibəsindən sonra, beynəlxalq münasibətlər sistemində köklü dəyişikliklər başladıqda, həmçinin global iqtisadi, maliyyə, siyasi və humanitar institutlar meydana çıxdıqda

⁹Moisey Kalankatuklu Xəzər xanədanına mənsub Alp-İlitver titulu daşıyan hakimin xristianlığı qəbul etdiyini bildirir (Бах: Каланкатуацци, 1984, s. 127). Məlumdur ki, Gürcüstan pravoslav kilsəsinin övliyalar sırasına aid edilmiş şəhidi Abo Tbileli xristianlığı Xəzər xaqanlığında olduğu zaman qəbul etmişdir (Бах: (Сабанидзе).

xəzərlərin tarixinə maraq əhəmiyyətli dərəcədə artdı. Dünya elmində və beynəlxalq ictimai fikirdə bu halın yaranma səbəblərinin ayrıca və ardıcıl xüsusi tədqiqatlara ehtiyacı var. Burada qeyd etmək kifayətdir ki, xəzərlərin tarixinə və onların yəhudiliyi qəbul etməsinə dair iki zidd tendensiya görünür.

Birincisi, yəhudi intellektual mühitində yeniliklər haqqında danışmaq olar ki, bu da bizim fikrimizcə, yəhudi şüurunda keyfiyyət dəyişiklikləri ilə səciyyələnir. İkinci dünya müharibəsinin dərsləri yeni Avropanın təməlinə qoyulmuş çağdaş dəyərlər sistemi formalaşdırdı və burada antisemitizmə qarşı həssaslıq cəmiyyətin mədəniliyinin əsas göstəricilərindən birinə çevrildi. İsrail dövlətinin yaradılması, yəhudi toplumlarının Avropa öklərinin və ABŞ-ın müharibədən sonrakı ictimai və siyasi-iqtisadi strukturlarına intensiv şəkildə integrasiyası yəhudilərin bu cəmiyyətlərdə yaşayışının təhlükəsiz və rahat olması hissini möhkəmləndirdi. Nəticədə yəhudi intellektualları yəhudi etnosunun müstəsnalığı və nadirliyi haqqında ənənəvi təsəvvürlərin əvəzinə, yəhudilər də daxil olmaqla, bütün xalqlar üçün eyni tale və həyat qanunauyğunluğu barədə fikirləşməyə başladılar. Bizim fikrimizcə, Şərqi Avropa və aşkenazi yəhudilərinin xəzər mənşəli olmaları barədə XX əsrin ikinci yarısında və XXI əsrin başlanğıcında yəhudi yazıçı və tarixçilərinin əsərlərində inkişaf etdirilən ideyalar bir çox hallarda məhz bu əhval-ruhiyyələrə əsaslanırdı.

İkinci əks tendensiya Avrasiyada yəhudiliyin tarixinə, eləcə də onun türk və şərqi-slavyan dünyası ilə əlaqələrinə

artan maraq idi. Avrasiyada xristian və islam dünyası ilə liderlərlik üçün rəqabət aparan yəhudi ideologiyalı Xəzər dövlətinin tarixinin həll olunmamış müəmmaları Mərkəzi Avarsıya regionunun inkişaf etməkdə olan milli tarixşünaslıqlarında özünəməxsus şəkildə əks olunmuşdur. Digər tərəfdən, post-sovet Rusiya tarixşünaslığı iki paralel tendensiyaya malik idi: Birincisi, sovet elminin ən yaxşı ənənələri ilə üzvi şəkildə bağlı idi və onun keçmiş SSRİ respublikalarının milli tarixşünaslığı, eləcə də dünya xəzərşünaslıq elmi ilə sıx qarşılıqlı əlaqəsi vardı. Digəri isə, milli tarixşünaslıqların özünün tarixi narrativlərinin yenilənməsində yuxarıda sözü gedən qanunauyğun təmayüllərini güzgü kimi tərsinə və kəskin surətdə əks etdirirdi. Bu sonuncularda xəzərlərin tarixi Rusiya tarixinə daimi əks-təsir metaforası kimi təsəvvür edilirdi. Belə ziddiyyətli meyllər ümumdünya tarixi kəsimində xəzərlərin tarixinin əhəmiyyəti məsələsinin müzakirəsi zamanı xüsusilə açıq-aydın şəkildə görünür.

Xəzər dövləti tarixinin ümumdünya tarixi kontekstində əhəmiyyəti

Xəzərşünaslıq tarixinə möhür vurmuş iki çox əhəmiyyətli monoqrafiyanın müəllifləri M.İ.Artamonov və D.M.Danlopun fikirləri arasında konseptual fərqliliklərə baxmayaraq, belə bir yanaşmada üst-üst düşür ki, islamın daha da şimala və Şərqi Avropaya ekspansiyasının qarşısının alınmasında Xəzər ölkəsinin fəaliyyəti ümumdünya tarixi əhəmiyyətə malikdir (Dunlop, 1954, s. X; Aptama-

НОВ, 1962, с. 224-225). Bu fikir mübahisəsiz hesab olunur. Onu D.Danlopun əsərinin nəşrindən 26 il sonra amerikalı professor Piter Qolden daha obrazlı şəkildə ifadə etmişdir: “Qərbdə hər bir şagirdə məlumdur ki, Karl Martell və Puatye yaxınlığındakı döyüş olmasaydı, Parisin Notr--Dam kilsəsinin yerində məscid ola bilərdi. Lakin çox az uşaq bilir ki, xəzərlər olmasaydı ... Şərqi Avropa islam dünyasının bir əyaləti ola bilərdi” (Golden, 1980a, s. 14). Avrasiya tarixinin digər bir nüfuzlu tədqiqatçısı Vladimir Minorski də bu fikirlə razı idi. Bununla birlikdə o, məsələyə tamamilə əks rəqursdan baxmağı da təklif edirdi: Şərqi Avropa həm də ərəblərə minnətdar olmalıdır ki, onlar xəzərlərin qüvvələrini özlərinə cəlb etdilər və bununla da şərqi slavyanlara öz dövlətlərini yaratmaq üçün tarixi şans verdilər (Minorsky, 1958, s. 123).

M.İ.Artamonov V.Minorskinin sonuncu fikri ilə razı deyildi. O, öz mövqeyini belə əsaslandırırırdı ki, Kiyev Rus dövlətinin yarandığı vaxtadək ərəblər və xəzərlər arasında hərbi toqquşmalar dayanmış, əvvəlki düşmənlər arasında münasibətlər sabitləşmiş və beləliklə də, slavyanlar xəzər hökmranlığından xilas olmada öz müvəffəqiyyətlərinə görə ərəblərə borclu deyillər. Qeyd etmək lazımdır ki, Kiyev Rus dövlətinin yaranmasında xəzərlərin rolu məsələsində M.İ.Artamonov Xəzər ölkəsinin başqa, daha əhəmiyyətli və açıq-aydın rolu fikrinə tərəfdar idi. O hesab edirdi ki, məhz xəzərlərin Şərqi Avropa çöllərində hökmranlığı sayəsində regionda təhlükəsiz iqtisadi fəaliyyət üçün siyasi şərait yaranmış, bunun nəticəsində slavyanlar meşələrdən meşə-çöl zonalarına çıxmış və

gələcək Kiyev Rus dövlətinin məhsuldar torpaqlarını mənimsəmələri üçün müvafiq imkan əldə etmişdilər (Артамонов, 1962, s. 225, 229).

Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, Orta əsrlərin Xəzər ölkəsi ərazisinin böyük hissəsində, xüsusilə onun Qafqaz və Volqaboyu torpaqlarında bu gün yaşayan əhalisi əsasən müsəlmandır. Ona görə də Xəzər ölkəsinin başlıca tarixi əhəmiyyəti kimi, islamın qarşısının alınmasını görmək mövzusu bu regionun tarixşünalığında elə də populyar deyil. Axı Xəzər ölkəsi tarixinin başqa aspekti də var – bu müasir Rusiyanın ərazisində ilk böyük dövlət təsisatı, onun yaradıcıları isə Xəzər torpaqlarının köçəri türkləri idi. Bu amillər yeni post-sovet identikliyinə axtarışı şəraitində regionun milli tarixşünaslığının xəzərlərə münasibətini bugün müəyən etməkdədir.

Xəzərlərin tarixi və keçmiş SSRİ xalqlarının milli tarixşünaslığı

Şərqi slavyanlarda dövlətçiliyin təşəkkülü, yəni Kiyev Rus dövlətinin yaranması, heç şübhəsiz ki, dünya tarixi məsələlərinə aiddir. Lakin bu, eyni zamanda milli tarixşünaslıqların – ayrıca olaraq ukrayna, rus, belarus, bir qədər də polyak, bolqar hətta mümkündür ki, xorvat xalqlarının tarixşünaslıqlarının problemidir.¹⁰ Xəzər xaqan-

¹⁰Balkanlara gəlib çıxmış “ağ xorvat”ların və ya qədim xorvatların Qərbi Ukraynada, eləcə də Karpat ətrafında məskunluğu barədə məlumatları Konstantin Baqryanorodnın əsərində oxumaq olar (Багрянородный, 1991, s.

lığının şərq-slavyan dövlətçiliyinin erkən tarixində rolu ilə bağlı məsələlər adətən Rusiya tarixşünaslığında “xəzər problemi” adı altında birləşdirilir (Бащенко, 2006, s. 3).

Sözsüz ki, Rusiyanın xəzərlərlə bağlı tarixşünaslığı bu gün işıq üzü görən nəşrlərin sayına və onların müxtəlifliyinə görə dünyada lider mövqedədir. Əlbəttə, bunun obyektiv səbəbləri var. Bu, hər şeydən öncə Xəzər ölkəsinin öyrənilməsi üçün böyük əhəmiyyət daşıyan arxeoloji perspektivli bölgələrin Rusiyanın dövlət sərhədləri daxilində olması və ona görə də xəzərlərin maddi mədəniyyəti ilə əlaqəli arxeoloji qazıntıların ardıcıl şəkildə burada aparılması ilə bağlıdır. Əlbəttə, Rusiyada Avrasiya xalqlarının tarixi ilə bağlı yazılı abidələrin dərinədən öyrənilməsi üzrə böyük tarixi olan ənənələrini də qeyd etmək lazım gəlir. Bu tədqiqat ənənələri bir çox görkəmli xəzərşünas alimlərin səyi ilə indi də davam etdirilməkdədir. Bizim üçün bir tərəfdən xəzərlərin tarixinin öyrənilməsi ənənəsini, digər tərəfdən isə SSRİ-nin süqutundan sonra bu sahədə yaranmış vəziyyəti – xəzərlərin tarixinin öyrənilməsinin müstəqil dövlətlərin milli tarixşünaslığının, o cümlədən, ümid edək ki, Azərbaycan tarixşünaslığının ümdə vəzifəsi olduğunu - xarakterizə etmək lazım gəlir. Ona görə də yalnız ümumi bir müşahidə ilə kifayətlənək ki, bugünkü görkəmli xəzərşünas-alimlərin böyük bir hissəsi üçün nə siyasi sərhədlərin, nə

133). “Keçmiş illərin hekayəsi” Vladimir Svyatoslaviçin xorvatların üzərinə yürüşü və onların 992-ci ildə Kiyev Rusuna tabe etdirilməsi haqqında da məlumat verir (Плетнева, 2002, s. 192).

keçmiş SSRİ dövlətlərinin siyasi maraqlarının indiki dağılıqlığı onlar üçün nə mənbələr üzərində işləyərkən, nə də arxeoloji qazıntılar apararkən elə də əhəmiyyət kəsb etmir. Əksinə, dünyada xəzərlərin tarixinə artan maraq keçmiş SSRİ dövlətlərindən olan həmkarların söylərinin birləşdirilməsinə onların ümumi dövlət daxilində, yəni SSRİ tərkibində fəaliyyət göstərdikləri dövrdənkindən daha çox kömək edir. Xəzərşünaslıqla məşğul olan insanları birləşdirən peşə mədəniyyəti və etikasına ilə birlikdə bu həm də əməkdaşlıq üçün yeni imkanlar yara-
dan xarici amillər – beynəlxalq elmi ictimaiyyət tərəfindən tədqiqatlara tələb və onların maliyyələşdirilməsi, eləcə də informasiya mübadiləsinin müasir metodları və birgə fəaliyyətlə bağlıdır.

İki dövlət arasındakı məlum kəskin siyasi böhran fonunda Ukrayna və Rusiya xəzərşünaslarının əməkdaşlığı xüsusilə diqqətəlayiqdir. Buna ən yaxşı nüsxə kimi, “Xəzər layihəsi” adlı tarixi-arxeoloji layihəni göstərmək olar. Layihə iştirakçılarının xəzərlərin tarixinin öyrənilməsi və tədqiqi üçün vacib olan yayın işləri “Mədəniyyət körpüləri – Geşərim” nəşriyyatı tərəfindən həyata keçirilir. Nəşriyyatın qərargahı Yerusəlim və Moskvada yerləşir. Rusiya və Ukrayna alimləri bu nəşriyyatın Ukrayna Elmlər Akademiyası Şərqşünaslıq İnstitutu və Beynəlxalq Solomon Universiteti ilə əməkdaşlığı sayəsində 2002-ci ildən başlayaraq ildə bir dəfə işıq üzün görən “Xəzər almanaxı”nı – xəzər mövzusu üzrə elmi konfransların məruzələri və məqalələr toplusunu dərc etdirmək imkanı əldə etmişlər.

Rusiya tarixşünaslığında “xəzər problemi”nin nəzərdən keçirilməsində elmi yanaşma ilə bərabər millətçi əhvali-ruhiyyə coşqusu və sovetləşməyə qədərki rusiya dəyərlərinin yenidən dirçəlişi ilə ortaya çıxan yalançı elmi yanaşmalar da mövcuddur. Bunları əsas tutaraq bəzi siyasət və elm xadimləri qədim rus dövləti ilə yollarını kəsişdirdiyi başqa xalqların fərqli ənənələrini və dövlətçilik təcrübəsini rusiya dövlətçiliyinin əlahiddə tarixi mis-siyası ruhunda araşdırılmasını məqsədəyğun hesab edirlər. Təəccüblü deyil ki, bu meylə daha böyük düş-mənçilik Xəzər ölkəsinin Qərbi Avrasiya tarixindəki roluna münasibətdə özünü göstərir (Shnirelman, 2007, s. 354).¹¹ Bir sözlə, xəzərlər və Xəzər ölkəsi obrazı düşmən obrazına, həm də əbədi düşmən obrazına çevrilmişdir. Bu obrazı tirajlayıb kütləviləşdirən şəxslərin dilində Rusi-yanın indiki düşmənləri Xəzər xaqanlığı siyasətinin davamçıları kimi təqdim olunur.

Məsələn, nəinki qondarma elmi nəşrlərdə, hətta populyar KİV-lərdə çeçenlər xəzərlərin nəsli və Xəzər xaqanlığının varisləri kimi təqdim olunurlar (Манягин,

¹¹ Burada sitat gətirilən məqalənin müəllifi bir neçə il sonra rus tari-xşünaslığında xəzər mifi haqqında kitab nəşr etdirmişdir: (Шнирельман, 2012) Müasir konstruktiv rus tarixşünaslığının nümayəndələri haqlı olaraq göstərilər ki, kitab müəllifi Rusiyada xəzər mövzusu üzrə işlərin qiymətləndirilməsi zamanı önyarqılı olmuş, Avrasiya xalqlarının etnik tarixi və dövlət quruculuğu kimi mürəkkəb məsələləri əksər hallarda vicdanla aydınlaşdırmağa çalışmış müəlliflərin işlərində “millətçi ruh” axtarib tapmağa səy göstərmişdir – Бах: (Жих, 2012).

2010, s. 221, 224; 163).¹² Bundan da maraqlısı odur ki, əgər bəzi müəlliflərin və jurnalistlərin dediklərinə inansaq, çeçen müqaviməti rəhbərləri çeçenlərin mübarizəsinin xəzərlərin məğlubiyyətinin əvəzi olduğunu bildirib (Зелев, 2007). Beləliklə, X əsrdə Kiyev Rusunun rəqibi kimi Xəzər ölkəsinin tarixi rolunun Rusiya dövlətinin indiki düşmənləri haqqında təsəvvürlərlə özünəməxsus kontominasiyası baş verir. Yəni, Xəzərlər Rusiyanın əbədi düşmənidir.

Xəzərlərin tarixi ərazilərində hazırda çoxsaylı qafqaz və türk xalqları yaşamaqdadır. Post-sovet dönəmində ictimai-ideoloji vəziyyətin dəyişməsi, Rusiyanın özündə olduğu kimi, bu xalqların yeni identiklik axtarışlarında və müvafiq olaraq, milli tarixşünaslıqlarda bir canlanma yaratdı. Xəzərlərin türk mənşəliliyi beynəlxalq elmi ictimaiyyət arasında hakim fikir hesab olunduğuna görə, qafqaz türklərinin xəzərlərlə etnik və tarixi əlaqələrini təsbit etməyə yönəlik tədqiqatlar daha populyar olmağa başladı. Burada söhbət ilk növbədə türkdilli kumık və balkarların mənşəyindən gedir. Bu xalqların etnik kökləri barədə əvvəlki sovet konsepsiyası hər vəchlə onların qeyri-türk, qafqaz mənşəyini təsdiq etməyə çalışırdı. Kumıqların və digər qafqazlı türk xalqlarının aid edildiyi qıpçaq alt-qrupunun türk dili bu xalqların sonralar türkləşdirilməsinin nəticəsi hesab olunurdu. Müasir ku-

¹² Jurnalist və publisist V.Manyagin xəzərlərin tarixinin akademik tədqiqatçılarının sırasına soxularaq adı yuxarıda çəkilən və xəzər düşmənciliyi ilə seçilən “əsər”ini L.Qumilevin “Xəzər dövlətinin kəşfi” əsəri və S.Pletnyovanın “Xəzərlər” oçerki ilə bir cilddə nəşr etdirib.

mık alimləri bu konsepsiyanı kökündən nəzərdən keçirirlər. Qafqazda bir çox toponimlər ehtimal olaraq xəzərlərin tarixi ilə əlaqələndirilir. Eyni zamanda, lingvistik araşdırmalar Qafqaz türklərinin dillərini arxaik bolqar, yaxud da xəzər-türk dilinin də aid edildiyi oqur dilləri ilə əlaqələndirir. Kumıqların Yaxın Şərq genetik əlaqələrinin təsdiqi üçün bununla bağlı əl çatan genetik tədqiqatlar da cəlb olunur (Алиев, 2009; Алиев, 2014; Гусейнов, 2010; Гусейнов, 2012; Гусейнов и Алиев, 2011).

Qafqazın qeyri-türk xalqlarının bəzi toponim və etnikonları da yəqin ki, tarixin xəzər dövrü ilə bağlı ola bilər. Hər halda, görünən budur ki, xəzərlərin üç yüz illik hakimiyyəti Qafqaz xalqlarının sonrakı taleyində əhəmiyyətli izlər buraxmışdır. Bu yalnız türk etnik nüvəsinin deyil, həm də Qafqazın dağlı xalqlarının da konsolidasiyası, onlarda erkən dövlət təsisatlarının formalaşması dövrü idi (Аликберов, 2003, s. 143, 155-158). Müasir Dağıstan tarixşünaslığında xəzərlərin avtoxton Qafqaz mənşəyi barədə – guya ki, onların irandilli və qafaz mənşəli dağlıların müttəfiqliyi şəklində konsolidasiya olmuş toplum kimi meydana gəlməsi haqqında ideyanın hallanmasına da rast gəlmək mümkündür (Гаджиев, 2016, s. 17-18). Müəllif özünün sübutlar sistemini tədqiqatçıların böyük hissəsinin açıq-aydın anaxronizm hesab etdikləri (Артамонов, 1962, s. 17, 116-117; Golden, 1990a, s. 1172) erməni tarixçisi Movses Xorenatsinin xəzərlər haqqında ən erkən məlumatlarının qeyd-şərtsiz mötəbərliyi üzərində qurur. Təəssüf ki, müəllifin mühakimələr məntiqinə başqa, Xore-

natsinin qeydləri və müəllifin qənaətləri ilə uzlaşmayan daha mötəbər məlumatlar cəlb olunmur.

Mərkəzi Asiyada da, həmçinin də Qazaxstanda xəzərlərin tarixinə qazax xalqının mənşəyi və erkən tarixi məsələləri ilə əlaqədar olaraq müraciət edilmişdir (Golden, 2007b, s. 9). Müasir qazax tarixçisi Beymbet Babikteyeviç İrmuxanov xəzərlərin ilk vətənlərinin Sırdərya hövzəsində olması və üç Kiçik qazax juzu nəslinin – Kerder, Şerkeş və Berşlərin - xəzərlərin törəmələri olduğu barədə diqqətə layiq konsepsianın müəllifidir. Onun fikrincə, irandilli xalq olan xionitlər V əsrin sonunda Mərkəzi Asiyada və Xəzərətrafında hökmranlığı eftalitlərə verməyə məcbur qaldıqdan sonra onların bir hissəsi Qafqaza köçdüüyü halda, xalqın digər hissəsi yurdda – Amudərya və Sırdərya çayları arasında qalmış, və öz adını dəyişdirib başçıların adına uyğun olaraq “kedarilər” adlandırılmışlar. Xionitlərin Qafqaza köçmüş hissəsi savir və bolqarlarla, sonra isə Qərb xaqanlığının türkləri ilə qaynayıb-qarışaraq “xəzər” adını almışlar (Ирмуханов, 2003, s. 250, 276). Avrasiya köçərilərinin tarixi üzrə nüfuzlu mütəxəssis professor Piter Qolden belə hesab edir ki, qazax xalqının etnogenezində xəzər izlərinin axtarılması heç də əsassız deyil, belə ki, qazaxların mübahisəsiz əcdadları olan qıpçaqlar Xəzər xaqanlığının süqutundan sonra Avrasiyanın geniş çöllərində hökmranlıq etmişlər (Golden, 2005b, s. 283).

Azərbaycanda xəzərlərinin tarixinin öyrənilməsinə dair

Fikrimizcə, Qazaxstanda türk-xəzərlərin tarixinə böyük maraq yaradan səbəblər eynən Azərbaycanda xəzərlərin tarixinin öyrənilməsinə də təsir etməli idi. Lakin türklərin qədim tarixinə açıq-aydın maraqla birlikdə Azərbaycan milli tarixşünaslığında Xəzər ölkəsinin tarixindən müəyyən dərəcədə uzaqlaşmanı şərtləndirən ənənəvi konseptual müddəalar mövcud olmuşdur.

Məlumdur ki, sovet tarixi-ideoloji konsepsiyası birmənalı olaraq sovet xalqlarının avtohtonluğunu iddia edirdi. Onların ən qədim zamanlardan və Orta əsrlərdən üzü bəri hazırda məskunlaşdıqları ərazilərdə yaşamağı, eləcə də milli identikliklərinin burada formalaşmağa başladığı aksiom kimi qəbul edilirdi (Golden, 2005b, s. 281). Beləliklə milli tarixin tipik sovet modeli praktik olaraq etnomədəni təkamül xəttinə qarşı qoyulur və milli identikliyi dövlətin ərazisinə bağlayırdı. Halbuki, realıqda bəzi müasir ölkələrin etnik tarixi onların etnik mənşəsinin keyfiyyət dəyişikliyi ilə assosiasiya olunan bir neçə əhəmiyyətli mərhələyə malik ola bilərdi. Milli tarixin yaradılmasının ərazi prinsipi 1950-ci illərdə Bakıda işıq üzü görmüş üçcildlik “Azərbaycan tarixi” adlı akademik nəşrdə özünün daha ardıcıl tətbiqini tapmışdır. Bundan sonra həmin prinsip digər akademik və tədris nəşrlərində, o cümlədən “Böyük Sovet Ensiklopediyası”nda, “Sovet Tarix Ensiklopediyası”nda və digər nəşrlərdə öz əksini tapmışdır (Мыстафаев, 2014, s. 199). Milli tarixşünaslıqda

bir-birinə zidd olan iki metodoloji sxemin toqquşması nəticəsində burada bir tərəfdən, ölkənin müasir etnik xəritəsinin formalaşması mərhələlərinin öyrənilməsinə, o cümlədən aparıcı etnosun üstünlük əldə etməsi zamanına və tarixi şəraitinə maraq müəyyən olunmuş, digər tərəfdən isə dövlətçiliyin qaynaqlarının təsbit edilməsi onun müasir milli dövlət ərazisində təkamülünə şərtsiz bağlı edilmişdir.

Türk-xəzərlərin Qafqazdakı tarixinə münasibətdə, müvafiq olaraq, demək olar ki, Azərbaycan tarixçilərinin xəzər xalqının tarixinin öyrənilməsinə maraqları onların müasir Azərbaycan Respublikası ərazisində ilk dövlət təsisatı hesab edilən Qafqaz Albaniyası əhalisinin türkləşməsi prosesində iştirakı ilə bağlı olmuşdur. (Исмаилов, 2010, s. 25).¹³ Ərəb istilasına ərəfəsində xəzərlərin Qafqaz Albaniyası ərazisində digər türk əhalisi arasında olması həmişə Cənubi Qafqazda türkdilli etnosların mövcudluğu və türk dilinin yayılmasının bir göstəricisi kimi qeyd olunurdu (Буниятов, 1965, s. 180-181; Ашурбейли, 1983, s. 22, 55-56; Сумбатзаде, 1990, s. 82, 85; Касумова, 1993, s. 4; Гейбуллаев, 2001, s. 139, 390; Исмаилов, 2010, s. 36-37; История Азербайджана, 1995, s. 103; Ахундова и Гусейнзаде, s. 61).

Bununla birlikdə, bütün milli tarixşünaslıq məktəbləri üçün məcburi olan metodoloji sxemə görə, müttəfiq

¹³Əgər Azərbaycan tarixi onun şimal və cənub hissələrinin vahid tarixi kimi nəzərdən keçirilsə, onda Azərbaycan ərazisində ilk dövlət Urmiyə gölü yaxınlarındakı torpaqlarda mövcud olmuş (b.e.əvvəl IX-VII) Manna dövləti hesab olunmalıdır – Вах.: (История Азербайджана, 1995, s. 54-57).

xalqların dövlətçiliyi xarici işğalçılara qarşı arası kəsilməz mübarizələrdə formalaşmış, rus dövləti isə IX əsrin sonlarında tarix meydanına çıxdığı zamandan bəri keçmiş SSRİ xalqlarının müttəfiqi və xilaskarı rolunu oynamışdır (Мысрафаев, 2014, s. 185-186). Heç də təsadüfi deyildir ki, Xəzər ölkəsi Qafqaz Albaniyasına və yaxud geniş mənada Azərbaycan dövlətçiliyinə qarşı düşmən mövqedə olan və ona təhlükə yaradan qüvvə kimi nəzərdən keçirilirdi. Xəzərlərlə identikliyinə bağlı olmasına qarşı dəlillər sistemi də müvafiq şəkildə sıralana bilər: xəzərlərin oğuz-türk etnik kimliyinə qarşı kimliyi, onların qeyri-müəyyən və bir sıra nüfuzlu xarici tədqiqatçıların fikrincə mübahisəli türk mənsubiyyəti, islam inancına qarşı yəhudiliyin qəbul etmələri ilə bağlı geniş yayılmış fikirlər, köçəri iqtisadiyatı və Albaniyada buna uyğun dövlətçilik formasına qarşı qoyulan daha çox oturaq və yarımköçəri təsərrüfatçılıq yaşam tərzii. Bu gün isə demək olar ki, bu ziddiyyətli identikliklərin aspektlərindən hər biri daha çox araşdırma, detallaşdırma, dəqiqləşdirici qiymətləndirmə, eləcə də qismən təzədən nəzərdən keçirmə tələb edir.

M.İ. Artamonovun dürüst qeydinə görə, tədqiqatçılar xəzərlərin tarixini öz xalqlarının tarixi ilə bağlı öyrənib (Артамонов, 1962, s. 7). Xəzər ölkəsinin xarakteri və onun Rusiya dövlətçilik tarixində rolu barədə Rusiya sovet ədəbiyyatında gedən geniş polemika (bax, yuxarıda: “xəzər problemi”) hamıya məlumdur. Burada onu da qeyd etmək lazımdır ki, məsələyə çox kəskin siyasi mənə verilməsi də ona qarşı marağın, daha dəqiq desək, Azərbaycan tarixşünaslığında xəzərlərin tarixinin öyrənilmə-

sinə laqeyd münasibətin formalaşmasına təsirsiz ötüşməyə bilməzdi. Lakin, Azərbaycan və Xəzər xaqanlığı tarixlərinin əlaqəsinin obyektiv parametrləri mövcuddur:

- Azərbaycanın şimal hissəsi ərəb istilasından əvvəl və sonra kifayət qədər uzun müddət ərzində Xəzər xaqanlığının nəzarəti altında olmuşdur.

- Ərəb qaynaqları xəzərlərin Cənubi Qafqazda, o cümlədən Azərbaycan ərazisində oturaq həyata keçməsi barədə çoxsaylı məlumatlar verirlər.

- Yəhudi icmasının Azərbaycanda meydana çıxmasının və onların Xəzər ölkəsinə nüfuzu, həmçinin yəhudiliyin Xəzər ölkəsində qəbulunun, güman ki, eyni kökləri vardır. Qafqaza yəhudi miqrasiyasının başlanğıc əraziləri, zamanı və yolları, görünür bir-birilə əlaqəlidir (Bekker, 2011 s. 197; Bekker, 2000).

- Əgər söhbət Xəzər ölkəsinin islamın şimala doğru ekspansiyasına qarşı durması ilə bağlı ümumdünya tarixi əhəmiyyətindən gedirsə, onda bunu da qeyd etmək lazım gəlir ki, ərəblərin və xəzərlərin müasir Azərbaycan ərazisində Qafqaz Albaniyası əhalisinin, onun hərbi və siyasi resurslarının iştirakı ilə keçən toqquşmalarının böyük hissəsi bu gün çox az öyrənilmişdir.

Xəzərlərin tarixinin bu sahəsinin Azərbaycan tarixi kontekstində tədqiqi milli tarixin əvvəlki sxeminin konseptual şəkildə yenilənməsini tələb edir. Burada, heç şübhəsiz ki, Azərbaycanlıların etnogenezi konsepsiyası və onun inkişafı prosesinin dəqiqləşdirilməsi, Qafqaz Albaniyası dövlətçiliyinin təkamülündə köçəri tayfaların rolu, islamın digər monoteist dinlər üzərində üstünlük

qazanmasına imkan yaradan və alban cəmiyyətində kök salmış şərtlər üçün yer olmalıdır. Lakin, əgər Albaniya ərazisində türk əhalinin artması və dövlət ənənələrinin dövrləşdirilməsi və öyrənilməsində elmi məhsulun artımı baş vermişsə də, Azərbaycanda milli dövlət ənənələrinin öyrənilməsi səviyyəsində sovet dönməsinə xarakterik olan konseptual yanaşmalar üstünlük təşkil etməkdə davam etmişdir.

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının bir qrup tarixçisi əvvəlki sovet akademik nəşrlərinin ideoloji yönərinə yenidən nəzər salıb “Azərbaycan tarixi”nin yeni nəşrini hazırladılar (История Азербайджана, 1995; Azərbaycan tarixi, 2007). Bununla birlikdə, Bakı Dövlət Universitetinin müəllimlər heyəti tərəfindən ali məktəblər üçün “Azərbaycan tarixi” dərsliyi yazılmışdır ki, bunun da əsasında tanınmış Azərbaycan tarixçisi Prof. Süleyman Əliyarlının Azərbaycanın etnik tarixinin mərhələləşməsinə dair məlum konsepsiyası durur (Əliyərli, 2007; Azərbaycan tarixi, 2009; История Азербайджана, 2016). Digər görkəmli Azərbaycan tarixçisi, akademik Şahin Mustafayev isə Azərbaycan tarixinin konseptual məsələləri ilə bağlı xülasəsində milli tariximizin nəzəri dərkində çatışmazlıqların olmasından bəhs edir. O köçəri dünyası və oturaq əhalinin qarşılıqlı əlaqələrinin baş verdiyi, dünya dinlərinin toqquşduğu, əhalinin həyat fəaliyyətinin komplementar iqtisadi, dini və sosial əlaqələri əsasında etnosiyasi birliyin təşəkkül tapdığı Azərbaycan tarixinə coğrafi varlıq kimi yanaşmasının vacibliyindən söhbət açır (Мысртафев, 2014, s. 188, 192, 195, 204-205).

Tarixi Azərbaycan ərazilərində xəzərlərin siyasi təsirinin həddləri

İkinci Dünya müharibəsindən sonrakı dövr rəsmi sovet tarixşünaslığının Xəzər xaqanlığına münasibətini onun Avrasiya xalqlarının taleyindəki rolunun azaldılmasına yönəldilmiş hərəkət kimi xarakterizə etmək olar. Naməlum P.İ.İvanovun “Pravda” qəzetinin 25 oktyabr 1951-ci il tarixli sayında dərc edilmiş, xəzərlərin tarixinə qarşı əsassız tənqidi münasibəti əks etdirən “Bir səhv konsepsiya barədə” sərlövhəli məqaləsini bu baxımdan əlamətdar hadisə hesab etmək olar. Heç şübhəsiz ki, Sovet İttifaqı Kommunist Partiyasının rəsmi orqanı tərəfindən qaldırılan bu “haray” tarixçilər üçün göstəriş xarakteri daşıyırdı və bununla onlara tapşırılırdı ki, türk-köçərilərin şərqi-slavan dövlətçiliyinin təşəkkülündən öncə mövcud olmuş bu güclü dövlətini “müasir Kalmıkiya ərazisində yerləşmiş kiçik parazit xanlıq” kimi xarakterizə etsinlər. (Плетнева, 2002, s. 12-13). “Xəzərlərin tarixi” əsərinin müəllifi M.İ.Artamonov da öz işində bu cür təsiri qismən etiraf etmiş və “Pravda” qəzetində dərc olunmuş məqalənin xəzərlər tarixinin araşdırılmasına müəyyən qarışıqlıq gətirdiyini bildirmişdi (Артамонов, 1962, s. 63).

Əlbəttə, “Xəzərlərin tarixi” əsərinin müəllifinin Xəzər xaqanlığının Cənubi Qafqazdakı siyasi təsiri barədə mövqeyini “Pravda” qəzetində dərc olunmuş həmin məqalədən sonra xəzərşünaslıq araşdırmalarında yaranmış qarmaqarışıqlıq ab-havası kontekstində nəzərdən

keçirmək səhv olmazdı. M.İ.Artamonov özünün Xəzərlər haqqında ilk böyük əsərində – “Xəzərlərin qədim tarixi” oçerkində təsdiq edirdi ki, Bizans-İran müharibəsindən sonra 628-ci ildə xəzərlər Albaniyanı işğal etməyə müvəffəq oldular, lakin burada yalnız 3 il hökmranlıq etdilər. Sonra – 630-cu ildə isə farslar onları geri, Qafqazın şimalına sıxışdırıb çıxardılar (Артамонов, 1936, s. 65). Fundamental “Xəzərlərin tarixi” əsərində isə o, daha ümumi halda, lakin qəti şəkildə bildirir: “Xəzər dövləti yalnız bəzi hallarda, həm də qısa müddətlərdə bütün Albaniyanı və ya onun bir hissəsini özündən asılı vəziyyətə salmağa müvəffəq olmuşdur” (Артамонов, 1962, s. 131, qeyd 80).

Görkəmli Azərbaycan ərəbşünası və türkoloqu akademik Z.M.Bünyadov Azərbaycan tarixçiləri arasında xəzərlərin tarixini xüsusi olaraq və peşəkar səviyyədə, orijinal mənbələr əsasında tədqiq etmiş bəlkə də yeganə alimdir ki, araşdırmasında xəzərlərin Albaniyada siyasi hökmranlığı məsələsinə ayrıca yer vermişdir. O, bu məsələdə alimlərin fikirləri arasında ciddi fərqlər olduğunu qeyd etməklə belə nəticəyə gəlmişdir ki, xəzərlərin Albaniya üzərində hökmranlığı hələ sonuncu Sasanilər hakimiyyəti dönməində başlamış, şahinşahlar Qubad (489-496/496-531) və Xosrov Ənuşirvan (531-579) onlarla uzunmüddətli, amma həmişə də müvəffəqiyyətli olmayan müharibələr aparmışlar. Belə ki, ölkənin şəhərlərinin bir çoxu, o cümlədən onun qədim paytaxtı Qəbələ xəzərlərin əlində qalırdı. Bundan başqa, ərəb-xəzər müharibələri barədə məlumatların dərinədən və ətraflı tədqiqi

Azərbaycan aliminə bunu deməyə əsas vermişdir ki, hələ ərəb istilasının başlanmasından sonra təqribən yüz əlli il müddətində xəzərlər, ola bilsin ki, bəzi aralıqlarla Qafqaz sıra dağlarının cənubundakı torpaqlarda öz nəzarətlərini saxlamışlar (Буниятов, 1965, s. 22, 32-33).

Xəzərlərin Albaniyadakı hökmranlığının bu ilk dövrü ilə əlaqədar olaraq, Qafqaz məsələlərində kifayət qədər məlumatlı olan IX əsr ərəb tarixçisi əl-Yaqubinin bu qeydinə də diqqət yetirmək lazımdır: “Xəzərlər bütün Ərminiyyə ölkəsi üzərində hökmranlıq etmişlər, onların başında Xaqan adlandırdıqları çar durur, onun isə Arran, Cürzan, Basfuracan və əs-Sistanda, yəni fars çarı Qubadın istila edib Bab əl-Alanadək üç yüz altmış şəhərlə birlikdə Xosrov Ənuşirvana qoyduğu Dördüncü Ərminiyyə adlanan vilayətlərdə hökmranlıq edən Yəzid Balas adlı müavini (xəlifəsi) vardı. Fars çarı həmçinin əl-Bab və əl-Əbvab, Təbəristan və Bələncəri ələ keçirdi... sonra farsların hökmranlıq etdikləri bu yerlərə xəzərlər sahibləndilər və bizanslılar onlara qalib gələcəyədək əllərində saxladılar” (al-Akhbari, 1939, s. 145-146).

Yeri gəlmişkən buna da diqqət yetirmək lazımdır ki, ərəb müəllifi Dördüncü Ərminiyyə adlandırdığı “Ərminiyyə” coğrafi adını Albaniya (ər-Ran) və Gürcüstan (Cürzan) da daxil olmaqla, Cənubi Qafqazın bütün vilayətlərini göstərmək üçün istifadə etmişdir. Elmi və kütləvi ədəbiyyatda bəzi müəlliflər ənənəvi şəkildə əsassız olaraq, həmin keçmiş zamanlarda bütün bu əraziləri ermənilərin məskun olduğu yerlər hesab edirlər. Əslində isə, ərəblər Ərminiyyənin əvvəlcə Bizansa aid hissəsini ələ keçirib

ölkənin Bizans inzibati ərazi bölgüsü sxemini – 536-cı ilə gedib çıxan dörd tərkib hissəsini əsas kimi qəbul etdilər. Lakin sonra Cənubi Qafqaz vilayətlərinə doğru irəlilədikcə ərəblər bu dördlü sxemi və Ərminiyyə terminini özlərinin yeni fəthlərinə tətbiq etdilər. Mümkündür ki, bu həm də ona görə baş vermişdir ki, ərəblərin Qafqazdakı ilk canişininin iqamətgahı Dəbil (Dvin) şəhərində – Ərminiyyə ərazisində yerləşirdi. Daha sonralar isə termindən istifadə istila edilən vilayətlərin inzibati idarəçiliyindən – canişinin şəxsiyyətindən, mərkəzi hakimiyyətin siyasətindən, eləcə də həmsərhəd xalqlar və dövlətlərlə münasibətin vəziyyətindən asılı olmuşdur. Bəzən bütün Cənubi Qafqaz vilayətləri vahid canişinin hakimiyyəti altında birləşdirilirdi. Elə də olurdu ki, tarixi Azərbaycan vilayəti (indiki İran dövləti sərhədləri daxilində yerləşən Cənubi Azərbaycan) canişinliyə birləşdirildiyindən həmin canişin Ərminiyyə və Azərbaycan hökmdarı adlandırılırdı. Həmçinin bu da məlumdur ki, ərəb ədəbiyyatında Cənubi Qafqaz ölkələrinin öz adlarından – Gürcüstan üçün Gürzan, Albaniya üçün isə Arran adlarından istifadə olunmuşdur. Cənubi Qafqazdakı yeni ərəb istilalarının adlandırılması üçün Ərminiyyə terminindən istifadə edilməsinin şərtiliyinə akademik Z.M.Bün-yadov, tanınmış tarixçi-mənbəşünas Nailə Vəlixanlı və bəzi başqa Azərbaycan alimləri də öz əsərlərində xüsusi diqqət yetirmişlər (Буниятов, 1965, s. 41; Велиханова, 1987, s. 49-54; История Азербайджана, 1995, s. 108-109; İbn əl-Fəqih, 2017, s. 9-10).

İndi isə əl-Yaqubinin məlumatına qayıdaq. D.Danlop bu məlumatı incələyərkən yenə də Cənubi Qafqaz uğrunda mübarizə ilə bağlı hadisələrdə məhz xəzərlərin iştirakı imkanlarına şübhə ilə yanaşır. O hesab edirdi ki, artıq xəzərlərin Qafqazda olmaları ilə bağlı növbəti, mübahisəsiz məlumatda, yəni imperator İrakli ilə birlikdə Sasanilərə qarşı hərbi kampaniya dövründə – VII əsrin birinci yarısında xəzərlər Qərbi Türk xaqanlığının tərkibində tabeçilikdə olan hərbi hissə kimi çıxış edirlər. Buna görə də D.Danlop hesab edir ki, 657-ci ildə Qərbi Türk xaqanlığının süqutunadək olan dövrdə xəzərlərin başçısının xaqan titulu daşması haqqında məlumat keçərli ola bilməz (Dunlop, 1954, s. 21). Beləliklə, xaqan xəzərlərin deyil, türk tayfalarının başqa birliklərinin, hunların, yaxud da Qafqazda xəzərlərə qədərki digər türk toplumlarının hakimi ola bilərdi.

Bununla belə, onu da qeyd etmək ki, əl-Yaqubi həmin məlumatı xəzərlərin fəaliyyətinə bilərəkdən aid etmişdir, belə ki, şərikli hakimiyyət institutu məhz onlarda mövcud olmuşdur və ərəb müəllifi də ona görə bu titulu nişan verir. *Yəzid Balaş* – açıq-aydın şəkildə hansısa orijinal söz birləşməsinin təhrif olunmuş variantıdır, belə ki, mətnin əldə olan əlyazmalarında onun diakritik işarələri pis oxunur və naşirlərin təklif etdikləri oxunuş təxmini və şərtdir. Daha doğrusu budur ki, bu söz birləşməsi xəzərlərdə mövcud olmuş *yelik-bəy* ikiqat titulunun təhrif edilmiş forması ola bilər (Golden, 1975, s. 40, qeyd 12). *Yelik/elik* tituluna, mümkündür ki, hunlardan başlayaraq Qaraxanlı türklərinədək başqa türk xalqlarında da rast

gəlinir. Bu titulun xəzərlərdə var olması islama qədərki dövrdə Qərbi Avrasiya köçəriləri dünyasında ümumi dövlət ənənələrinin mövcudluğu barədə fikirlərin doğruluğunu sübut edir. Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, haqqında danışılan hakimiyyət institutu daha çox məhz Xəzər ölkəsində inkişaf etmişdi. Hətta, xəzərlərdən digər qeyri-türk Avrasiya xalqlarının, məsələn, macarların və rusların dövlət təsisatlarının təməlinə də keçmişdi (Asadov, 2017, s. 116). Beləliklə, əl-Yaqubinin məlumatı tamamilə xəzərlərə aid edilə bilər.

Əl-Yaqubinin məlumatının araşdırılmasına IX əsrin digər tarixçisi əl-Bəlazurinin (892-ci ildə vəfat edib) məlumatını da cəlb etmək məqsədəuyğundur. Əl-Bəlazuriyə görə, Qubadın hökmranlığı dövründəki xəzərlər Qafqaz sıra dağlarını keçib müasir İranın qərbindəki Dinavər şəhərinədək yürüşlər təşkil edirdilər. Burada mənbə onu da göstərir ki, Arran (müasir şimali Azərbaycan) və Cürzan (Gürcüstan) xəzərlərə aid olmuşdur. Qubad bu torpaqları xəzərlərin əlindən almış, müdafiə divarları ucaltdırmış, Qəbələ və ya əl-Xəzər şəhərini inşa etdirmişdir. (al-Beladsori, 1866, s. 194; Balathuri, 1968, s. 306). Əl-Bəlazurinin bu məlumatına əsaslanan A.Y.Krımiski hesab edir ki, Qəbələ Cənubi Qafazda xəzərlərin inzibati mərkəzi olmuşdur (Буниятов, 1961, s. 25).

Əgər Qəbələnin Sasanilərin Qafqazda digər dayaq məntəqələri sırasında inşa etdikəri şəhər olması fikri ilə razılaşsaq, belə olan halda onun əl-Xəzər adı xəzərlərin Albaniyanın şimal hissəsini yenidən ələ keçirməyə müvəffəq olduqlarından sonra yarana bilərdi. Başqa sözlə,

belə məlum olur ki, Sasani ekspansiyasına qədər, çar Firuzun və ya onun oğlu Qubadın hökmranlığınadək müəyyən müddət ərzində xəzərlər ən azından Cənubi Qafqazın şimal hissəsinə hökmran ola bilərdilər, lakin onun üzərində hakimiyyətlərini itirdikdən sonra onlar bura qayıtmağa müvəffəq olmuşdular.

Z.M.Bünyadov ayrı-ayrı mənbələrin məlumatlarını incələyərək belə hesab edirdi ki, Qubadın hakimiyyəti dönəmində sasanilər ordusunun cavab hərbi əməliyyatları nəticəsində xəzərlər heç də Cənubi Qafqazı tərk etməmişdilər, yalnız özlərinin Albaniyanın şimal hissəsində Qəbələ bölgəsindəki əvvəlki məntəqələrinə qayıtmışdılar. Onlar buradan qərbə – Tiflisə qədər, cənuba – Kür çayına qədər böyük əraziləri nəzarətdə saxlayırdılar. Şərqdə isə onlar Albaniya ərazisinə istənilən vaxt əlavə qoşun yeritmək imkanına malik olmaq üçün Dərbənd keçidini, eləcə də bütün digər keçidləri öz nəzarətlərində saxlayırdılar. Məhz bu dövrdə – 553-cü ildə xəzər hücumlarının təhlükəsindən çəkinən Alban xristian kilsəsinin başçısı Abas patriarx taxt-tacını Çoladan (Dərbənddən) Partava (Bərdəyə) köçürmək barədə qərar qəbul etdi (Буниятов, 1961, s. 26, 33).

Bu qarmaqarışq məntiqdə ən böyük çətinlik isə bu məlumatların xəzərlərin Qafqaza gəlişi vaxtı və şəraiti ilə sinxronlaşdırılmasıdır. Xəzərlərin Qafqaza dəqiq nə vaxt və haradan gəlmələri, onların ümumiyyətlə gəlmə və yaxud avtoxton olmaları barədə bizim əlimizdə danılmaz sübutlar yoxdur. Bu səbəbdən də xəzərlər haqqında daha əski məlumatların anaxronizm olması və bu ad altında

başqa tayfaların da mövcud ola biləcəyi barədə şübhələr meydana çıxır, xəzərlərlə onlar arasında əlaqə qurmaq hələ mümkün olmur.¹⁴

Xəzərlərin meydana çıxmasının vaxtı barədə bəzi mülahizələri Ət-Təbərinin onlar haqqında ilk məlumatlarının öyrənilməsi zamanı da söyləmək olar. Biz bu məlumatların təhlilinə özümüzün bəzi keçmiş məqalələrimizi həsr etmişik. Həmin araşdırmaların nəticələri bunu deməyə əsas verir ki, Sasanilər öz imperiyalarının sərhədlərini Şimali Qafqaza doğru çəkməyə və müdafiə qurğuları yaratmağa hələ II Yəzdigird zamanında başlamışlar (438-457) (Кудрявцев, 1982, s. 88-89; Аликберов, 2003, s. 465; Гаджиев, 2001, s. 80; Гаджиев, 2013, s. 120). Onun bu siyasətini qardaşı I Firuz (459-484) və yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Firuzun oğlu şahənşah Qubad da davam etdirmişlər. Firuz zamanında Qafqaz köçəriləri ilə sərhəddə inşa edilmiş qalalar arasında Şahram Fayruz qalası da vardı. I Firuzun nəvəsi şahənşah Xosrov Ənuşirvan bu qalaya (ola bilər ki, Qafqazdakı bəzi digər sərhəd qalalarına da) Cənubi-Xəzərətrafi Cürcan və Dihistanın döyüş qabiliyyətli türk əhalisinin bir hissəsini köçürmüşdü. Mənbələr onları “Sul xalqı” adlandırır (Асадов, 2015b, s. 24-25). Ərəb mənbələrində adı keçən, erməni və alban qaynaqlarına əsaslanan tədqiqatçıların əksəriyyəti tərəfindən Dərbənd yaxınlığındakı dağ keçidində erkən

¹⁴Xəzərlərin mənşəyi barədə mövcud olan nəzəriyyələr arasında, haqqında bəhs edilən anaxronizmləri mötəbər məlumatlar kimi qəbul etməyə imkan verən və xəzərlərin meydana çıxmasını V əsrin ortaları və ya VI əsrə aid edən hun-akasir və savir nəzəriyyələri də var.

Sasani istehkamları Çora və ya Çola (Çoqanın variantı) ilə eyniləşdirilən Qafqazdakı Sul qalası (Dunlop, 1954, s. 19; Minorsky and Munajjim bashi, 1958, s. 87, 91, n. 3; Артамонов, 1962, s. 21; Кудрявцев, 1982, s. 80; Каланкатуаци, 1984, s. 29, qeyd 45; Новосельцев, 1990, s. 82, 101, 106), ola bilsin ki, əvvəlcə Şahram Fayruz adlandırılmış, sonra isə öz müdafiəçilərinin adı ilə Sul qalası kimi şöhrət tapmışdır. Qafqazda və Cürcandakı iki möhkəmləndirilmiş Sasani rayonu – iki Sul qalası və onların Cürcanlı türklərdən törəmiş və oturaq yaşama keçmiş müdafiəçiləri bir-birilə belə əlaqəli olmuşlar (Асадов, 2017, s. 56-79).

Ərəb mənbələri Cürcan türklərini “Xorasan türkləri” adlandırırdılar (al-Jahiz, 1903, s. 48). Son zamanlar nüfuzlu xəzərşünas tədqiqatçıların da diqqət yetirdikləri İbn əl-Fəqih əl-Həmədaninin Xorasan türkləri ilə xəzərlərin əlaqələri və qohumluqları barədə məlumatları (Golden, 2016, s. 322-348; Калинина, 2015, s. 104-112; Асадов, 2012b, s. 70-81) Xəzər ölkəsi və Cürcan arasında xüsusi siyasi əlaqələrin mövcudluğu isbat edir. Beləliklə Qafqazda xəzər siyasi ittifaqının formalaşmasının başlanğıcını Xosrov Ənuşirvanın hakimiyyəti dönməndə Xorasan türklərinin köçürülməsi ilə əlaqələndirmək barədə ehtimal yürütməyə əsas vardır. Gələcək Xəzər ölkəsi türklərinin yəhudiliklə ilkin tanışlığının Əhəməni çarı III Artakserksin (b.e.ə. 359-338-ci illər) zamanından nüfuzlu yəhudi toptmunun yaşadığı Cürcanda baş verə biləcəyi barədə fikirlər də bu ehtimalın təsdiqi üçün əlavə, özünəməxsus sübut hesab oluna bilər. Heç də təsadüfi

deyildir ki, Qahirə genizası sənədləri¹⁵ arasında tapılmış xəzər yəhudisinin orijinal məktubunda qeyd olunur ki, xəzər yəhudilərinin vətəni Arkanus və ya Hirkaniyadır (Asədov, 2016b s. 22-38). Hirkaniya isə Cürcan (farsca Qorqan) ölkəsinin yunan adıdır.

Azərbaycan xəzərlərlə ərəblər arasında hərbi əməliyyatlar meydanı kimi

Ümumi qəbul olunan fikrə görə, Qərbi Türk xaqanlığının süqutundan (657-ci il) sonra Avrasiya çöllərinin qərbində xəzərlərin dominantlığı dövrü başlayır. Amma yuxarıda da qeyd olunduğu kimi, xəzər-türk qoşunlarının Cənubi Qafqaza sarsıdıcı yürüşündən və 626-cı ildə Tiflisi ələ keçirmələrindən sonra xəzərlərin Albaniyada siyasi üstünlüyünün davamlılığı məsələsi tədqiqatçıların fikir ayrılığı predmetinə çevrilmişdir. Z.M.Bünyadov Qəbələ şəhərinin xəzərlərdə qalması, həmçinin Albaniya və Gürcüstanın onlara tabe olması barədə əl-Bəlazurinin məlumatları əsasında bu qənaətə gəlir ki, ərəblər gəlincəyə qədər keçən dövr ərzində xəzərlər Albaniyada olmuşlar. Lakin 630-cu ildə farslara məğlub olduqdan sonra

¹⁵ Geniza yəhudi sinaqoqunun sənədlər arxivinə deyilir. XIX yüzilliyin sonlarından Qahirənin Ben Ezra sinaqoqunda aşkarlanmış sənədlərin öyrənilməsi başlandı. Sənədlərin ümumi sayı təqribən 280 min ədəddir. Onların böyük əksəriyyəti Kembric Universitetində, eləcə də bir neçə başqa Britaniya və ABŞ universitetlərində saxlanılır. Bu sənədlər arasında, o cümlədən, xəzər yəhudilərin məşhur Kembric (yaxud Şexter) və Kiyev məktubları adlandırılan sənədləri aşkarlanmışdır.

Kür çayından şimala çəkilməyə məcbur qalmışlar. Alban knyazı Cavanşir (669-c ildə vəfat edib) xəzərlərə xərac verməyə, onlar, bizanslılar və 642-ci ildə Azərbaycanı ələ keçirdikdən sonra şimala doğru irəliləyən ərəblər arasında manevr etməyə məcbur olmuşdur. Xəzərlərin Albaniyaya hər il təkrarlanan yürüşlərinin dözülməzliyi barədə onun xələfi knyaz Varaz Trdat da şikayətlənmişdi (Буниятов, 1965, s. 25-27).

Ərəblərin xəzərlərlə arası kəsilməyən toqquşmaları haqqında məlumatlara demək olar ki, əsas ərəb tarixçi müəlliflərin hamısının əsərlərində rast gəlmək olar. Bu məlumatlarda ərəb qoşunlarının məğlub olmalarından, lakin ərəb canişinlərinin və sərkərdələrinin təcili şəkildə hərbi revanş qazanmalarından tez-tez söhbət açılır. Lakin xəzərlərlə yeni-yeni toqquşmalar haqqında məlumatların davamlılığı, hər halda ərəblərin Albaniya üzərində qəti nəzarət əldə edə bilməmələrini sübut edir. A.P.Novoseltsev belə güman edir ki, VII əsrin 50-ci illərinin ikinci yarısında ərəblər Albaniyanı yenidən işğal etməyə məhz xəzərlərin alban torpaqları üzərində öz hakimiyyətlərini bərpa etmələri səbəbindən məcbur olmuşlar. Ərəblərin hərəkətinə Salman və Əbd ər-Rəhman ibn Rabia qardaşları başçılıq edirdi. Bizim mənbələrin o qədər də aydın olmayan məlumatlarına görə, ərəblərin xəzər ərəzilərinin dərinliklərinə – paytaxt Bələncərə qədər girmələrinə baxmayaraq, yürüş müvəffəqiyyətsizliyə uğradı və qardaşlardan biri həlak oldu. Nəticədə, A.P.Novoseltsevin fikrinə görə, alban knyazı Cavanşir xəzərlərlə ittifaqa meyl etdi, xəzər xaqanının qızı ilə evləndi, ərəblərin, xəzərlərin və

bizanslıların maraqları arasında manevr edərək ölənəcən bu ittifaqa sadıq qaldı (Новосельцев, 1990, s. 174-175).

Cavanşirin gözlənilmədən, heç də aydın olmayan bir şəraitdə qətl edilməsi hətta əgər ərəblərin özləri tərəfindən təşkil edilməsə də belə, aydın görünür ki, onların xeyrinə olmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan tarixşünaslığında böyük knyaz Cavanşirin onun ərəblərlə əməkdaşlıq siyasəti ilə razı olmayan bizans yanlı alban knyazları tərəfindən qətl edildiyi fikri hakimdir (Бунятов, 1965, s. 102; Vəlixanlı, 2016, s. 41). Mümkündür ki, bu fikirlər üçün əsas verən bir az sonra – Cavanşirin varisi Varaz-Trdat (680-699) dövründə baş vermiş hadisələr oldu. Albaniya xristian kilsəsində Xalkedon cərəyanı tərəfdarları o zaman alban əsilzadələrin bir hissəsini, o cümlədən alban hökmdarının xanımı Spramanı öz tərəflərinə çəkməyə müvəffəq oldular və Varaz-Trdata qarşı üsyan qaldırdılar. (Каланкатуацци, 1984, s. 147-148; Бунятов, 1965, s. 106). Lakin Cavanşirin sui-qəsdindən sonra baş verən hadisələrin ardıcılığına da diqqət yetirmək lazımdır.

Ölümçül yaralanmış Cavanşir hələ bir neçə gün yaşamış, öz iradəsini oğullarının lehinə bəyan etməyə müvəffəq olmuş, onlara xəzinə vəsiyyəət etmiş, titullarla mükafatlandırmış və ölkə vilayətlərinə hökmranlığı onların arasında bölüşdürmüşdür. Bundan sonra hərc-mərclik başlamış, bu prosesdə silahlı əsilzadə qrupları iştirak etmişlər. Cavanşirin varisi onun qardaşı oğlu Varaz-Trdat olmuş, o öz hakimiyyətinin Ərəb xilafətində tanınması məqsədilə ərəblərin himayədarlıq etdikləri erməni

kilsəsinin dəstəyi ilə yollar aramağa başlamışdır (Каланкатуацц, 1984, s. 120-121). Bu hadisələr xəzərləri hərəkətə keçirdi. Qüdrətli xəzər hökmdarı (mənbədə “hun” hökmdarı) – Cavanşirin qaynatası Alp-İlutuer Albaniyaya dağıdıcı yürüş etdi. Ona görə də Alban taxt-tacına sahiblənmək hüququ elə də mübahisəsiz olmayan Varaz Trdat knyaz Cavanşirin qətlinə əlinin olmaması ilə bağlı xəzər hökmdarı qarşısında özünə bəraət qazandırmaya çalışdı. Alban knyazının nümayəndəsi katolikos Yelizar çox böyük çətinliklə Alp-İlutueri dilə tuta bildi və Xəzər hökmdarının öz qoşunlarını geri çəkməsinə, yeni knyaza dəstək verməsinə nail ola bildi. Bir neçə ildən sonra isə, Xəzər ölkəsinin qüdrətinə heç bir şübhəsi qalmayan Varaz Trdat möhkəm sülhə nail olmaq məqsədilə yepiskop İsraili səfir kimi xəzərlərin yanına göndərmək barədə qərar qəbul etdi. Əgər mənbəyə inansaq, bunun kökündə Xəzər hökmdarının və onun ətrafının İsrailin nəsihət və təbliğatının təsiri ilə xristianlığı qəbul etməsi dururdu (Каланкатуацц, 1984, s. 126-127). Bundan sonra albanlar, eləcə də erməni və gürcülər bizanslılara və ərəblərə xərac verməkdən imtina etdilər (Буниятов, 1965, s. 106; Новосельцев, 1990, s. 176).

Ərəblərin və xəzərlərin Cənubi Qafqaz üzərində hökmranlıq üstündə mübarizəsi Əməvi xəlifələrinin zamanında (661-750) xüsusilə şiddətli olmuşdur. Bu baxımdan, 737-ci ildə Mərvan bin Məhəmmədin ¹⁶ xəzərlərə qarşı yürüşü dönüş anı hesab olunur. Ərəblər

¹⁶Sonuncu Əməvi xəlifəsi 744-750-ci illərdə hökmranlıq etmişdir.

Xəzər ərazilərinin dərinliklərinə qədər irəliləməyə, onların qoşunlarına sarsıdıcı zərbə endirməyə, hətta xaqana müsəlmanlığı qəbul etdirməyə nail oldular (al-Kufi, 1991, c. 3, s. 254-255). Bu da doğrudur ki, demək olar, bütün tədqiqatçılar xaqanın islama keçməsinə formal və qısamüddətli hesab edir, ərəb qoşunlarının gedişindən sonra öz əhəmiyyətini itirdiyini bildirirlər (Golden, 1992, s. 236; Golden, 2007a, s. 137; Dunlop, 1954, s. 84-85; Артамонов, 1965, s. 222, 224, 226). Bu məlumatı, demək olar ki, eyni zaman kəsimində baş vermiş, xəlifə Hişamın (723-743) Mərkəzi Asiyayada türkeş xaqanının yanındakı səfirliyi barədə əhvalatla müqayisə edərkən belə qənaətə gəlmək olur ki, xaqan üçün islamı qəbul etmək praktik olaraq yalnız üç şərtə əməl etməsi demək idi: islam ölkələrinin sərhədlərində müharibəyə moratoriya qoyulması, müsəlman əhaliyə qarşı yürüşlərin dayandırılması, eləcə də öz ölkəsi daxilində islamın təbliğinə imkan yaradılması idi (Асадов, 2016, s. 43-45). Bizim mənbələrin məlumatlarından göründüyü kimi, Xəzər dövlətində məhz elə bu üç şərtlər yerinə yetirilmişdir. Xəzər-ərəb münasibətlərinin sonrakı inkişafı bunu deməyə əsas verir ki, 737-ci il hadisələri Xəzər dövlətinin daxili və xarici siyasətinə uzunmüddətli təsir göstərmişdir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, hələ VIII əsrin sonlarınaqədər davam etmiş lokal toqquşmalar istisna olmaqla, Xəzər dövləti və Ərəb xilafəti bundan sonra sülh münasibətləri və İpək Yolunda faydalı beynəlxalq ticarətin təşkili üzrə əməkdaşlıq dövrünə keçmişlər.

İbn Xordadbeh bu ticarət əməliyyatlarının geniş miqyas almasına sübut kimi, öz müasiri və dostu şair əl-Buxturinin Xəzər ölkəsində ticarət tərədaşları olan müsəlman tacirlərin Bağdadda xüsusi hörmət və izzətə malik olmaları barədə sözlərini bizə yadigar saxlamışdır. Elə həmin İbn Xordadbehin məlumatları əsasında təsdiq etmək olar ki, ərəb və xəzərlərin beynəlxalq ticarət sahəsində əməkdaşlığı şimaldan cənuba – Yaxın Şərq bazarlarına marşrutu aktivləşdirmişdir. Mallar yalnız Xəzər dənizinin qərb sahilləri boyunca uzanan ənənəvi quru yolları ilə deyil, həm də Xəzər ölkəsinin Şimali Xəzəryanı sahil məntəqələrindən Cürcan vilayətinin Cənubi Xəzəryanı ərəzilərindəki limanlara su yolları ilə daşınırdı (İbn Khordadbeh, 1967, s. 124; İbn al-Faqih, 1885, s. 298). Xəzərlərin və ərəblərin nəzarət etdikləri beynəlxalq ticarət marşrutlarında xəzər və müsəlman tacirlər, eləcə də gəmiləri Xəzər dənizindəki yollarda xidmət göstərən tacir ruslarla birgə əməliyyatlar həyata keçirirdilər.¹⁷

Xəzərlər və islam

Digər tərədən, bəzi tədqiqatçıların "...islam Xəzər ölkəsində daha az populyarlığa malik idi" (Плетнева, 1999, s. 214) kimi fikirlərinin əksinə, bu da məlumdur ki, Xəzər xaqanının qoşunlarının vurucu gücünü müsəlman

¹⁷Xəzər-ərəb ticarət əlaqələri ilə bağlı məsələlərin araşdırılması və ərəb mənbələrinə müvafiq istinadlara bu əsərlərdə tam təfəsilatı ilə rast gəlmək olar (Асадов, 2011; Асадов, 2012a; Асадов, 2015a; Asadov, 2016c).

qvardiyası təşkil edir, xaqanlığın paytaxtında 10 min müsəlman yaşayır, 30 məscid fəaliyyət göstərir, həmçinin müsəlman tacirləri alınan ticarət vergilərinin ödənişi zamanı tam fəaliyyət azadlığına malik idilər (al-Istakhri, 1961, s. 129). 921-ci ildə xüsusi missiya ilə bolqar hökmdarı *eltiberin* yanına yollanmış Əhməd ibn Fədlan qeyd edir ki, Xəzər ölkəsində müsəlmanların işləri ilə ayrıca məmur məşğul olur və o bu haqda birbaşa xaqanın özünə məruzə edirdi (Togan, 1939b, s. 45). Xaqanın yanında müsəlman-vəzir xüsusi təsirə malik idi. Əl-Məsudi onlardan birinin – Əhməd ibn Kuyanın adını qeyd edib (Golden, 2007a, s. 138). Əl-İstəxrinin məlumatına görə isə xaqanın ailəsində müsəlmanlar da olmuşdur (al-Istakhri, 1961, s. 131). Müsəlmanlardan ibarət Xəzər qvardiyası xidmət şərtlərinə görə müsəlman hökmdarlara qarşı vuruşmurdu (Golden, 2007a, s. 138). Haqqında dəfələrlə söhbət açılan əl-İstəxri qeyd edir ki, xəzərlər yəhudi, xristian və müsəlman idilər, ancaq onların arasında müsəlman və xristianlar yəhudilərdən daha çox idi (al-Istakhri, 1927, s. 220).

Xəzər ölkəsində islamın yayılması ilə bağlı göstərilən faktlar kifayət edir ki, türk xalqları arasında islamın yayılmasında Xəzər xaqanlığının rolu barədə məsələ qoyaq. Adətən belə hesab olunur ki, türk köçəri xalqların müsəlman dünyasına daxil olması Mərkəzi Asiya türklərinin islamlaşması nəticəsində baş vermiş və islamı qəbul etmiş ilk müstəqil türk hökmdarı Qaraxanilər sülaləsinin nümayəndəsi Əbd əl-Kərim Satuk Buğra xan (955-ci ildə vəfat edib) olmuşdur (Бартольд, 1964, s. 506;

Нуртазина, 2011). Bu məlumat kifayət qədər əfsanə xarakteri daşısa da, Mərkəzi Asiya türklərinin folklorunda geniş yayılmışdır. Çoxsaylı türk xalqlarının 960-cı ildə islamı qəbul etmələri barədə İbn əl-Əsirin məlumatını adətən Satuk Buğra xanın təbələrinə aid edirlər (Бартольд, 1964,, s. 506).

Xəzər türkləri arasında islamın yayılmasına gəlincə isə, demək lazımdır ki, bu haqda məlumatlar göründüyü kimi, daha erkən dövrlərə aiddir. Xəzər xaqanları soyundan olan müsəlman haqqında bizə hekayə qoymuş Əl-İstəxri 957-ci ildə vəfat etmişdir. Bu o anlama gələ bilər ki, xəzər hakim ailəsinin islamı qəbul etmiş nümayəndəsi, daha əvvəllər yaşamasa da belə, Satuk Buğra xanın müasiri olmuşdur. Bununla birlikdə, Xəzər xaqanının 637-ci ildə islamı qəbul etməsi haqqında tədqiqatçılar arasında hələ də etimadsızlıq yaradan məlumatdan başqa, əlimizdə xəzərlərin islamı daha erkən çağlarda qəbul etdiyi barədə digər məlumatlar da mövcuddur.

732-ci ildə Məslamə bin Əbd əl-Malik xəzərləri Dərbənddən tamamilə vurub çıxarmağa nail olur. Bu istedadlı sərkərdə və dövlət xadimi ərəb ekspansiyasının müvəffəqiyyətinin əhalinin müsəlmanlaşdırılmasından asılı olduğunu düzgün qiymətləndirmişdi. O, Dərbəndi şəhər məhəllələrinə bölmüş, onlardan dördündə ərəb döyüşçülərini yerləşdirmiş və rəvayətə görə hər bir məhəllədə ayrıca məscid tikdirmişdi. Həmin dövrdə Dərbənddə xəzərlərin min civarında ev təsərrüfatı (*buyut*) vardı. Məslamə qoşunlarının Dərbəndi ələ keçirməsi ilə bağlı bəzi detallar bunu deməyə əsas verir ki, onların bir

hissəsi şəhərdə qala bilərdi, çünki xəzər qarnizonunun geri çəkilməsi, yəqin ki, ərəblərlə razılıq nəticəsində həyata keçirilmişdir. Mühasirədəkilərin çıxıb getməsi üçün ərəblər istehkamlardan geri çəkilmişdilər. Şəhərdə ərəblərlə əməkdaşlığa və yeni dinə könüllü meyl edənlər də vardı. Onlardan biri şəhər istehkamlarının necə alınması üçün Məslaməyə məsləhət vermiş və ehtimal ki, xəzərlərlə danışıqlarda vasitəçilik də etmişdi. (al-Kufi, c.3, s. 249--250). Xəzərlərin məskunlaşdıqları məhəllədə də məscid tikilmişdi (Brook, 2006, s. 180). Beləliklə, Dərbənd bütün Qafqazın, o cümlədən qafqazlı köçəri xəzərlərin müsəlmanlaşdırılmasının mərkəzinə çevrildi.

Müsəlman xəzərlər sərhəddəki Dərbənddən cənubda – Azərbaycanın digər şəhərlərində də məskunlaşdılar. Xəzər ərazilərinin dərinliklərinə ən erkən reydlərdən birində (722-723-cü illər) ərəb sərkərdəsi əl-Cərrah ibn Abdullah əl-Həkəmi bir neçə günlük mühasirədən sonra xəzərlərin *Bazqu*¹⁸ şəhəri ilə sülh müqaviləsi bağladı və onun əhalisinin bir hissəsini “rustak Qəbələ”yə köçürdü (al-Kufi, c. 3, s. 219).¹⁹ D.Danlop buranı qəti şəkildə Qəbələ şəhərinin ətrafı hesab edir və xatırladır ki, Qəbələ qədimlərdən xəzərlərlə məskun olmuşdur (Dunlop, 1954, s. 64).

¹⁸Bizim istifadə etdiyimiz əl-Kufi nəşrində belə göstərilib. İbn əl-Əsirdə Yarqu variantı qeyd olunub. Yəqin ki, daha düzgünü Tarqu variantıdır, bunu Mahaçkala yaxınlığındakı Tarki ilə eyniləşdirirlər – Bax: (Dunlop, 1954, s. 64, qeyd 32).

¹⁹Mətnə: rustak Qil-a. Qəbələ sözünün yazılışından yalnız ikinci kök samitin altındakı yeganə əlavə nöqtə ilə fərqlənir. Diakritik nöqtələrin qoyuluşundakı səhv əlyazmalarının üzünün köçürülməsində adi haldır.

İslamı qəbul etmiş xəzərlərin Azərbaycanda məskunlaşması haqqında həmin dövrə aid növbəti məlumat əl-Bəlazirinin Mərvan bin Məhəmmədin yuxarıda haqqında bəhs edilən yürüşü (737-ci il) ilə bağlı qeydidir. Mərvan və xaqan belə şərtləşmişdilər ki, Xəzər ölkəsində islam dininin yayılması üçün şərait yaradılacaq. Məlumdur ki, Mərvan bu xəzərlərin islamı qəbul etmiş bir hissəsindən kimlərisə özü ilə götürmüş və Şabranla Samur çayı arasında yerləşdirmişdir (al-Beladsori, 1866, s. 208).

Xilafətin erkən tarixi üzrə bizim mötəbər mənbəimiz əl-Bəlazuri məlumat verir ki, Abbasi sərkərdəsi Buğa əl-Kəbir 240-cı ildə (854-cü ildə) Azərbaycanın şimal-qərbindəki dağılmış Şəmkur²⁰ şəhərini bərpa etdirdi və "...islama sadıqlıqları səbəbindən qaçıb onun himayəsinə sığınmış xəzərləri" orada məskunlaşdırdı (al-Beladsori, 1866, s. 203). Buğanın özü haqqında belə bir əsaslı fikir də var ki, o, mənşəcə xəzərlərdən olmuş, onları himayə etmiş və göründüyü kimi, onları Azərbaycanda məskunlaşdırmışdır (Golden, 2001, s. 21; Golden, 2004, s. 281).

Xəzərlərin tarixi Azərbaycan ərazisində maddi izləri

Xəzərlərin maddi-mədəniyyət abidələrinin axtarışı və eyniləşdirilməsi xəzərşünaslığın növbəti mürəkkəb və hələlik lazımı dərəcədə yerinə yetirilməmiş vəzifələrindən biridir. XX əsrin birinci yarısında Rusiya arxeoloqları

²⁰ Azərbaycanca müasir şəhər və rayon mərkəzi – Şəmkir.

tərəfindən üzə çıxarılmış Saltovo-Mayatsk mədəniyyəti (SMM) bir çox alimlərin əsərlərində şərqî Krım, Don və Volqa çaylarının aşağı axarı hövzəsi, Azovətrafı və şimali Xəzəratrafı regionların əhalisinin maddi-mədəniyyəti kimi xarakterizə edilmiş, lakin konseptual olaraq arxeoloqlar M.İ.Artamonov və S.A.Pletnyovanın əsərlərində təsvirini tapmışdır. Tədqiqatçıların əksəriyyəti bu mədəniyyəti Xəzər xaqanlığının hökmranlıq etdiyi ərazilərlə və dövrlə əlaqələndirirlər. Bunun lehinə yalnız SMM-in yayılma sərhədləri və mövcudluq zamanının Xəzər dövlətinin hüdudları və tarixi zamanı ilə üst-üstə düşməsi deyil, həm də buna arxoloji mədəniyyətin xüsusiyyətləri də şahidlik edir. Qədim şəhər yerlərindən əldə edilən Saltovo-Mayatsk mədəniyyətinin mürəkkəb mədəni tərkibi və antropoloji müxtəlifliyi onun imperiya siyasi-dövlət sistemini əks etdirən arxeoloji abidələr olmasını isbat edir. Bu mədəniyyətin tərkibində öncə iki – alanların şimali-qafqaz mədəniyyətinə yaxın *meşə-çöl* və həm də qədim bolqar adlandırılan *çöl* arxeoloji alt-tipləri müəyyən edilmişdir. Sonrakı arxeoloji axtarışlar və toplanmış artefaktların incələnməsi daşıyıcılarının etnik tərkibinin müvafiq müxtəliliyinə malik beş lokal variantın: iki Don variantı (*meşə-çöl* və *çöl*), eləcə də Azovətrafı, Krım və Dağıstan variantlarının təsbit edilməsinə imkan vermişdir. Saltovo-Mayatsk arxeoloji tiplərinin xarakteristikasına onlarla sinxron olan Dunay, Volqa Bolqarı və Şimali Qafqaz Alaniya mədəniyyətləri çox yaxındır. Hipotetik “aşağı Volqa” variantının ayrıca göstərilməsi üçün kifayət qədər

arxeoloji material toplanmamışdır (Плетнева, 1999, s. 7, 10, 12).

Yazılı mənbələr xəzərlərin Azərbaycan ərazilərinə əhəmiyyətli dərəcədə nüfuz etmələri və burada məskunlaşmaları barədə etibarlı məlumatlar verdiklərinə görə, Azərbaycanın arxeoloji mənzərəsinin Saltovo-Mayatsk mədəniyyəti variantları ilə əlaqəsi barədə məsələ qaldırmaq məqsəduyğun ola bilər. Amma təəssüflər olsun ki, bu sahədə araşdırmalar aparılmamışdır. Hazırda yerinə yetirilən arxeoloji araşdırmaların miqyasını da çətin ki, qənaətbəxş hesab etmək mümkün olsun. Həmçinin, dərc edilən əsərlərdə əldə edilmiş materialların əlçatanlığını da qanədici hesab etmək olmaz. Burası da var ki, xəzər, Saltovo-Mayatsk mədəniyyəti tapıntıları barədə məlumatların dərc olunub elmi dövriyyəyə daxil edilməsi ilə bağlı vəziyyət də beləcədir (Флэпов, 2010, s. 70).

SMM-in vahidliyini bu mədəniyyətin imperiya xarakterindən xəbər verən bir sıra ümumi xarakteristikaları təsdiqləyir. Arxeoloji mədəniyyətin imperiya xarakterini ayrı-ayrı alt-tiplərinin xarakterik elementlərinin ümumi arealın müxtəlif hissələrində bu və ya digər dərəcədə yayılması bildirir. SMM-in belə imperiya mədəniyyəti əlamətlərinə, məsələn, meşə-çöl variantı üçün daha xarakterik olan katakomba qəbirlər aid edilir ki, onlara SMM-in Don, Krım və Dağıstan çöl variantlarında da rast gəlmək olur (Плетнева, 1999, s. 13, 21). Ümumilikdə Cənubi Qafqazda və Azərbaycanda katakomba qəbirlər bizim eranın I-III əsrlərindən başlayaraq yayılmağa başlamışdır. Azərbaycanın aparıcı arxeoloqlarının fikrincə, bu

mədəniyyətin daşıyıcıları sarmat-alan tayfaları olmuşdur və onun Azərbaycan ərazisindəki xüsusiyyətləri daşıyıcıların bura Şimali Qafqazdan gəldiyini və yerli mədəniyyətlərlə təmas etməsini göstərir .

Digər tərəfdən, bu da məlumdur ki, katakomba qəbir-ər sabit etnik əlamət daşıyıcıları deyildir və bir-birilə qarşılıqlı əlaqədə olan bir neçə etnosda eyni zamanda mövcud ola bilər (Гмыря, 1993, s. 299). Həm də onların hər biri özünün spesifik xüsusiyyətlərinə malik olur. Azərbaycanda katakombaçılar yerli əhali və Qafqaz Albaniyası ənənələri ilə qarşılıqlı əlaqədə olduqlarından bu təsir Azərbaycan qəbirlərinin fərqləndirici əlamətlərində saxlanıb qalmışdır (Гонимарлы, 2012, s. 116-120; Гмыря, 1995, s. 300-301). Azərbaycanın şimal-qərbindəki bəzi ümumi katakomba məqbərələrdəki insan qalıqları burada dəfn edilmişlərin antropoloji xüsusiyyətlərinin qarışıq irqi mənsubiyyətdə olduqlarını göstərmişdir. Bəzi insan kəllələrinin monqoloid əlamətləri aydın müəyyən olunurdu (Xəlilov, 2009, s. 50). Bununla birlikdə, erkən Orta əsrlərdən başlayaraq alanların arxeoloji zonasında, böyük ehtimalla, qədim bolqar türk elementlərinin intensiv infiltrasiyası baş verdi (Arzhantseva, 2007, s. 60). Bu zaman oqur-bolqar tayfaları və alanlar ümumi etno-siyasi mühit təşkil edirdilər. Hakim Aşina xaqan nəslı nümayəndəsinin başçılığı altında xəzər siyasi ittifaqının konsolidasiyası məhz bu mühitlə toqquşma və qarşılıqlı əlaqələrdə baş verirdi.

Biz, xəzərlərin Azərbaycanda peyda olmalarını katakomba qəbirlərin yayılması ilə əlaqələndirmək

fikrindən uzağıq. Lakin bunu da diqqətə almaq lazımdır ki, Xəzər xaqanlığının maddi mədəniyyəti də, yazılı qaynaqların Xəzər ölkəsinin xalqları haqqında məlumatları da bu fikri söyləməyə imkan verir ki, alanlar Xəzər ölkəsinin siyasi həyatında vacib rol oynamışlar. Alanların artıq bizim eramın birinci əsrində Azərbaycandakı maddi mədəniyyət əlamətləri isə belə ehtimal etməyə əsas verir ki, Azərbaycanın şimal vilayətləri Xəzər ölkəsinin formalaşdığı etno-siyasi mühitin bir hissəsi ola bilərdi. Qəbələ şəhəri də bu zonaya aid idi və sonralar – sasanı dövrünün axırlarında xəzər hakimiyyətinin inzibati mərkəzinə çevrilə bilərdi ki, bu haqda yuxarıda qeyd olunduğu kimi, əl-Bəlazuri məlumat vermişdir.

VI əsrin ortalarında Bizansın Qafqazdakı müttəfiqi alan çarı Sarodiy və ya Sarosiy Bizans və Qafqazda peyda olan köçərilər arasında dostluq əlaqələrinin və əməkdaşlığın qurulmasına hərtərəfli yardım edirdi. O, əvvəlcə avar səfirlərinin 558-ci ildə imperator Yustinian (525-565) tərəfindən iltifatla qəbul edilməsinə kömək etmiş, on il sonra (568-ci il) isə Qərbi Türk xaqanlığının hakimiyyəti altına düşmüş alan hökmdarı Bizans səfiri Zemarxı türk hökmdarı Dizavulun, heç şübhəsiz ki, xaqanlığın qərb hissəsinin hökmdarı İstəmi xaqanın sarayına aparmışdı (Менандр, 1860, s. 325, 328). Beləliklə, görürük ki, Türk xaqanlığının ekspansiyası Qafqaz alanlarının məskun olduqları torpaqların da daxil olduğu bir siyasi məkan və mühit yaratmışdır. Xəzər dövləti Türk xaqanlığının süqutundan sonra məhz bu mühitdə formalaşdı və

qərbi-avraziya çöllərində, eləcə də Qafqazda onun varisi oldu.

Ona görə də Qəbələdəki arxeoloji axtarışlar, ehtimal ki, Azərbaycanın şimalında xəzərlərin mövcud olmasını təsdiq edən artefaktlar ortaya çıxara bilər. Qədim Qəbələnin arxeoloji sahəsində ilkin tanışlıq işləri Azərbaycan Rusiya imperiyası tərkibinə daxil olduqdan dərhal sonra – 1829-cu ildə yerinə yetirilmişdir. Sovet dönəmində Qəbələdə qısa müddətli qazıntı işləri 1926-cı ildə və 1944-45-ci illərdə aparılmışdır. Və yalnız 1951-ci ildə Azərbaycan SSR EA-nın Qəbələ arxeoloji ekspedisiyası təşkil edilmişdir. Lakin o, 1971-ci ildə öz işinə son qoymuşdur. Sonralar Qəbələdə arxeoloji axtarışlar ara-sıra aparılsa da, əsaslı qazıntı işləri yalnız 2005-ci ildə mədəniyyət mübadiləsi üzrə Azərbaycan-Koreya Assosiasiyası SEBA-nın (Seoul-Bakı) geniş miqyaslı layihəsi sayəsində yenidən bərpa olunmuşdur (Бабаев, 2016). Qəbələ ekspedisiyasının bu yaxınlarda dərc edilmiş yeni tapıntıları arasında qadın bəzək əşyası – gildən hazırlanmış və üstündə altı guşəli ulduz təsviri olan yastı qadın medalyonu (*Bax: Şəkil 1*) da vardır ki, tapıntı müəllifləri onu IX-X əsrlərə aid edir və belə fikir irəli sürürlər ki, bu, onun sahibinin yəhudilik dininə

Finding: An adornment

Material: Clay

Historical period: 9th-10th centuries

Şəkil 1. The Gabala Archaeological Expedition 2005-2010. Findings. Baku. CBS Publishing House. 2011. p. 121. The Salbir site.

Şəkil 2. Yuxarı Saltovoda aşkarlanmış qadın güzgüsü.

mənsub olduğuna işarə edir (The Gabala Archaeological Expedition, 2011, s. 121).

Bunu xatırlatmaq da yerinə düşər ki, Saltovo-Mayatsk mədəniyyətinin ümumi əlamətləri arasında mütəxəssislər qadın bijuteriyasını qeyd edirlər (Плетнева, 1999, s. 22). Yuxarı Saltovo qəbristanlığının qadın qəbirlərindən tapılmış bürünc və gümüş qarışıqından hazırlan-

mış, arxa tərəfinin ortasında belə ulduz və belə dairə təsvir edilmiş tamamilə bu cür naxışı olan qadın güzgüsü də vardır (Bax: Şəkil 2). Lakin bunu da qeyd etmək lazımdır ki, belə güzgülərdən bir neçəsi tapılıb fotoları dərc edilsə də, onlardan yalnız birində altı guşəli ulduz təsviri var.

Digər güzgülərin ornamentini isə beş guşəli, şəkkiz guşəli ulduzlar, eləcə də digər konsentrik naxışlar təşkil edir (Артамонов, 1962, s. 296; Плетнева, 1999, s. 272, şəkil 23). SMM güzgülərinin arxasındakı ornamentin stil və keyfiyyəti tədqiqatçılar üçün qəbirlərin tarixlərinin müəyyən edilməsi zamanı bir əlamət rolunu oynamışdır. Daha son dövəmlərə aid nümunələrdə rast gəlinən ornamentlərin sadələşdirilməsi mədəniyyət səviyyəsinin aşağı düşməsi ilə əlaqələndirilmiş və bunlar IX əsrin sonlarına aid edilmişdir (Аксенов, 2016, s. 21). Bununla birlikdə, müasir tədqiqatlar göstərir ki, güzgülərdəki konsentrik relyefli dairə şəkilindəki ornamentlər tipik alan ornamenti hesab oluna bilməz, bu dekorun kökləri Şimal-Şərqi Qaradəniz ətrafına və Qərbi ön Qafqaza gedib çıxır (Винников и Петрухин, 2016, s. 397).

Heksaqramma, “David ulduzu” IX əsrdə hələ yəhudiliyin simvolu kimi geniş şəkildə istifadə olunmurdu. Bunun üçün menora, yeddi qollu şamdan daha çox yayılmışdı ki, belə simvollara Xəzər ölkəsi ərazisində, Kərçdə həmin dövrə aid yəhudi qəbirüstü yazılarında rast gəlmək mümkündür (Плетнева, 1999 s. 154, şəkil 105). Lakin, əlbəttə, haqqında tam təsəvvürə malik olmadığımız xəzər yəhudiliyin özünün fərqli xüsusiyyətləri, o cümlədən ayrıca simvolları və bunlardan istifadə etmək imkanları ola bilərdi. Digər tərəfdən isə, bürünc güzgü üzərindəki hekşaqramma “David lduzu”nda olduğu kimi üst-üstə qoyulmuş iki üçbucaqlıdan ibarət deyildi. Altı guşəli ulduz – müxtəlif dinlərin simvol və ornamentlərində rast gəlinən işarədir. Bu işarə, həmçinin erkən Orta əsr

müsəlman Dərbəndinin kərpiclərində vardır (Петрухин и Флеров, 2010, s. 153).

Saltovo güzgüləri konsentrik şəkildə yerləşmiş müxtəlif ornamentlərə malik idi. Orada həmçinin üzərində on iki guşəli ornament və onun içərisində dairə olan kiçik güzgü-amulet də tapılmışdır (Плетнева, 1999, s. 271. Şəkil 22). Bürünc güzgülər üzərindəki altı guşəli ulduzların yəhudi ənənələri ilə əlaqələndirilməsi mütəxəssislər tərəfindən əsassız hesab edilmişdir. Beş guşəli və altı guşəli ulduzu olan ornament çöl mənşəsinə malikdir, Rusiyada, eləcə də Macarıstanda tapılmış X əsr kəmər dəstlərinə xarakterikdir (Петрухин и Флеров, 2010, s. 154).

Beləliklə, Qəbələdən tapılmış medalyonun üzərindəki altı guşəli ornamentin yəhudilik simvolu kimi izah edilərək bunun üzərindən onun xəzərlərlə əlaqəsinin əsaslandırılması inandırıcı deyildir. Bununla birlikdə, onun çöl xalqlarının xəzər şəhər yerlərindən tapılmış ənənəvi ornamentləri və artefaktları ilə əlaqəsi aydın olsa da, yəhudiliklə bağlanması da beləcə səhvdir. Azərbaycanın şimal-şərqində yerləşən Şabran şəhər yerinin xəzər dövrünə aid kərpicləri üzərində müəyyən edilmiş üç guşəli menora isə başqa məsələdir. Bu artefaktların yəhudiliyə aidliyi heç bir şübhə doğurmur. Amma bu da bir həqiqətdir ki, tapıntıların müəllifləri və şərhçilər bu simvolikanı xəzər yəhudiləri ilə deyil, İrandan gəlmiş yəhudi köçkünlərlə bağlayırlar (О городе Шабране, 2009; Беккер, 2000). Bununla birlikdə, xəzərşünas mütəxəssislər bu tapıntılara dərin diqqət yetirmiş və onları Serbiyada Dunay çayı üzərindəki Çelarevo qəbristanlığından tapıl-

miş oxşar yəhudi simvolları ilə müqayisə etmişlər (Петрухин и Флеров, 2010, s. 151). Deməli, bu təsvirləri Şab-randa məskunlaşmış yəhudi əqidəsində olan çöllülərin fəaliyyəti ilə əlaqələndirmək üçün ciddi əsaslar vardır.

SSRİ EA-nın Mil düzündə qazıntı işləri aparmış (1956-1960) Azərbaycan arxeoloji ekspedisiyası Üçtəpə yaşayış yerində nüfuzlu köçəri döyüşçünün VII əsrə aid edilən böyük bir kurqandakı zəngin dəfinəli qəbirini açmışdır (Иецен, 1965, s. 180-181). Əldə olunmuş əşyalar – qılınc, bıçaq, üzəri yazılı üzük, kəmər dəsti, – eləcə də yaxşı saxlanmış kəllə sümüyünün antropoloji araşdırmalarının nəticələri belə bir qənaətə gəlməyə imkan vermişdir ki, bu qəbir avropoid tipli, bir az da monqoloid əlamətlərinə malik gənc adama aiddir. Ekspedisiyanın rəisi A.A.İyessen belə hesab etmişdir ki, bu məzar imperator İraklinin Sasanilərə qarşı kampaniyası zamanında (626-627) bizanslılarla qarşılıqlı əlaqədə olmuş dəstənin tərkibində bura gəlib çıxmış xəzər döyüşçüsünündür (Кушнарева и Якобсон, 1966, s. 13). Antropoloji və arxeoloji əlamətlərinə görə, qəbir etibarlı şəkildə Saltovo-Mayatsk dəfnləri ilə – Ukraynada Don çayı üzərində və Volqaboyu ərazilərdə tapılan qədim bolqar çöl variantı adlandırılan nümunələrlə əlaqəlidir (Кириченко, 2005, s. 113). Üçtəpə qəbirini aşkar surətdə xəzərlərin burada olmasının sübutu hesab etmək olar, belə ki, Xəzər ölkəsi ərazisinin imperiya Saltovo-Mayatsk mədəniyyətində etnik xəzər qəbirlərini ayırd etmək hələlik mümkün olmamışdır. Digər tərəfdən isə, Albaniya ərazisində xəzərlərin hakim mövqedə olduqları dönəmə aid Saltovo-Mayatsk

qəbirlərinin aşkar edilməsi mümkün alternativ eyniləşdirmələri rədd etməyə imkan verir.

Əlbəttə, xəzər döyüşçüsü məlum yürüşün gedişində xəzər qoşunlarının bizanslılarla Tbilisi altında birləşməsi zamanı burada ola bilərdi. Lakin, yerli Qafqaz, alban, erməni və gürcü mənbələrinin xəzərlərin yürüşləri və Cənubi Qafqazda uzun müddət hakim mövqedə olmaları barədə, eləcə də ərəb müəlliflərinin xəzərlərin Albaniya ərazisində məskunlaşması haqqında məlumatları VII əsrdə Albaniya əhalisi tərkibində xəzər-türk komponentinin nəzərəcarpacaq dərəcədə mövcudluğu üçün kifayət qədər əsas verir. Öz tədqiqatlarına həm geniş arxeoloji material, həm də yazılı mənbələrin verdiyi məlumatları metodik şəkildə cəlb edən nüfuzlu Azərbaycan tarixçisi Sara Aşurbəyli Üçtəpə qəbirini, Saltovo-Mayatsk qəbirləri üçün xarakterik əlamətləri olan ərazimizdəki digər qəbirləri, eləcə də Şamaxı şəhəri rayonunda üzə çıxarılmış, Mərkəzi Asiyanın qədim türk yonma heykəllərini xatırladan iyirmiyədək daş heykəllərini erkən Orta əsrlərdə hun və xəzərlərin Albaniyanın etnik tərkibinə təsirləri üçün sübut kimi qiymətləndirirdi (Ашурбеян, 1983, s. 59, 63, 65).

Arxeoloji artefaktlar Azərbaycan toponimlərinin verdiyi məlumatlarla əhəmiyyətli dərəcədə zənginləşir. Ölkənin etnik-tayfa tərkibi haqqında fikirlər üçün toponimiya materiallarının əhəmiyyəti belə ehtimaldan qaynaqlanır: əgər müəyyən dillə etimoloji əlaqəsi olan coğrafi adlar uzun müddət ərzində qorunub saxlanırsa və ölkənin böyük bir hissəsində yayılmış olursa, onda demək

olar ki, nəzərdən keçirilən həmin toponimik obyektlər uzun dövr ərzində bu obyektlərə öz adını vermiş əhali ilə bağlı olmuşdur (Ашурбейли, 1983, s. 56). Praktik olaraq ölkənin bütün ərazisində Səlcuqların peyda olmasından çox-çox əvvəl türk xalqlarının Azərbaycan ərazisinə nüfuz edib məskunlaşdığından xəbər verən xeyli sayda coğrafi adlar tapmaq olar. Bu toponimlərdən bəzilərinin xəzərlərlə əlaqədar olduğu şübhə doğurmur. Linqvistlərin isə arsenalında xəzər dilini ayırd etmək üçün kifayət qədər material yoxdur. Ona görə də xəzərlərin Azərbaycan toponimlərinə təsiri haqqında yalnız xəzərlərin və Xəzər dövlətinin tarixi ilə bağlı olan etnonimlər və etnikonlar əsasında fikir yürütmək olar.

Hər şeydən öncə, Lerik rayonundakı Xəzər-yaylaq (xəzərlərin yaylaq yeri), Ordubad rayonundakı Xəzər-yurd (xəzərlərin yaşayış yeri) və Füzuli rayonundakı Xəzər-dağ (xəzərlərin dağı) kimi oronimləri göstərmək lazımdır. Laçın rayonunda Bülüldüz kəndinin bir məhəlləsi Xəzəllər (və ya xəzərlər) adlanırdı. XVII əsr alman səyyahı Adam Oleari Azərbaycanın cənubunda Talış zonasında Xəzər-sanqar (xəzər qayası) adlı yaşayış məntəqəsini qeydə almışdır (Гейбуллаев, 1986, s. 12, 39, 119; Гейбуллаев, 2001, s. 139; Ашурбейли, 1983, s. 22).

Azərbaycan toponimləri üzrə ekspert Q.A.Qeybullayevin fikrincə *tar/tarna* morfemli bir sıra toponimlər – Azərbaycanın Nüvədi²¹ kəndi ərazisində Tarnevit yaylağı

²¹Kəndin azərbaycanlı əhalisi 1991-ci ildə Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi səbəbindən öz yurdunu tərk etmişdir.

(tarnevitlərin yaylaq yeri), indiki Ermənistan ərazisində XIX əsrdə qeydə alınmış Tarnevit kənd yeri də beləcə, bir-başə xəzər mənşəli əhali ilə əlaqəlidir (Гейбьллаев, 2001, s. 139). *Tarna* etnoniminə, həqiqətən də, Xəzər hökmdarı İosifin X əsrin ortalarında Kordova əyanı Xasdai ibn Şap-ruta cavab məktubunda rast gəlmək olar. Bu ad Yafetin oğlu Toqarmanın nəsilələrinin siyahısında qeyd edilir. Xəzər hökmdarı, Kordova xəlifəsi III Əbd ər-Rəhmanın (929-961) müşavirinin sualına cavab verərkən Toqarmanın xəzərlərlə yanaşı digər on nəslinin, o cümlədən *Trn-a/n*ın adlarını da sadalayır (Кокорцов, 1932, s. 72).

Görünür ki, elə bu əsasla da Q.A.Qeybullayev Azərbaycanın Tovuz rayonundakı Bozalqanlı oykonimini, ölkənin cənubundakı Bozalan kəndinin adını, eləcə də Gürcüstandakı Bazaleti, Bozaleani, Buzala kənd adlarını və Bozaleti gölünün adını da xəzər mənşəli hesab edir (Гейбьллаев, 2001, s. 140). *Bizl* sözü çar İosifin eponimlər siyahısında *Trn-a*/dan əvvəl xatırlanır. Bunu mənbələrdə tez-tez xəzərlərlə birlikdə anılan *basil/barsil* etnonimin pozulmuş forması hesab edirlər (Кокорцов, 1932, s. 20, qeyd 82). *Trn-a* eponimini Bizans müəllifi Feofilaktın bəhs etdiyi *oqur* (yəni bolqar və xəzərlərə qohum olan) *tarniax tayfası* ilə əlaqələndirirlər. Onlar VI əsrin ortalarında İstemi xaqan tərəfindən məğlub edilmiş *avarların*, yaxud *var* və *hunların* tərkibində qərbə miqrasiya etmiş kimi qeyd edilirlər. A.V.Qadlo bu termini digər türk xalqları və uqor tayası ilə birlikdə xəzərlərdən qopub ayrılmış və macar koalisiyasının tərkibində IX əsrin sonlarında

Transilvaniyaya köç etmiş *tariana* tayfası ilə əlaqələndirmişdir (Симокатта, 1957, s. 161).

Q.A.Qeybullayevin Azərbaycandakı *kbr* morfemli bir sıra toponimləri xəzər tayfası kabarlarla və ya bizans müəllifi Konstantin Baqryanorodnının məlumatlarından tanıdığımız kavarlarla əlaqələndirməsi isə daha az inandırıcıdır (Гейбуллаев, 2001, s. 140). Bu terminin biri türk, digəri isə macar dilində olan iki etimologiyası təklif edilmişdir. Onlardan hər biri etnonimin mənşəyini aydın şəkildə Xəzər ölkəsi daxilində münaqişəyə bağlayır. Münaqişə nəticəsində kavarlar macarlara birləşib onlarla Transilvaniyaya miqrasiya etmişlər. Bu da öz növbəsində onların Cənubi Qafqaza miqrasiyası imkanını istisna edir (Багрянородный, 1991, s. 164, qeyd 1).

Xəzər hökmdarı İosifin bu siyahısında *Xəzər*, *Trn-a* və *Biz-l* eponimləri ilə yanaşı, *B-lqar*, *Savir* və *Oquz* da qeyd olunmuşdur. Bütün bu adları, böyük ehtimalla, xəzər koalisiyasının iştirakçıları hesab etmək olar. Belə olan halda, xəzər dönəmindən sonra adları Qafqaz tarixindən silinmiş bolqar və savirlər, ehtimal ki, xəzərlərin Azərbaycana soxulmasına öncüllük edə bilərdilər. İstisna deyildir ki, bu, xəzərlərin təzyiqi nəticəsində baş vermişdir. Lakin bundan da ağlabatan odur ki, xəzər tayfa konfederasiyasına daxil olan bolqar və savirlər Xəzər dövlətinin təşəkkülündən sonra Cənubi Qafqaza nüfuz edən xəzər toplumunun bir hissəsi olmuşdur. Beləliklə, xəzər siyasi ittifaqının iştirakçısı olan xalqlarla bağlı bu toponimləri də xəzər təsirinin nəticələrinə aid etmək olar.

Bu toponimlərin sırasına, məsələn, Xəzər dənizinin sahilində, Azərbaycanın şimal-şərqində yerləşən Şabran da aiddir. Alban tarixçisi Moisey Kalankatuklu qeyd edir ki, hunların bir hissəsi (ehtimal ki, burada söhbət savirlərdən gedir) xristianlığı qəbul etdi (Каланкатуацци, 1984, s. 127). Şabranda isə, ərəb mənbələrinin məlumatına görə, xristianlar yaşayırdılar (al-Moqaddasi, 1906, s. 376). Quba rayonundakı Qala-Suvar (Suvarların qalası), Muğan düzündəki Biləsuvar (suvarların yeri) toponimləri aydın şəkildə savir və yaxud suvar etnonimindən qaynaqlanır (Ашурбейли, 1983, s. 22, 63; Гейбуллаев, 2001, s. 128). Beləcə, eyni şəkildə Muğanda Bolqar-çay (bolqarların çayı), Bolqar-kənd (bolqarların kəndi), Bolqar-Göytəpə (bolqarların göy təpəsi) toponimləri qədim bolqarlarla əlaqələdir (Ашурбейли, 1983, s. 63; Гейбуллаев, 2001, s. 120, 133).

Bələncər toponim və etnonimini ərəb mənbələri xəzərlərlə bağlı olaraq dəfələrlə xatırlayırlar (al-Akhbari, 1939, c. 2, s. 145; Ibn al-Athir, c. 1, s. 337-338). Bələncər şəhəri xəzərlərin ən nüfuzlu siyasi mərkəzlərindən biri olmuşdur, onun sakinləri bələncərlər ərəblərə qarşı şiddətli müqavimət göstərmişlər. Bələncərin ərəb sərkərdəsi əl-Cərrah tərəfindən işğal edilməsi zamanı çoxlu sayda əsir ələ keçirilmişdi (al-Kufi, 1991, c. 3, s. 220). Bununla birlikdə, bizim əlimizdə İbn əl Əsirin belə bir məlumatı da var ki, Xosrov Ənuşirvanın hakimiyyəti dönməində bələncərlər bir çox tayfaların koalisiyası tərkibində Cənubi Qafqaza girmişlər. Lakin onlar məğlub edilmiş və 10 min əsir Azərbaycanda məskunlaşdırılmışdır (Ibn al-Athir, c. 1, s. 338). Abşeron yarımadasındakı Biləcəri qəsəbəsinin

və Zəngilan rayonundakı Bələncər yaylağının adını bələncərlərlə bağlayırlar (Гейбуллаев, 2001, s. 141).

Azərbaycan ərazilərində baş verən etnik-dini proseslərdə xəzərlərin rolu

Əsasən müasir Azərbaycan ərazisində yerləşmiş Qafqaz Albaniyası hələ ən qədim zamanlardan əvvəlcə İranın, II-ci əsrdən isə həm də Böyük Qafqaz sıra dağlarını aşan türk köçərilərin nüfuz edib məskunlaşdıqları bir ölkə olmuşdur. Öz ərazilərinin təhlükəsizliyini təmin etmək üçün Sasani İranı sərhədlərini Qafqaz təbii istehkamlara çəkmiş və onların mühafizəsi məqsədilə nəhəng müdafiə qurğuları yaratmışdır. Bununla birlikdə, Sasanilər sərhəd qarnizonlarında xidməti təşkil etmək üçün imperiyanın digər sərhəd bölgələrindən bura türk əhalini cəlb edirdilər. Beləliklə, demək olar ki, Sasanilər dönəmində Albaniyanın türk əhalisi get-gedə artmışdır (Асадов, 2016, s. 29-30, 31-34).

Əsas etibarilə köçəri toplumlar hesabına türk əhalinin sayının artması, yalnız Albaniya tarixi üçün demoqrafik əhəmiyyət kəsb etmir, həm də heç şübhəsiz ki, ölkə əhalisinin iqtisadi və təsərrüfat fəaliyyətinə ciddi təsir göstərirdi. Burada yurd-yuva salan köçərilər özlərinin ənənəvi təsərrüfat fəaliyyətləri üçün ilk növbədə otlaqları mənimsəyirdilər. Strabon Albaniya iqtisadiyyatının köçəri xarakterini belə təsvir edirdi: “Albanlar heyvandarlığa daha çox meyilli və köçərilərə yaxındırlar, lakin onlar vəhşi deyillər və ona görə də çox da döyüşkən deyillər”

(Страбон, 1964, s. 475). Azərbaycan eneolit və bürünc dövründən bəri qədim əkinçilik mədəniyyətlərinə malik bir ölkədir. Lakin artıq bizim eradan əvvəl I minillikdə şimaldan köçəri tayfaların nüfuz etməsi nəticəsində burada köçəri yaylaq heyvandarlığı forması təşəkkül tapmışdır (Кушнарева и Якобсон, 1966, s. 7-9). Bununla birlikdə, Azərbaycan tarixçi və etnoqraflar Aran, Qarabağ, Mil, Muğan və Şirvan düzlərində qoyunçuluğun yarım-köçəri formasının buradakı əhali üçün yaxın vaxtlaradək xarakterik olmasını qeyd edirlər, və bu təsərrüfatçılığın yer almasını türk köçərilərin miqrasiyası ilə əsaslandırırlar. (Ашурбейли, 1983, s. 59). Yuxarıda gördüyümüz kimi, Azərbaycan ərazisindəki bir sıra toponimlər belə fikirlərin təsdiqi üçün əsas verir.

Qafqazda və Azərbaycan tarixində xəzər dönəminin başlanmasını dəqiq müəyyən etmək olmur. Bu, xəzərlərin mənşəyi probleminin həll edilməməsi, eləcə də xəzər tayfa ittifaqı və dövlətinin yaranma tarixinin müəyyən olunmaması ilə bağlıdır. Azərbaycan milli tarixşünaslığı türklərin Azərbaycanda həyat sferasının genişlənməsində xəzərlərin rolunu etiraf etməklə yanaşı, onların ölkədə baş verən etnik proseslərdə iştirakı və Xəzər xaqanlığının Azərbaycan ərazisində dövlətçilik tarixində rolunu araşdırmaq üçün kifayət qədər təşəbbüs göstərməmişlər. Bu münasibətin səbəblərinin kökü sovet tarixşünaslığının yerli əhalinin avtoxtonluğu, eləcə də milli dövlətçiliyin xarici işğalçılarla daimi mübarizədə təkamül etməsi barədə məlum konsepsiyasının müddəalarından qaynaqlanır. Ona görə də xəzərlərin və Xəzər dövlətinin Albaniyadakı

siyasi, etnik və təsərrüfat-mədəniyyət proseslərinə təsirinə az diqqət yetirilirdi. Azərbaycan tarixçilərinin əsərlərində xəzərlərin ölkə ərazinə nüfuzu və burada məskunlaşması barədə xatırlanmasına, həmçinin ölkədə türk əhalinin get-gedə artmasında xəzərlərin qeyd edilməsinə baxmayaraq, onların bu proseslərdə birbaşa iştirakının əhəmiyyəti elə də yüksək qiymətləndirilmirdi (Ямпольский, 1962, s. 20).

Yuxarıda fərqli mənbələrdən gətirilən məlumatlar bunu deməyə əsas verir ki, Sasanilərin arxasınca ərəblər də öz hakimiyyətləri altına aldıkları yeni ərazilərə Qafqaz köçərilərini cəlb etməyə səy göstərmişlər. Ehtimal ki, onlardan həmtayfalarının şimaldan təzyiqlərinə qarşı durmaq məqsədilə istifadə edilirdi. Bu prosesdə xəzərlər arasında islamın yayılması böyük rol oynamışdır. Xəzər müsəlmanları ərəblərin himayəsinə can atır, ərəblər isə onları öz həmtayfalarına qarşı Azərbaycan sərhədlərində məskunlaşdırmağa üstünlük verirdilər. Xəzərlərin müsəlmanlaşması və xilafətin sərhəd vilayətlərinin siyasi orbitinə cəlb olunması, xəzər döyüşçülərinin xilafət qvardiyasında xidmət göstərmələrinə (Golden, 2004, s. 284-292), xəzər və müsəlman tacirlərin beynəlxalq səviyyəli ticarət əlaqələrinə (Асадов, 2015a), eləcə də elita nümayəndələri arasında qarşılıqlı nığahların yaranmasına da imkan yaradırdı. Xəlifə əl-Mənsurun hakimiyyəti dönməndə ərəblərin Ərminiyyə və Azərbaycan canişini Yəzid ibn Üsayda ərə verilmiş yalnız bir xəzər prinsesi ilə Bərdəyə onu müşayiət edən 10 min xəzər gəlmişdi. Xəzərlər islam dini ilə tanış olmaları üçün onların yanına

savadlı müəllimlər göndərilməsini xahiş etmişdilər (ал-Кыфи, 1981 s. 62, 63).

Xəzər köçkünlərin Albaniyada demoqrafik vəziyyətə təsirinin nə qədər böyük olduğunu təsəvvürə gətirmək üçün, heç olmasa, Albaniya əhalisinin təxmini sayını bilmək lazımdır. Bunu isə təqribi olaraq Albaniyanın çıxardığı döyüşçü sayı haqqında məlumatlar əsasında müəyyən etmək olar. Antik mənbələrin Albaniya qoşunu haqqında məlumatlarına görə, bizim eranın əvvəllərində Albaniya və Atropatenanın əhalisi təxminən 500-700 min nəfər hesab edilir. Bir neçə əsrdən sonra, ərəb müəlliflərinin Arran kəndlərinin sayı barədə verdikləri məlumatlar əsasında bu iki vilayətin əhalisinin iki dəfə artdığı və bir milyondan az olmadığını söyləmək olar (Ямпольский, 1962, s. 19). Ayrıca Albaniyada bu rəqəm iki dəfə az da ola bilərdi. Əgər köçəri toplumlarında qəbul edilmiş qaydaya uyğun olaraq, qoşunun bütün əhalinin 20%-ni təşkil etdiyini nəzərə alsaq, onda Albaniya V əsrdə 30 min döyüşçü çıxardığına görə, onun əhalisinin 200 min nəfərdən çox olmadığını qəbul etməliyik (Ямпольский, 1962). Bu fonda, heç şübhəsiz ki, on minlərlə xəzər köçkünü əhəmiyyətli bir kütlə təşkil edirdi. Həm də bu ancaq xəzərlərdir, onlardan başqa ərəb dönəmindən əvvəl və ərəb istilasından sonra Azərbaycanda məskunlaşmış digər türk tayfaları da vardı.

Türk əhali arasında islamın yayılmasında Xəzər xaqanlığının əhəmiyyəti xəzərlərin tarixinin az öyrənilmiş məsələlərindən biridir. Xəzər dövlətində ümumi dini vəziyyət ənənəvi olaraq VII əsrin sonu – IX əsrin

əvvəllərində xəzər elitesinin yəhudiliyi qəbul etməsi haqqında məlumatlar prizmasından nəzərdən keçirilir. Lakin bu dövəmdə Xəzər dövlətinin daxili vəziyyəti haqqında məlumatlar, ərəblərin xəzərlərə qarşı siyasətinin xüsusiyyətləri və Xəzər xaqanlığının süqutunun nəticələri bunu söyləməyə əsas verir ki, xəzər xaqanının 737-ci ildə islamı qəbul etməsi barədə məlumat ərəblərin xaqanlıqla münasibətləri üçün ciddi nəticələrə səbəb olmuşdur. Regionun iki ən qüdrətli dövlətinin Avrasiyada qarşılıqlı mənfəətə əsaslanan beynəlxalq ticarətin təşkilində əməkdaşlığı burada Mərkəzi Asiyadakından öncə islamın türklər arasında yayılması üçün münbit şərait yaratmışdı.

İslamı qəbul etmiş xəzərlər böyük qruplar halında Azərbaycan ərazisinə köçüb yerləşir, ölkə əhalisinin türkləşməsi və eyni zamanda müsəlmanlaşmasına kömək edirdilər. Xəzərlərin Azərbaycana gəlməsi və məskunlaşması barədə əldə olunmuş bu nəticələr və faktlar VI əsrin ikinci yarısından başlayaraq türk köçəri toplumlarının xüsusi intensivliklə Albaniya ərazilərinə nüfuz etmələri və Azərbaycan tarixində xəzər dövrünün başlanması barədə fikir söyləməyə əsaslar verir. Xəzərlər bəzi mümkün aralıqlarla, uzun müddət – VII əsrin sonlarına qədər ölkənin şimal hissəsinə nəzarət etmiş, ərəblərlə mübarizə aparmışlar. Lakin sonda rəqiblər sülhə nail olmuşlar ki, hər iki tərəf üçün fayda verəcək beynəlxalq ticarətdə tərəfdaşlığa gəlsinlər. Bundan sonra yüksək keyfiyyətli müsəlman gümüş dirhəmləri ilə ticarətdə maraqlı olan slavyanlar, uqorlar, skandinaviyalılar və digər şimal xalqlarını cəlb etməklə tərəfdaşlar İpək yolu tarixinin yeni səhifəsini

açmağa müvəffəq oldular. Bu dövr Azərbaycanda etno-siyasi mühitin formalaşması, gəlirli beynəlxalq ticarətə cəlb olunmuş şəhər və vilayətlərin inkişafı və cücəlməsi üçün böyük əhəmiyyət kəsb edirdi. Bu dövrün başa çatması Xəzər dövlətində daxili sabitliyin pozulması, rəqiblərin ticarət yollarının yeni marşrutları uğrunda mübarizəsi, xaqanlığın süqutu ilə bağlı idi.

Müsəlman dünyasına meyl edən xəzərlərin estafetini, Mərkəzi Asiyada artıq formal şəkildə islam bayrağı altına keçmiş qaraxani türkləri və böyük ehtimalla X əsrin ortalarında bir müddət Xəzər xaqanlığının siyasi orbitinə daxil olmuş Səlcuq türkləri qəbul etdilər.²² Səlcuq hərəkətinin və oğuz türklərinin qarşısında isə Xəzər xaqanlığının süqutundan (965-969) bir neçə onillik sonra türklərin Azərbaycan ərazilərinə daxil olmasının uzun əsrlər boyu davam edən tarixini başa çatdırmaq, ölkənin bugünədək saxlanan etnik-mədəni və tarixi-siyasi konfigurasiyasının cizgilərini tamamlayıb birdəfəlik formalaşdırmaq vəzifəsi dururdu.

²² Səlcuq türk qruplaşmasının mənşəyi haqqında rəvayətlərin bəzi variantları onları xəzərlərə bağlayır (Агаджанов, 1969, s. 163-164).

VIII-X ƏSRLƏRDƏ İPƏK YOLU VƏ AZƏRBAYCAN

Azərbaycan qədim dövr və Orta əsrlərin ticarət marşrutları sistemində

Cənubi və Şimali Azərbaycan əraziləri malların Uzaq Şərqdən Avropaya hərəkətinin başlandığı zamandan etibarən bütün dövrlərdə müxtəlif dillərdə danışan tacirlərin və çoxsaylı karvanlarının keçdiyi vacib tranzit məkanlarından biri olmuşdur. Şimalda Azərbaycan (qədimdə və Orta əsrlərdə – Albaniya/Arran) Avrasiya çöllərindən keçən malların təhlükəsizliyinin təmin edilməsində mühüm rol oynayan köçərilər dünyası ilə təmasda idi. Xəzər dənizinin şimal sahillərində toplanan malların həcmindən və onlara tələbatın necə formalaşmasından asılı olaraq karvan ticarəti üçün bu sərhədlərin əhəmiyyəti də artırdı. Cənubi Azərbaycan (hazırda İranın şimal-qərbində yerləşir) isə Xəzər dənizini cənubdan dövrələyən magistral yollarda tranzit bir vilayət rolunu oynayır. Mal kütlələrinin Yaxın Şərqi Şimali Xəzər vilayətləri vasitəsilə hərəkəti zamanı indiki Azərbaycan diyarının hər iki parçası ticarət yolları arteriəsi ilə birləşirdi.

Qədim dövrlərdə və Orta əsrlərdə uzaq beynəlxalq ticarət üçün şərait nəhəng dövlətlərin və imperiyaların meydana çıxması və oradakı elitalarının əlində böyük həcmdə sərvətlərin toplandığı ilə yaranırdı. Bu elitaların mühitində cah-cəlal, zinət əşyaları və ekzotik mallara

böyük tələbat yaranır və onların uzaq məsafələrə nəql edilməsi çoxsaylı ortaqlıq agentlərə yaxşı gəlir vəd edirdi. Belə mallar istehsalçı və istehlakçı ölkələrdəki qiyməti dəfələrlə fərqlənən, dəyərli və asan daşına bilən əşyalar ola bilərdi. Alver və ixrac-idخال marağı uzun marşrutların hər iki başında mövcud olmalıdır ki, yola düşən karvanlar boş qayıtmasınlar, əksinə, yeni mallarla dönüb tacirlərin gəlirlərini daha da artırınsınlar. Yalnız bu halda xarici sikkələr cəsarətli tacirlərin riskli yolçuluqlarının gözlənilən əvəzi ola bilərdi. Həm də əgər ona mal ixrac edən ölkədə lazımi tələbat varsa və sikkənin alıcılıq qabiliyyəti onu tədaviylə buraxan ölkədəkindən yüksəkdirsə. Lakin öz bazarına və əmtə-pul mübadiləsi sisteminə sahib olan böyük dövlətlər arasındakı ticarət əlaqələrində bunun ehtimalı az olsa da, həmin böyük dövlətlər arasında vasi-təçilik edən və özünün sikkə zərbxanası, qiymətli metallar istesalı olmayan ölkələr və əhali üçün bu kifayət qədər vacib tələb idi.

Bizim eradan əvvəl II əsrdə Çinin Xan sülaləsi dövründə (b.e.ə 206-cı il – b.e. 220-ci il) ipək istehsalı çox yüksək səviyyəyə çatmışdı. Bizim eradan əvvəl 138-ci ildə hunlara qarşı köçəri yueçilərlə ittifaq əlaqələrinin yaranması üçün imperator U-di tərəfindən göndərilmiş Çin döyüşçüsü və diplomatı Çjan Tsyan uzun macəralardan və hun əsirliyindən sonra imperator sarayına qayıdıb öz hesabatında yazmışdı ki, Mərkəzi Asiyaya malları Hindistandan (Şendudan) və Parfiyadan (Ansidən) gətirirlər, Çini isə hamı ipək istehsal edən ölkə kimi tanıyır, elə bilirlər ki, Çindən başqa heç yerdə ipək istehsal

olunmur (Шеффер, 1981, s. 90; Мамлеева, 1999). O, imperator U-diyə ipək və digər mallarla yüklənmiş karvanlar təşkil edib düşmənlə hunlarla qarşılaşmamaq üçün dolayı yollarla göndərməyi tövsiyə edirdi.

Çin imperatoru onun məsləhətinə qulaq asdı, lakin karvan yollarının təhlükəsizliyi barədə qərarı daha mürəkkəb oldu. Şimaldakı köçərilərə qarşı bir neçə qalibiyyətli ekspedisiya və onlarla saziş karvanlara yönəlik təhlükəni aradan qaldırdı. Bundan başqa, Böyük Çin səddinin tikintisi davam etdirildi ki, karvan yollarının marşrutları qərbə doğru uzaq mənzillərə onun mühafizəsi altında getsin (Liu, 2010, s. 8-9). Böyük İpək Yolu marşrutunda geniş miqyaslı ticarətin başlanğıcını adətən məhz Çjan Tsyan və ona qulaq asmış Xan imperatoru U-dinin adı ilə bağlayırlar (Yung, 1986, s. 16).

Xan dönəmində Qərb və Şərq bir-birilə Mərkəzi Asiyada təmas edirdilər. Oraya hələ bizim eradan əvvəl III əsrdə Makedonyalı İskəndərin falanqaları gedib çıxmış, sonralar isə Roma legionerləri ayaq basmışdı (Dubs, 1941, s. 329-330).²³ Çin ipəyinə tələbat hər şeydən öncə Yaxın və Orta Şərqdə, antik Avropada, İran və Romada formalaşmışdı. Lakin o, karvan yollarının yeganə əmtəsi

²³ Romalıların Mərkəzi Asiyaya soxulması barədə mənbələrdə etibarlı məlumatlar yoxdur. Lakin “Erkən Xan tarixi” adlı Çin mənbəində çinlilərin hun şanyuyu Çji-Çjinin qoşunu ilə vuruşması haqqında hekayət var. Döyüşün təsvirində elə detallar vardır ki, onları hun şəhərinin roma istehkamları və hunların tərəfində bir bölmənin roma hərbi düzülüşündə olması kimi izah etmək olar. Q.Dobsun fikrincə, bunlar hunların xidmətinə daxil olmuş roma sərkərdəsi Krassın legionerlərinin qalıqları ola bilərdi.

deyildi. Qədim tacirlər bu yollarla həm də çini qablar, qiymətli metallar və onlardan hazırlanmış əşyalar, çay, düyü aparır, geri gələndə isə özləri ilə qərbdən şərqə nadir bitkilərin toxmularını, peşəkar ustaların əl işlərini, hər şeydən öncə də ən yaxşı silah növlərini, qiymətli xalçaları gətirirdilər.

Oturaq dövlətlərin hakim elitası, köçəri əyanları və tacirlər arasında ittifaq

Qədim dövr və Orta əsrlərdə malların təhlükəsiz nəqli probleminin həlli üçün iki əsas variant vardı: köçəri elitalarının özlərini ticarətə cəlb edib maraqlarını təmin etmək, və həmçinin nəqliyyat magistralları üzərində birbaşa siyasi nəzarəti ələ almaq məqsədilə imperiyanın xarici siyasətinə təsir göstərə biləcək alətlərə yiyələnmək. Bir hissəsi də həmişə Cənubi Qafqaz olan Böyük İpək Yolunun tarixində bu iki variant hər bir dövrə uyğun olaraq daim özünəməxsus kombinasiyada olmuşdur.

Altayda nüfuzlu bir köçərinin qəbrindən tapılmış, tarixi təqribən bizim eradan əvvəl 500-cü illərə və ya yarım əsr də keçmişədək gedib çıxan xalça qalıqları dünyada ən qədim xalça nümunəsi kimi qəbul edilir. Altay qəbilə başçısı burada öz xanımı ilə birlikdə dəfn olunmuşdur. Qadının antropoloji cizgiləri, geyiminin hazırlanma xüsusiyyətləri və ornamentləri, eləcə burada tapılmış xovlu xalça belə bir fikir yürütməyə imkan vermişdir ki, o Midiya şahzadəsi olmuş, xalça isə Midiyadan – hazırda İran sərhədləri daxilində olan

Cənubi Azərbaycan ərazisindən sonuncu Midiya çarı Astiaqın zamanında (b.e.ə. 585-550-ci illər) gətirilmişdir (Гаврилова, 1996, s. 97). Başqa sözlə desək, elə həmin qədim dövrlərdən köçəri elitesi və oturaq dövlətlərin hakim elitaları arasında ümumi ticarət maraqları çərçivəsində evlilik əlaqələri mövcud olmuşdur.

Çjan Tsyanın zamanından ərəblərin beynəlxalq ticarət yollarında peyda olmaları dövrünədək ipək, çox güman ki, Yaxın Şərq tacirləri üçün özünün müstəsna əhəmiyyətini itirmişdir. Çin monopoliyası çoxdan başa çatmışdı. IV əsrin sonlarından Soqdiya Mərvində artıq yerli ipəkçilik mövcud idi (Кляшторный и Султанов, 2009, s. 117; Мамлеева, 1999). İmperator II Yustinianın hakimiyyəti dövründə İran taciri öz əsasının içində hətta ciddi qadağalara baxmayaraq, Bizansa barama qurdu toxumu aparmışdı (Византиец, 1860, s. 493). Bununla birlikdə, Suriya və Misirdə fəaliyyətə başlayan ipəkçilik istehsalatında yenə də Şərqi Türkistan və Mərkəzi Asiyadan gətirilən xammaldan istifadə edilirdi (Кляшторный и Султанов, 2009, s. 117). X əsr ərəb coğrafiyaçıları əl-İstəxri və İbn Haykal qeyd edirlər ki, xəzərətrafı Cürəcan vilayəti böyük miqdarda ipək xammalı və ipək parçalar istehsal edir, onlar dünyanın bütün ölkələrinə daşınıb aparılırdı (al-Istakhri, 1967 s. 213-214; Ibn Haukal, 1967, s. 382). İranda ipək istehsalı, yəqin ki, Sasani çarı Xosrov Ənuşirvanın hakimiyyətindən gec olmayaraq təşkil olunmuşdur (531-579).

Çox nadir hallarda tacirlər böyük məsafələri başdan başa qət etməklə riskli yolçuluqlara çıxmağa cəsarət

edirdilər. Çətin ola bilsin ki, onlardan kimsə Çindən Avropaya qədər bütün yolu keçməyə cəhd edə biləydi. Həm də çinlilərin özləri ticarəti nəcib sənət hesab etmirdilər, ona görə də tacirlər cəmiyyətdə aşağı sosial statusa malik idilər. Beləliklə, İpək Yolunun şərq sahəsində beynəlxalq ticarətin təşəbbüskarları köçəri dövlətləri idi (Reid, 1994, s. 11). Hun dövründən başlayaraq (b.e.ə. II – b.e. II əsrlərdə) Çindən şimalda Avrasiya çöllərində Çin ipəyinin əhəmiyyətli bir hissəsi köçəri elitasının əlində cəmləşirdi. İpək “Səma altı” imperiyanın şimal sərhədlərində sülhün təmin edilməsi üçün ödəniş vasitəsi idi. O, çinlilərdən qeyri-bərabər mübadilə nəticəsində, köçəri istehsal malları – xırda buynuzlu heyvan, yük heyvanları, döyüş atları, müxtəlif dərilər və s.-in əvəzində əldə edilirdi.

VI əsrdə belə əlaqələr Türk xaqanlığı və Çin arasında yaranmışdı. Türklərlə həmsərhəd olan Çinin iki hakim sülaləsinin – Şimali Çjou və Şimali Tsinin hər biri türklərə qeyri-bərabər sərhəd mübadiləsi qismində ildə 100 min parça ipək ödəyirdi (Vaissière, 2014, s. 117).

Təbii ki, köçərilərin özləri Qərb və Şərq imperiyalarının bazarlarında gəzib dolaşmaq üçün doğma çöllərini, mal-qaralarını və ailələrini uzun müddətə tərk etmək imkanından məhrum idilər. Digər tərəfdən isə İpək Yolu üzərindəki marşrutlarda aralıq ticarət mərkəzlərində mal mübadiləsi aparmaq üçün etibarlı beynəlxalq ticarət tərəfdaşları şəbəkəsinə tələb yaranırdı ki, bunlar da tez-tez ticarət gildiyaları və ya korporasiyalar kimi təşkil edilirdi. Bu mərkəzlər və ticarət adamları ticarət şəbəkələrinin

maneəsiz fəaliyyətində maraqlı olan köçərilərin mühafizəsi altında olurdu, belə ki, köçərilərin yüksək təbəqəsinin əlində cəmləşmiş var-dövlət məhz onların köməyi ilə uzaq ölkələrdəki alıcılara çatdırılır və həm malların ilkin sahiblərinə, həm də vasitəçi-tacirlərə böyük gəlir gətirirdi. Tacirlərlə köçəri yüksək təbəqəsi arasında ittifaq məhz belə yaranırdı.

Türk xaqanlığında belə münasibətlər hakim Aşina sülaləsi və Soqdia ticarət korporasiyaları arasında mövcud idi. Soqdiyalılar yerli istehsalın ipək parçasının satılmasında maraqlı idilər. Onların maraqları əllərində çoxlu Çin ipəyi toplanmış türklərlə üst-üstə düşürdü (Kovalev, 2005, s. 60). Soqd taciri Maniax Xaqanlığın Qərb səmtinin hakimi (552-576) İstəmi xaqandan İran və Bizansla danışıqlar aparmaq səlahiyyəti alır. O əvvəlcə bir partiya malla İrana (556-cı ildə) yola düşür. Sasani şahənşahı Xosrov Ənuşirvan ipəyin əvəzini ödəyir, lakin elə həmin anda da türk səfirlərin gözüünün qarşısında Maniaxın gətirdiyi ipək partiyasının yandırılmasını əmr edir. İranın ipəyə ehtiyacı yox idi və şahənşah xarici tacirləri təhlükəsizlik tədbirləri baxımından ölkəyə buraxmaq istəmirdi. Növbəti ildə Bizans missiyası isə daha müvəffəqiyyətli olmuşdu: bizanslıları və türkləri iqtisadi maraqlar, eləcə də İranla siyasi ziddiyyətlər yaxınlaşdırdı. Beləliklə, ticarət sazişi həm də İran əleyhinə hərbi ittifaqla möhkəmləndi (Менандр, 1860, s. 373, 379)

Ərəb istilasından əvvəlcə Qafqazda ticarət magistralları

Antik dövrlərdə Qafqaz Albaniyasından keçməklə şimaldan cənuba beynəlxalq ticarət yolunun mövcud olmasına ən etibarlı dəlil Strabonun verdiyi məlumatdır. Müəllif köçəri aors xalqının midiyalı və erməni tacirlərlə tərəfdaşlığı və onların Yaxın Şərq və Hindistanla karvan ticarəti aparması haqqında xəbər çatdırır. Aorslar Xəzər dənizi sahillərinin böyük bir hissəsini (görünür, şimal-qərb və şimal hissələrini) öz nəzarətləri altında saxlayır və bu ticarətdən böyük gəlir əldə edirdilər (Менандр, 1860, s. 480). Strabonun məlumatını mənbəşünaslıq dəlillərinə və arxeoloji arqumentlərə uyğun olaraq b.e.ə. II-I əsrlərə aid etmək olar. Bu məlumatı Kürün mənsəbində və aşağılarda yaşayan xəzəratrafı xalqlardan kaspilərin ticarətləri haqqında xəbərlərlə müqayisə etməyə əsaslar var. Kaspilər b.e.ə. IV əsrdə olan dövrdə Midiya paytaxtı ilə ticarət əlaqələri saxlayırmış (Гаджиев, 2009, s. 28-29). Aorslar hərbi baxımdan güclü xalq idilər və çox ehtimal ki, karvanların təhlükəsizliyini və silahlı müşayiətini təmin edirdilər. Ancaq onlar Qafqaz və Yaxın Şərq kommersantları üçün yerli xalqların ekzotik mallarını çatdıran ticarət tərəfdaşları da ola bilərdilər.

Ekzotik şərq mallarının idxalında maraqlı olan imperiyalar möhkəmləndikcə onların ticarət yolları istiqamətində ekspansiyaları da özünü güclü şəkildə biruzə verməyə başladı. Romalıların b.e.ə. I – b.e. II əsrlərində

Albaniyaya yürüşlərinin motivasiyası da çox güman ki, elə bu olmuşdur. Bu, güclü mərkəzləşmiş dövlət olmayan, lakin ticarət yolları üzərində öz hökmranlığını yaratmaq üçün böyük səy göstərən Parfiya çarlığının süqutu dövrü idi. Öz tarixlərinin başa çatmasınadək Parfiya Arşakiləri çar sülaləsinin nümayəndələri ticarət karvanlarının keçdiyi vilayətlərdə hökmranlıq edirdilər. Arşakilərin bir qolu Qərbi-Xəzərətrafi torpaqlarda masqutlar üzərində və Ərminiyyədə hakim idilər. Sasanilərin Parfiya əleyhinə hərəkəti Qafqaz ticarət yollarına yiyələnmək uğrunda Roma ilə mübarizəyə girən güclü bir imperiyanın yaranmasına gətirib çıxardı. III əsrdən başlayaraq VII əsrdək Sasani İranı Gürcüstan və Qafqaz Albaniasından keçməklə Qafqazdan Yaxın Şərqlə gedən ticarət yolları üzərində üstün mövqedə idi. Lakin bu yol Sasanilərin son dönəmlərində, təşəkkül tapmış türk-bizans ticarət və siyasi ittifaqı, eləcə də Qərbi Türk xaqanlığı və İran arasındakı düşmənçilik münasibətləri səbəbindən praktik olaraq fəaliyyət göstərmirdi.

Türk xaqanlığı ilə Bizansın bir-birilə yaxınlaşması İpək Yolu tarixində malların Sasanilərin nəzarət etdikləri torpaqlardan yan keçməklə Çindən Avropaya çatdırılması üçün yeni ticarət marşrutlarının salınmasına ehtiyacı üzə çıxarmışdı. Beləliklə, Bizans tacirləri Uzaq Şərq və Avrasiyaya ilə fəal ticarətə qoşulmuş və İran tacirləri ilə açıq rəqabətə girişmişdilər (Rosa, 1992, s. 194). Orta əsr kommersantları və diplomatları eyni yollarla gedirdilər, bəzən birincilər ikincilər üçün yol açırdılar, bəzən isə əksi baş verirdi. Soqdiya taciri Maniax, yuxarıda gördüyümüz

kimi, həm tacir, həm də diplomat idi. Onun Bizansa yolu, ehtimal ki, İstemi xanın yanına gedib qayıdan bizanslı Zimarxın cavab səfirliyinin keçdiyi torpaqlardan keçmişdir: Xarəzmdən Aral dənizi sahillərinə, oradan Yaik (Ural) çayına və İtilə (Volqaya), sonra isə Qafqazdan keçməklə Qara dənizə, Qaradənizətrafı Bizans vilayətlərinə və Konstantinopola (Менандр, 1860, s. 375, 381).

Türk-Bizans ittifaqı dönəmində Qafqaz marşrutlarının və bu yol üzərində yaşayan Qafqaz xalqlarının əhəmiyyəti dəfələrlə artmışdır. Türklər və bizanslılar arasında qarşılıqlı diplomatik missiya mübadiləsi barədə Menandrin hekayəsi belə birmənalı nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, Qafqazdan keçən ticarət yolları ərəblərin peyda olması ərəfəsində Türk xaqanlığının nəzarəti altında olmuşdur. Ərəb mənbələrində biz Xarəzmdən Bizansa Qafqaz marşrutlarının təsvir edilən fəaliyyəti barədə dolayı, ancaq inandırıcı dəlillər tapırıq. Tarixçi əl-Bəlaziri şimal sərhədlərinin möhkəmləndirilməsilə bağlı Xosrov Ənuşirvanın gördüyü tədbirlər barədə məlumat verir və bu kontekstdə onu da qeyd edir ki, Ənuşirvanın Qafqazda tikdirdiyi şəhərlərin sırasında Suqədabil şəhəri də vardı və şahənşah soqdiyalıları oraya köçürmüşdü. Soqdiyalılar türklərin xidmətində olan tacirlər idi. Soqdiyalı Maniaxın səfirliyi haqqında xəbərlər əmin edir ki, Ənuşirvan çox güman ki, soqdiyalı tacirlərdən ehtiyat edirmiş, nəinki öz sərhədlərinin mühafizəsini möhkəmləndirmək üçün onları buraya köçürmüşdür. Yəqin ki, ərəb tarixçisi bunu bildirməyə çalışmışdır ki, Xosrov Ənuşirvan dönəmində Qafqazda soqdiya ticarət koloniyası meydana gəlmişdir. Soqdiyalı

tacirlərə yalnız türklər hamilik edə bilərdilər. Onların ticarət yolları isə Bizansa aparırdı.

Qafqazın ticarət yollarına nəzarət uğrunda ərəblərlə xəzərlərin mübarizəsi

603-ü ildə Türk xaqanlığı Qərbi və Şərqi xaqanlıqlara parçalandı. Beynəlxalq ticarətin təşkilində Bizansla əməkdaşlığa davam edən Qərbi Türk xaqanlığı onun üçün həm də İrana qarşı hərbi qarşıdurmada etibarlı müttəfiq idi. Bu ittifaq L.N.Qumilevin “VII əsrin dünya müharibəsi” adlandırıdığı (Гумилев, 1993, s. 193) 625-627-ci illərdə Qafqazda baş vermiş İran-Bizans müharibəsi zamanı özünü daha parlaq şəkildə biruzə verdi. Hərbi əməliyyatlarda xaqanlığın əsas qüvvələri Qafqaz türkləri idi. Onlar xəzərlər kimi tanınan yeni siyasi gücə konsolidasiya olunmuşdular. Qərbi Türk xaqanlığı VII əsrin ortalarında daxili çəkişmələr, Şərq xaqanlığı ilə düşmənçilik, eləcə də Tan Çininin ekspansiyası nəticəsində süqut etdi. Qərbdə Qafqaz türkləri və xəzərlər özlərinin dövlətini yaratmağa nail oldular ki, bu dövlət də İpək Yolunun Avrasiya marşrutlarının qərb sektoru üzərində nəzarəti ələ almaq uğrunda regionun əsas dövlətləri ilə üç əsr boyunca müvəffəqiyyətlə rəqabət apardı.

Xəzər dövlətinin yaranması 642-ci ildə Nahavənd yaxınlığında Sasani ordusunu sarsıdıcı məğlubiyyətə uğratdıqdan sonra öz sərhədlərini şimala və şərqə sürüşdürən Ərəb xilafətinin dünya siyasət arenasına çıxması ilə eyni vaxta düşdü. Ərəblər əvvəlki Sasani vilayətlərini

tamamilə özlərinə birləşdirdilər və hətta onların siyasi hökmranlıqlarının yayıldığı hüdudlardan kənara da çıxa bildilər. VIII əsr ərzində şiddətli hərbi çarpışmalar adətən Qərbi Türk xaqanlığının yerini tutmuş Mərkəzi Asiya türkləri birləşmələri ilə baş verirdi. Burada bir-birilə rəqabət aparan türk tayfa başçıları Soqdiya ticarət şəhərlərini ərəb ekspansiyasına qarşı müqavimətdə dəstəkləyirdilər (Бартольд, 1963d, s. 163-64, 229-30).

Mavərənnəhrin işğal edilmiş vilayətlərinin ərəb canişinləri xəzərlərin Mərkəzi Asiyadakı həmtayfaları ilə sərhədboyu müdafiə divarlarını möhkəmləndirirdilər. Ərəb işğalına qarşı müqavimətin arxasında Mərkəzi Asiyada əvvəllər heç vaxt olmadığı kimi fəal siyasət aparan Tan Çininin maraqları dururdu. Çinlə qarşıdurma 751-ci ildə Talas çayı ətrafında həlledici savaşa gətirib çıxardı. Çin ekspansiyası dayandırıldı və islam mədəniyyəti Mərkəzi Asiya xalqları – köçəri türklər və qarışıq türk-iran mənşəli oturaq əhali üçün öz tarixinin hesabını aparmağa başladı.

Şimalda ərəblərin Cənubi Qafqazı keçməklə irəliləyişi xəzərlərin şiddətli və daha yaxşı təşkil olunmuş müqaviməti ilə üzləşdi. Mərkəzləşdirilmiş, güclü Xəzər dövləti ilə mübarizə gərgin və uzunmüddətli idi. Toqquşmaların başladığı vaxtdan VIII əsrin sonunadək keçən amansız rəqabət son nəticədə hərbi-siyasi tarazlığa və sülhə gətirib çıxardı. Əvvəlki rəqib və düşmənlər İpək Yolu üzərində gəlirli beynəlxalq ticarət sahəsində yaxşı tərəfdaşa çevrildilər. Sabitlik və ticarətdən əldə olunan böyük həcmdə gəlirlər Xəzər ölkəsini qüdrətli dövlətə çevirdi.

Üstünlüyü əldən buraxmamaq üçün xəzərlər iki əsr boyunca cənub qonşuların şimal sərhədlərini – Bizans və Xilafət torpaqlarını köçərilərin yürüşlərindən qorumalı oldu. Üç superdövlət: islam Xilafəti, xristian Bizansı və, ehtimal ki, VIII əsrin sonlarında ənənəvi türk Tanrıçılıq dinindən yəhudiliyə keçmiş Xəzər dövləti müəyyən müddət ərzində Avrasiya və Yaxın Şərqdə öz təsir dairələrini aralarında bölmüşdü. Bu bölüşün məqamı ərəb xilafətində Harun ər-Rəşid (763-809) hakimiyyətinin qızıl dövrü idi. İslam dövləti heç vaxt olmadığı kimi qüdrətli idi və Bağdad xəlifəsi ətrafında birləşmişdi. Bu dövrün xüsusiyyətlərindən biri də Böyük Karlın Frank imperiyası ilə Ərəb xilafətinin yaxınlaşması idi. Ümumi dini dəyərlərin müzakirəsi də aparılırdı. Bəzi tədqiqatçılar hətta vahid ekumenistik mədəniyyətin yaradılması ilə bağlı planların mövcudluğunu da ehtimal etmişlər. Harun ər-Rəşidin guya Yerusəlimdə dini və dünyəvi hakimiyyəti Böyük Karla güzəştə getdiyi barədə də söhbətlər gedirdi. Bizans və onun müttəfiqi olan venesiyalıların nəzarət etdikləri Aralıq dənizinin marşrutlarından yan keçib Çindən Qərbi Avropaya qədər təhlükəsiz ticarətin təşkilində hər iki dövlət olduqca maraqlı idi (Beaudry and Askary, 2010 , s. 5-6). Ərəblər üçün İpək Yolu marşrutlarının maneəsiz fəaliyyət göstərməsi məqsədilə şərqdə səhnədə qalmış siyasi qüvvələrlə sülh əlaqələrinin yaradılması dövrü başlandı. Harun ər-Rəşidin hakimiyyəti dönəmində Qafqazda olduğu kimi, Mərkəzi Asiyada da sülh münasibətləri təşəkkül tapır və ticarət yolları yenidən canlanır.

IX əsrin başlanğıcında ərəb qazisi²⁴ Təميم ibn Bəhr əl-Mütəvvai hərbcı yaraq-əsləhəsini səfir qiyafətinə dəyişib uyqur xaqanının Orxon çayı sahilindəki paytaxtına yola düşür. Böyük ehtimalla, bu missiyanın əsas məqsədi ticarət karvanlarının Xəzər dənizi sahillərindən Çin sərhədinədək təhlükəsiz keçməsi üçün təminat almaq olmuşdur. Həmin dövrün hadisələri ilə bağlı tarixşünaslıqda Təميم ibn Bəhrin səfərinin tarixi növbəti mübahisə mövzudur. Səfərin müddət diapazonu barədə belə bir fikir irəli sürülmüşdür ki, hadisə 752-ci ildən 822-ci ilədək olan dövrdə baş vermişdir. Siyasətin türk çöllərinin qüdrətli hökmdarları ilə sakit ticarət əlaqələrinə doğru dəyişməsi faktının təsbit edilməsi üçün bu elə də prinsipial əhəmiyyət kəsb etmir. Amma buna baxmayaraq, tərəfimizdən həmin səfərin xronoloji çərçivəsini müəyyən etmək üçün son tarix 808-ci il kimi əsaslandırılmışdı. Bu, Təميمin səfərinin yenə də Harun ər-Rəşidin hakimiyyəti dönəminin sonlarına aid etməyə imkan verir (Асадов, 1993, s. 31-33).

Mərkəzi Avrasiyadan keçən magistral ticarət yolları

VII əsrin ikinci yarısında ərəblərin nəzarəti altına keçmiş, əvvəlki Sasani torpaqlarından və Bizans sərhədlərindən keçməklə Çindən Qərbi Avropaya gedən yol xilafət və Bizans arasındakı düşmənçilik münasibətləri

²⁴ Qazi – müsəlman aləminin sərhədlərində qeyri-müsəlmanlarla islamın yayılması məqsədilə din uğrunda könüllü şəkildə savaşıyan mübariz.

səbəbindən müsəlman tacirləri üçün az perspektivli idi. Beləliklə, Qərbi Avropa ilə ticarət üçün tranzit ölkələr Avrasiya çölləri oldu. Xilafətin bütün səyləri də ticarət yolları üzərində silah gücünə nəzarətə nail olmaq üçün səylərin uğursuzluğu yerlərdəki dövlət və xalqlarla sülh münasibətlərinin yaradılmasına yönəlmişdi. Qüdrətli Xəzər dövləti indi əlverişli tərəfdaşa çevrilmişdi. Belə ki, o, karvanların öz hakimiyyəti altındakı müxtəlif xalqların yaşadığı torpaqlardan təhlükəsiz keçidini təmin etməli idi. Harun ər-Rəşid xəzərlərlə “sülh və ittifaq” bağladı (Буниятов, 1965, s. 115).

Mənbələrin verdiyi məlumatlar bunu deməyə əsas verir ki, həmin dövrdə xəzərlər şimaldan cənuba və şərqdən qərbə gedən hər iki magistral istiqamətdə malların keçidini təmin edən ticari-siyasi ittifaqlar yaratmağa və onlara rəhbərlik etməyə nail oldular. Bu, hər şeydən öncə, Volqa və Dneprin orta və aşağı axarlarından keçməklə Qərbi Avropaya qədər uzanan yol idi. Bu yolun başlanğıc sahələrinin əsası, yuxarıda qeyd olunduğu kimi, hələ VI əsrin ortalarında Soqdiyalı tacirlər tərəfindən qoyulmuşdu. İndi isə, malları Qərbi Avropaya Bizansdan yan keçməklə çatdırmaq tələb olunurdu. Beləliklə, şimal yolunun artıq iki əsas qolu vardı, biri xəzərlərin Qafqazdakı torpaqlarından keçməklə Bizansa, digəri isə Şərqi Avropadan keçməklə Frank dövlətinə gədirdi.

Xəzər ölkəsini təmin edən ikinci ticarət magistralı xəzərlərin özlərinin və digər xalqların malları üçün xilafət bazarlarına çıxış idi. Bu yol Cənubi Qafqazdan keçməklə cənuba uzanırdı. Marşrutun aktivləşməsinə beynəlxalq

ticarətin dəyişmiş strukturu təsir göstərirdi. Yuxarıda əmin olduğumuz kimi, Orta və Yaxın Şərq hələ Sasanilərin son dönməindən bəri Çin ipəyinə elə də kəskin tələbat duymurdu. İslam dövründə ipək istehsalı praktik olaraq tut ağaclarının bitdiyi bütün iqlim qurşağı boyunca – İranda, Azərbaycanda (həm Şimalda, həm də Cənubda) yaxşı təşkil olunmuşdu. Bu haqda sonra söhbət açılacaqdır.

Digər tərəfdən isə, müsəlman dünyasının Yaxın və Orta Şərq bazarlarında xammala, yerli istehsal mallarına, xəzlik dəriyə, eləcə də Qafqaz sıra dağlarından şimaldakı Mərkəzi Avrasiyanın qeyri-müsəlman ölkələrinin təklif edə biləcəyi qullara tələbat yüksəlmişdi. Əks istiqamətdə Yaxın Şərq ölkələrinin malları – hər şeydən öncə gümüş Abbasi sikkələri daşınırdı. Gümüş pula öz yerli zərbəxanaları və sikkələri olmayan, lakin xəzərlərə vergiləri qismən pul şəklində ödəməyə məcbur olan şimal xalqlarının böyük ehtiyacı duyulurdu (Kovalev, 2005, s. 80).

Bu əmtəənin yığımını və onun ticarət dövriyyəsinə daxil edilməsini təşkil edən güclü Avrasiya dövlətinin mövcudluğu beynəlxalq bazarda şimal mallarına tələbatın təmin olunması üçün həlledici amil idi. Xəzər xaqanlığı bu vacib vəzifəni üzərinə götürməli oldu. Yaranmış vəziyyətin Sasanilərin son dövründən əsas fərqi ərəb və xəzərlərin ittifaqında idi. Xəzər xaqanlığı hakimiyyəti altında olan Avrasiya torpaqlarının məhsullarının və qismən də Uzaq Şərq tranzit məhsullarının bazara çıxarılması məsələsini həll etmişdi. Onların arasında artıq IX əsrin ortalarında Çin ipəyi heç də başlıca əmtəə deyildi.

Bu haqda IX əsr ərəb müəlliflərinin verdiyi məlumatların müqayisəsi əsasında fikir yürütmək olar. Əl-İstəxri qeyd edir ki, xəzər tacirlərindəki ipək və xəzlik dəri gətirilmədir, əl-Cahiz isə Xəzər ölkəsi üçün xarakterik olan mallar arasında ipəyin adını çəkmir (al-Istakhri, 1961, s. 131; al-Jahiz, 1932, s. 342).

“Kaspi (Xəzər) qapısı”

Qafqazdan keçməklə Cənuba gedən iki yol vardı. Bunlardan biri keçmiş zamanlarda Alan qapıları kimi tanınan Dəryal adlı keçid idi. Adından da göründüyü kimi, bu keçid müasir osetinlərin əcdadı hesab edilən və irandilli xalq olan alanların yaşadığı ərəzilərdə yerləşirdi. Bundan başqa, Kaspi (Xəzər) dənizinin qərb sahilində yerləşən məşhur Dərbənd keçidi də vardı. Bu keçidlərin möhkəmləndirilməsi böyük dövlətlərin qarşılıqlı münasibətlərində ən vacib məsələlərdən idi. Yəqin ki, məsələ hələ imperator Böyük Feodosinin (379-395) hakimiyyəti dönməndə İran və Roma arasında da müzakirə olunmuş, birinci istehkam işləri isə Sasanilər tərəfindən şahənşah II Yezdəgirdin (438-451) hakimiyyəti illərində yerinə yetirilmişdi (Minorsky and Munajjim Bashi, 1958, s. 87, qeyd 2). Hər iki keçidi Kaspi (Xəzər) keçidi adlandırdılar, lakin bu ad daha çox Dərbənd keçidinə aid edilirdi. Bu yanaşma coğrafi xarakterli səbəbdən də doğru idi, belə ki, Dərbənd sərhəd divarının bir tərəfi dənizin içərilərinə uzanırdı. Lakin digər tərəfdən isə, Dəryal keçidinin Kaspi keçidi adlandırılması qədim müəlliflərin

sadəcə səhvi yaxud Dərbənd keçidi ilə qarışıq salması ola bilməzdi. Hər halda qarışıqlığın bir məntiqi səbəbi və izahı olmalıdı. Belə bir fikir vardır ki, Dəryal keçidi Kaspi qapısı adını antik dövrdə ala bilərdi. Məsələn, İosif Flaviy və Korneli Tasit ona Kaspi qapısı adını kaspi xalqının adı ilə bağlı verə bilərdilər. Kaspilərin yayılma zonası Kaspi (Xəzər) dənizi sahillərindən şimali Qafqaz sıra dağlarının mərkəzi hissəsinədək uzanırdı və yalnız Orta əsrlərin başlanğıcına doğru Cənubi Kaspi (Xəzər) vilayətlərində azalmışdı (Меликов, 2009, s. 71).

Tanınmış Rusiya-Dağıstan tarixçisi A.K.Alikberov XVI əsr yerli mənbəsi olan və bizə Azərbaycan, fars, eləcə də ərəb dillərində gəlib çatmış “Dərbəndnamə”də saxlanan bir maraqlı detala diqqət yetirir. Azərbaycan variantının əlyazmalarından birində qeyd olunur ki, Quştaspın (ənənəvi olaraq Parfiya çarı I Velogezlə (b.e. 51-78-ci illər) eyniləşdirilir) oğlu hökmdar İsfəndiyar Alan adlanan divarı bərpa etdirdi və onu dənizədək uzatdı. A.K.Alikberov fars mətnində bu qapının *Dar-i Al* (Alan yox) adlanmasını, yəni tək halda olmasını nəzərə alaraq belə fikrə gəlir ki, bu yazılış fars dilində etnonimlərin cəm halda təqdimatı ənənəsinə ziddir. Ona görə də müəllif ehtimal edir ki, “Dərbəndnamə”də söhbət Alan qapısından və ya Dəryal keçidindən deyil, tamamilə başqa obyektəndən gedir. Onun fikrincə, burada Şirvandakı istehkamlar nəzərdə tutulur. Belə ki, burada həqiqətən də erkən müdafiə qurğuları barədə arxeoloji sübutlar saxlanır. Tədqiqatın müəllifi Alan qapısının lokallaşdırılması problemini ərəb mənbələrinin verdiyi məlumatlara görə, *alan-şah* titulu daşıyan

yerli Muğan (və ya Cənubi Şirvan) hakiminin başçılıq etdiyi yerin (Alan) hüduudları məsələsi ilə eyniləşdirir. Digər bir Dağıstan alimi M.Qadjiyevin fikrinə əsaslanan A.K.Alikberov *alan-şah* titulunun, ehtimal ki, *Arran-şah* (yəni, Arran – indiki Azərbaycanın Şirvan və Muğanı da əhatə edən mərkəzi vilayəti) olduğunu zənn edir. Beləliklə tədqiqatçı Alan (Arran) qapısının həqiqətən də Kaspi (Xəzər) dənizinə qədər uzana biləcəyi, lakin Dərbənddən cənubda Qərbi Kaspi torpaqlarında yerləşən müdafiə istehkamları ola biləcəyi qənaətinə gəlir. Həmçinin, o belə bir fikir irəli sürür ki, bu qapılar və müvafiq olaraq onların lokallaşdırılması haqqında məlumatlar, yalnız sonralar terminin alan xalqının adı ilə oxşarlığı nəticəsində Mərkəzi Qafqazın dağ keçidinə aid edilə bilərdi (Аликберов, 2003, s. 83-84).

Avrasiya çöllərindən cənuba yol iki vacib beynəlxal ticarət əməliyyatı üçün xüsusi əhəmiyyətə malik idi. Birincisi, Mərkəzi Asiyadan keçməklə Çin istehsalı olan malların tranziti üçün Çindən İrana gedən yola alternativ kimi. İkincisi, Qafqaz malları və Xəzər dövlətinin siyasi təsiri zonasına daxil olan ölkələrin mallarının Yaxın Şərq bazarlarına çatdırılması üçün. Sadalanmış ikinci təyinatlı əməliyyatların ipək və digər Uzaq Şərq malları tranzitindən bu dövrdə bəlkə artıq əhəmiyyəti olmuşdu, çünki Şimal xalqlarının mallarına – xəzlik dəri, qul, mum, eləcə də yerli sənətkarların istehsalı mallarına getdikcə tələbat yüksəlirdi. Təbii ki, xəzərlər ərəzilərində yerləşmiş ticarət mərkəzlərində yerli sənətkarlığa himayəçilik də edirdilər. Belə mərkəzlər Mərkəzi Asiyada həddindən artıq idi.

Orada Soqđ ticarət şəhərləri İpək Yolu ölkələrindən sənətkarları və mahir işçiləri özünə cəlb etməyə başlamışdı. Məsələn, Səmərqənd kağız istehsalı mərkəzinə çevrilmişdi. Orada ərəblərin və Mərkəzi Asiyalı türklərinin birgə qüvvələri ilə Çinlilər arasında 751-ci ildə baş vermiş məşhur Talas savaşından sonra əsir düşmüş Çinli sənətkarlar məskunlaşmışdı. X əsrin əvvəllərinə aid coğrafiya kitabının müəllifi İbn əl-Fəqih əl-Həmədəni bu haqda belə yazır: "... müsəlmanlar böyük qənimət ələ keçirdilər və çoxlu əsir aldılar. Onların nəsilləri indi Səmərqənddə yaxşı kağız, həm də elə silah növləri və əmək alətləri düzəldirlər ki, onlar Səmərqənddən başqa, Xorasanın digər şəhərlərində düzəldilmir" (al-Hamadani, l. 171a).

Azərbaycan şimala cənub arasında siyasi və ticari təmas zonası kimi

Talas çayı üzərində döyüş, demək olar ki, Mərkəzi Asiyanın müsəlman dünyası daxilində olması ilə bağlı taleyini qəti şəkildə müəyyən etsə də, Qafqazda ərəblərə qarşı türk-xəzərlərin möhkəm dövləti dururdu. Gənc ərəb-müsəlman imperiyasına ancaq əvvəlki rəqibi ilə ticarət tərəfdaşlığı yolunu seçmək qalırdı. Xəzərlərin ərəblərə qarşı müqaviməti çox şiddətli idi. Ərəb-xəzər qarşıdurması barədə ərəb mənbələrini araşdırarkən, xəzərlərin və Qafqaz Albaniyası əhalisinin yeni güclü düşməinə qarşı mübarizədə öz səylərini necə koordinasiya etmələrinə mətəl qalmamaq olmur.

Qafqaz Albaniyası oturaq əhalinin şimaldan gələn köçərilərlə daha intensiv təmas zonası idi, nəinki Cənubi Qafqazın başqa vilayətləri. Bu torpaqlarda köçərilərin oturaq həyata keçməsi, eləcə də köçəri heyvandarlığı davam etdirmək üçün bu məkanı mənimsəmələri prosesi gedirdi. Bu haqda fikir yürütmək üçün Strabonun yuxarıda artıq istinad edilmiş qeydlərini bir daha xatırlatmaq münasib olardı: “Albanlar heyvandarlığa daha çox meyilli və köçərilərə yaxındırlar, lakin onlar vəhşi deyillər və ona görə də çox da döyüşkən deyillər” (Страбон, 2004, s. 303). Erməni mənbələri Kürdən şimaldakı torpaqların ərəblər burada peyda olanadək köçəri *hunların* ölkəsi olduğu barədə kifayət qədər məlumat qoymuşlar (Sebeos, 1999, s. 32; Sebeos, 1985, s. 47).²⁵ Bunları elə özlərindən əvvəlki Sasani məlumatlarını saxlayıb bizə çatdıran ərəb müəllifləri də təsdiq edirlər. Ərəb tarixçisi əl-Bəlaziri qeyd edir ki, Xosrov Ənuşirvan (530-578) taxta çıxanadək Arran (Qafqaz Albaniyası) və Cürzan (Gürcüstan) xəzərlərin, Ərminiyyə isə Bizansın təbəçiliyi altında idi. Bundan başqa, xəzərlər vaxtaşırı olaraq daha da cənuba, xarabalıqları Qərbi İranda müasir Kirmanşahdan şimalda olan Sasani qalası Dinavərədək yürüşlər təşkil edirdilər. Antik Qafqaz Albaniyasının paytaxtı Qəbələ şəhəri isə xəzərlərin inzibati mərkəz idi (al-Beladsori, 1866, s. 194-195). VII əsrin ortalarına doğru praktik olaraq Qərbi Avrasiya

²⁵Erməni tarixçisi Sebeosun köçəri-hunların Kürün sol sahilində Qafqaz Albaniyasının torpaqlarında olması barədə məlumatının incələnməsinə bax: (Асədoв, 2016, s. 38-39).

çöllərinin bütün köçəri və yarımköçəri xalqlarını özünə tabe etmiş xəzərlər ticarət karvanlarının ənənəvi yolları ilə, hər şeydən öncə də Xəzər dənizinin qərb sahilləri ilə daha da cənuba irəlilədilər. Onların özlərinin Dərbənddə daimi qarnizonları vardı və ehtimal ki, bu qarnizon orada bəzi fasilələrlə bütöv yüzillik boyunca hələ qalmışdır (Буниятов, 1961, s. 25-27; Асадов, 2015b, s. 29-31).

Ərəb istilasından öncəsində türk köçərilərlə sərhəddə Qafqaz Albaniyasında mədəni-siyasi vəziyyətin dərk edilməsi üçün ərəblərin Gurgan və ya Cürcan adlandırdığı cənubi xəzəratrafı vilayətdə türklərlə sərhəddəki vəziyyətin müqayisə edilməsi heç də az əhəmiyyət kəsb etmir. Qafqazda başlanan inşaat işləri ilə eyni zamanda burada Sasanilərin ondan heç də geri qalmayan nəhəng istehkam qurğuları – Gurgan divarı ucaldılmışdır ki, onu müdafiə divarlarının uzunluğuna görə Böyük Çin səddindən sonra qədim dövrün və Orta əsrlərin ikinci səddi hesab edirlər. Erkən müsəlman müəllifləri əl-Bəla-zuri (IX əsr) və Qudama ibn Cəfər (X əsr) məlumat verir ki, bir vaxtlar Gurganda türklərə qarşı ucaldılmış müdafiə qurğuları ərəb canişini Yəzid ibn Mühəlləbin yürüşünədək (714-cü il) artıq türklərin özlərinin torpaqları daxilində qalmışdı. Bu türklərin hökmdarı olaraq hansısa Sulun adı çəkilir. Sasani dövlətinin mövcudluğunun son dövründə ucaldılmış sərhəd qurğuları, yəqin ki, özlərinin hərbi əhəmiyyətini itirmiş, bəlkə də, hətta türk-köçərilərlə iranlı əkinçilər arasında mədəni sərhəd funksiyasını belə itirmişdilər (Kodama, 1967, s. 261). Məlum olduğu kimi, Sasani İranı tarixinin son dövrlərində daxildə baş verən

siyasi hadisələrə türklər kifayət qədər geniş cəlb olunurdular (Пигулевская, 1946, s. 104-110). Ərəb mənbələrinin Gürqandakı türk hökmdarı Sul haqqında ən erkən məlumatı Nahavənd yaxınlığındakı döyüşdən (642 r.) dərhal sonra baş verən hadisələrə aid edilir. Belə ki, yerli sülalənin hakimiyyətdə saxlanması və xərac verilməsi şərtilə, türklərlə sülh sazişi bağlanmışdı (al-Balazuri, 1957, s. 412-413; Kodama, 1967, s. 261; At-Tabari, 1964, ser. I, s. 2658, 2839, ser II, 1320-1322).

Böyük dövlətlərdən fərqli olaraq, Qafqaz Albaniyasının əhalisi və siyasi elitası həm siyasi, həm də iqtisadi baxımdan qonşu-köçərilərlə sülh münasibətlərində və iqtisadi-ticari əməkdaşlıqda maraqlı idilər. Onlarla ittifaq siyasi müstəqillik cəhdlərinə dəstək olmaqla yanaşı, həm də beynəlxalq ticarətdən gəlir əldə etməyə imkan verirdi. Ticarət yollarında tərəfdaşlıq münasibətlərinin xarakteri bir çox hallarda xalqların imkanlarını və mədəni əlaqələrin başlıca amillərini müəyyən edirdi. Qafqaz Albaniyasının əyanları və çar hakimiyyəti Dərbənd sədlərinin arxasındakı köçəriləri böyük imperiyalardan, xüsusən də Sasani İranından müstəqillik əldə etmək üçün tez-tez köməyə çağırırdılar. II Yezdəgirdin hakimiyyətindən (439-457) dərhal sonra, 459-462-ci illərdə çar II Vaçenin başçılığı altında Albaniyada böyük antisasani üsyanı zamanı da belə olmuşdu. Məhz həmin Sasani hökmdarı Dərbənd keçidində müdaifə istehkamlarının inşasının təşəbbüskarı kimi tanınır. Alban çarı öz müttəfiqi masqutlarla birləşmək üçün bu istehkamları dağıdıb yerlə yeksan etdirmişdi (Мамедова, 2005, s. 354).

Yeni siyasi qüvvənin – müzəffər müsəlman ərəblərin meydana çıxması Albaniyanın oturaq və yarımoturaq əhalisini, eləcə də xəzərləri eyni dərəcədə təşvişə salmışdı. Ərəblər xəzər sərhədlərinə kifayət qədər sürətlə irəlilədilər, amma bu heç də o anlama gəlmirdi ki, Albaniya əhalisi və onun hakimiyyəti yeni istilaçıların gəlişinə şad idi. Çox ehtimal ki, düşməni aldadıb dağətəyi yerlərə və Qafqaz dağlarına tərəfə çəkməyə yönəlmiş səylərin koordinasiyası da vardı, belə ki, xəzərlər orada onları özlərinə xas olan hərbi qayda-qanunla qarşıladılar. İlk ərəb yürüşünün başında Salman və Əbd ər-Rəhman ibn Rabiə qardaşları dururdu. Bizim mənbələrin elə də aydın olmayan məlumatlarına görə, ərəblərin xəzər torpaqlarının dərinliklərinə – Bələncər şəhərinədək soxulmasına baxmayaraq, yürüş müvəffəqiyyətsizliyə uğradı və qardaşlardan biri öldürüldü. A.P.Novoseltsevin fikrincə, nəticədə Alban knyazı Cavanşir (642-681) xəzərlərlə ittifaqa meyl edərək xəzər xaqanının qızı ilə evləndi. Böyük knyaz ərəblərin, xəzərlərin və bizanslıların maraqları arasında ustalıqla manevr edərək bu ittifaqa son nəfəsinədək sadıq qaldı.

Cavanşirin aydınlaşdırılmamış bir şəraitdə gözlənilməz qətl, çox güman ki, hətta ərəblərin özləri tərəfindən təşkil edilməmiş olsa da belə, onların xeyrinə idi. Bu da düşündürücüdür ki, onun Albaniya hakimiyyətinə hüququ elə də mübahisəli olmayan varisi Varaz Trdat xəzərlərin yerli hakimi *alp-ilitver* qarşısında bəraət qazanmaq üçün knyaz Cavanşirin ölümündə əli olmadığını bildirməli oldu (Новосельцев, 1990, s. 174-175). Xəlifə

Muaviyənin ölümündən (680-ci il) sonra Ərəb xilafətində baş verən və “İkinci fitnə” adlandırılan hərc-mərclik və vətəndaş müharibəsi Varaz Trdatı belə fikrə gətirdi ki, xəzərlərin zamanı hələ başa çatmayıb. O, xəzərlərlə əlaqə qurmağa çalışdı və yepiskop İsraili onların yanına göndərdi. Varaz Trdat belə güman edirdi ki, yepiskop yuxarıda haqqında danışılan alp-ilitver, xəzər hakimi və xəzər xaqanının qohumu ilə görüşməyə və dostluq əlaqələri yaratmağa nail olacaq. Mənbəmizin məlumatına görə, yepiskop hətta xəzər əyanının ətrafını xristianlığa cəlb etməyi də bacara bilmişdi (Каланкатыацц, 1984, s. 127-129). Dərbənd çox vaxt xəzərlərin əlində qalmaqla sərhəd şəhəri olmaqda davam edirdi. Varaz Trdatdan sonra (681-705) Qafqaz Albaniyası, hər halda, artıq formalaşmağa başlayan müsəlman dövlətinin hüduqları daxilində qaldı. Xəzər qoşunlarının müsəlman torpaqlarının dərinliklərinə doğru ayrı-ayrı yürüşləri VIII əsrin sonlarınadək davam etsə də, müsəlman hakimiyyətinin Qafqazda forpostu kimi Dərbəndin taleyini Mərvan ibn Məhəmmədin 737-ci ildəki müzəffər yürüşü həll etdi. Bura müsəlmanlığı qəbul etmiş xəzərlər yerləşdilər. Ərəb sərkərdələri onlar üçün məscidlər inşa etdirdilər. Onlardan birincisini, ehtimal ki, Dərbəndin hələ Məsləmə ibn Əbdülməlik tərəfindən ələ keçirilməsindən sonra – 631/632-ci illərdə ucaldılmağa başlanmış (Brook, 2006, s. 180).

Savaşdan barışa: ərəb-xəzər ticarət tərədaşlığı

Köçərilərlə oturaq əhali arasında münasibətləri nizamlayan amillər arasında beynəlxalq ticarətin xüsusi iqtisadi önəmi vardı. Karvanların təhlükəsiz hərəkəti üçün müxtəlif xalqların və tayfaların məskunlaşdığı ərazilərə nəzarət etmək zərurəti oturaq əkinçi toplumların təbii edilməsini, onlarla eyni zamanda integrasiyası edilməsini tələb edirdi, bu da nəhəng köçəri imperiyalarının yaradılmasına stimül verirdi. (Крадин, 2000, s. 329). Köçərilərin imperiyası ticarət yollarının fasiləsiz fəaliyyət göstərməsinin vacib şərti idi, belə ki, o, malların mənzilə sağ-salamat çatmasına, aylarla çəkən səfərlərə yollanan tacirlərin təhlükəsizliyinə zəmanət verirdi. Xəzər tayfa konfederasiyasının inkişafı da bu yolla getmişdi.

Xəzər xaqanlığı VII əsrin ortalarından başlayaraq üç əsr boyunca İpək Yolu magistrallarının ən vacib qovşaq məntəqələrinə nəzarət etmişdi. Onun təbəçiliyində geniş ərazilər üzərindən başqa ölkələrin tranzit malları təhlükəsiz hərəkət edirdi. Eyni zamanda xəzərlər öz təbəələrin istehsal etdiyi məhsulları vaxtlı-vaxtında toplayıb beynəlxalq bazarlara yönləndirməkdə uğurlu dövlət təsisatı olmuşdu. Xəzər ölkəsinə qarşı o dövrün iki çox güclü dövləti – Bizans və Ərəb xilafəti dururdu. Varyaq-skandinavlardan Şərqi Avropaya doğru irəliləmələri və hakimiyyətləri altında olan slavyan əhali ilə siyasi qurumlar yaratmaları bu qarşıdurmanı mürəkkəbləşdirən yeni amilə çevrildi. Bu amilin təbii edilməsi regionun əsas dövlətlərinin xarici siyasətlərinin çox vacib elementi idi.

VIII əsrin sonlarından başlayaraq IX əsrin sonlarınaq keçən müddətdə bu cəhdlərdə daha müvəffəqiyyətli olan xəzərlər idi. Xəzər xaqanı Kordova xəlifəsi III Əbdər-Rəhman (926-961) sarayı yanında yüksək çimli əyan olan yəhudi Xasday ibn Şapruta məktubunda yazırdı ki, o, Xəzər dənizinə tökülən çayın mənsəbində, sahilə yaşayır və gəmilərlə gələn varyaqların müsəlman torpaqlarına reydlər keçirməsinə yol vermir, eləcə də müsəlmanların digər düşmənlərini də nə dənizlə, nə də quru ilə oralara buraxmır (КОКОВЦОВ, 1932, s. 83-84). Ehtimal etmək üçün bütün əsaslar var ki, yüz əlli illik açıq qarşıdurmadan sonra xəzərlər və ərəblər arasında nəhayət sülh bərqərar olmuş və onun şərtlərinə əsasən Xəzər ölkəsi varyaq dəstələrinə, eləcə də Xəzər dənizinin qərb və şərq sahillərində yaşayan türk köçərilərə nəzarət etmiş, müsəlman torpaqlarını onların hücumlarından qorumuşdur.

Transqafqaz və transxəzər ticarətində “rus”lar

Ərəb mənbələri skandinav-varyaqları “rus” adlandıırırdılar. Bu terminin mənşəyi hələlik tam məlum deyil, bununla belə, bu əsərdə həmin məsələ üzərində geniş şəkildə dayanmağı düzgün hesab etmirik. Vacib olan budur ki, Bizans və ərəb mənbələri bu sözlə skandinavların hərbi dəstələrini təsvir edirdilər ki, bunlarla yürüşlərdə həmçinin slavyan əhalinin nümayəndələri də iştirak edə bilərdi. Qərbi Avropadakı vikinqlərdən fərqli olaraq, rusların dəstələri şərqdə daha çox tacir idilər, amma öz fəaliyyətlərində muzdlu əskəri xidməti və ticarəti sıx

əlaqələndirməyi hamıdan yaxşı bacarırdılar (Dixon, 1998, s. 51-52). Skandinav tacir-döyüşçülərlə Cənub-şərqi Avropa və Qafqaz əhalisi arasında ticarət əlaqələri kifayət qədər intensiv idi. Bu, islam sikkələrinin artıq VIII əsrin sonlarında – IX əsrin birinci yarısında Rusiyanın şimalında varyaqların nəzarət etdikləri regionlara və Skandinaviyaya, daha çox da Qotland adasına böyük ölçüdə axımına imkan yaradırdı. Ticarət əməliyyatlarında bütün tərəfdaşlar arasında ən əlverişli, praktik olaraq alternativsiz tədavül vasitəsi Yaxın Şərqi zərxbxanalarında kəsilən gümüş dirhəmlər, eləcə də Cənubi Qafqazın və Mərkəzi Asiyanın müsəlman hökmdarlarının sikkələri idi. X əsrin başlanğıcına doğru – 900-cu ildə Əmr ibn Leys üsyanının İsmail əs-Samani tərəfindən yatırılmasından sonra, Mərkəzi Asiyanın bütün oturaq təsərrüfatçılıq qurşağına, o cümlədən Cənub-şərqi Xəzəryanı ərazilərdə öz siyasi təsirini yayan Samanilərin (819-999) sikkələri dəfinədəki sikkələrin arasında üstünlük təşkil etməyə başladı. X əsrin başlanğıcında, Mərkəzi Asiyadan Volqaya uzanan yolun beynəlxalq ticarətdə üstünlük əldə etdiyi dövərdə Qərbi Avropanın müsəlman sikkəsi xəzinələrində, onların tərkibinin Samani sikkələri lehinə dəyişdiyi müşahidə olunur. (Kovalev, 2002, s. 197-198).

Əlbəttə, Şərqi və Qərbi Avropanın dəfinə xəzinələrində aşkar edilən böyük miqdarda müsəlman sikkələri yalnız ticarət əməliyyatları nəticəsində əldə olunmamışdı. Bunlar eyni zamanda hərbi yürüşlərin qəniməti də ola bilərdi. Lakin Xəzər dənizinin qərb və

cənub sahilləri istisna olmaqla (həm də IX əsrin lap sonunda – X əsrin birinci yarısında), əlimizdə rusların hardasa Avrasiya ticarət yollarına belə yağmaçı yürüşləri barədə məlumatlar yoxdur (Noonan, 1992, s. 239). Amerikalı numizmat-alim Tomas Nunan Avropanın müsəlman sikkələri xəzinələrinə aid fundamental tədqiqat seriyasında əsaslı şəkildə göstərir ki, Avropa və müsəlman Yaxın Şərqi arasında ticarət VIII-IX əsrlərin hüddudunda başlanmış, və bu da ki, Ərəb xilafəti və Xəzər dövləti arasında dinc ticarət tərəfdaşlığı əlaqələrinin qurulması nəticəsində mümkün olmuşdur. Bu dövəmdə ticarət magistralları Yaxın Şərq mərkəzlərindən başlayıb Qafqazdan keçməklə Aşağı Volqaya, oradan da xəzərlərin qalası Sarkelə – Volqa və Don axarlarının maksimum yaxınlaşdığı yerə uzanırdı. Sonra isə şimala yol Don çayı ilə yuxarıya – Şimali Donets, Oka çayı hövzəsinə, Dneprin yuxarı axarına və ya Qərbi Dvinadan keçməklə Baltik dənizinə gedirdi. Müsəlman dirhəmlərinin müasir Rusiyanın şimalına və Skandinaviyaya yolu belə idi (Kovalev and Kaelin, s. 569). Başlanğıc mərhələsində sikkələr və mallar müsəlman torpaqlarının köçəri dünyası ilə sərhəd vilayətlərindən olan müasir Azərbaycan ərazisindən keçirdi.

Sarkel qalası - xəzərlərin sərhəd və gömrük postu

Heç bir şübhə yoxdur ki, yuxarıda sadalanan yolların fəaliyyəti Xəzər dövlətinin siyasi nüfuzu ilə təmin olunmuşdu, xəzər şəhəri Sarkel isə müxtəlif marşrutların

qovuşduğu açar məntəqə idi. Xəzərlər Cənubi Qafqazda Ərəb xilafəti ilə müəyyən qüvvələr balansı və ticarət tərədaşlığı yaradıb xəzlik dəri, qul, mum, müşk, balıq yapışqanı və şimal xalqlarının digər mallarına istehlak tələbinin artmasına effektiv şəkildə reaksiya göstərərək Qərbə və Şimal-qərbə yönəldilər. Bu malların toplayıcıları və tədarükçüləri çox ehtimal ki, ruslar olmuşdur. Lakin satış bazarlarına girişi xəzərlər öz əllərində saxlayırdılar.

IX əsrin başlanğıcınadək Şərqi Avropa və Şimali Qara dəniz ətrafı çöllər xəzərlərdən başqa heç bir ağa tanımırdı. IX əsrin ikinci rübündə burada müasir macarların əcdadları olan Uraldan gəlmə köçəri madyarlar peyda oldular. Onların arxasınca isə ərəb müəlliflərinə Mərkəzi Asiyada VIII əsrdən məlum olan türk xalqı peçeneqlər gəldilər. Elə bu dövrdə də slavyan xalqı xəzər silahının gücü ilə meşə-çöl zonasına irəliləmək imkanı əldə edir. Xəzərlərin ərazilərə nəzarəti nisbi sülh və köçərilərin yürüşlərindən müdafiə təmin edirdi ki, nəticəsində müasir Ukraynanın məhsuldarlığı ilə cazibədar olan qaratorpaq ərazisi slavyanların əkinçilik sahələrinə çevrilməyə başlasın. Qədim rus salnaməsi polyanların, severyanların, vyatiç və radimiçlərin xəzər himayəçiliyini qəbul etdikləri və onlara xərac verdiklərini bildirir (Артамонов, 1962, s. 293-94). Beləliklə, skandinaviya hərbi dəstələri üçün şərq slavyanların əkinçilik məskənlərində daimi dayaq məntəqələri təşkil etmək imkanı yaranır, slavyan əhalisini isə skandinavlər IX əsrin ikinci rübündə siyasi qüvvəyə toplamağa başlayırlar. Regiondakı bütün bu yeni qüvvələr xəzərləri narahat etməyə bilməzdi, lakin onların bu tarixi

mərhələdə nisbi sülh münasibətləri və sabitlik yaratmaq üçün kifayət qədər siyasi iradələri və hərbi gücləri vardı. Bu dövr bəzi tədqiqatçılar tərəfindən *Pax Chazarica* adı almışdır (Golden, 1982, s. 79; Boba, 1967, s. 39).

Xəzər dövlətinin qüdrətinin simvolu, eləcə də Şimal-qərbdə ticarət yollarının təhlükəsizliyinə və ticarət rüsumlarının toplanmasına nəzarət edən hərbi dayaq məntəqəsi Sarkel qalası oldu. Onun inşası Bizansın yardımını ilə 834-837-ci illər arasında başladı. Bu haqda Bizans mənbələrində etibarlı məlumatlar vardır. Rusiya arxeoloqu və tarixçisi, həqiqətən də müasir sovet-rusiya xəzərşünaslığının banisi adına layiq olan M.İ.Artamonov Sarkeli kifayət qədər dəqiqliklə Don çayının sol sahilində Tsimlyansk stansiyası yaxınlığında lokalizə etmişdir. Tsimlyansk su anbarı 1953-cü ildə Sarkelin qalıqlarını öz suları altında gizlətməmişdən öncə M.İ.Artamonov arxeoloji qazıntılar aparmaqla xəzər dönəminin Saltovo--Mayatsk mədəniyyətinə aid böyük əhəmiyyət daşıyan maddi dəlillər üzə çıxarmışdır (Артамонов, 1962, s. 298-301).

Xəzərlərin özləri kimi, Sarkel qalasının tikintisində Bizansın da iki başlıca marağı vardı – hərbi təhlükəsizlik və ticarət marşrutlarına dəstək. Xəzərlərin nəzarət etdikləri ticarət yollarının müxtəlif istiqamətləri Sarkeldə qovuşub ayrılırdılar. Yaxın Şərq mallarının və gümüş dirhəmlərin şimala yolu barədə yuxarıda artıq danışılıb. Skandinaviyaya və Qərbi Avropaya bu marşrutların detallarını XI-XII əsrdə yaşamış rus salnaməçisi Nestorun “Keçmiş illərin hekayəsi” adlı əsərində də tapmaq olar.

Elə burada yolun əks istiqamətdə – varyaqlardan yunanlara – eləcə də Volqa ilə Şərqə, onun Xəzər (Xvalis) dənizinə töküldüyü yerə – *“Bolqarlara və Xvalislərə”* gedən marşrutunun qısa təsvirini də görürük (Нестор, 1991, s. 144-45). Şərq marşrutunun *“Bolqarlara və Xvalislərə”* adlandırılması rus salnaməçisinin burada Volqa və Şimali Xəzərətrafından keçməklə Xarəzmə gedən yolunu nəzərdə tutduğunu sübut edir. Bu yollara əsasən müsəlman (xvalis) tacirləri xidmət edirdi. Müəllif, Balkandakı bolqarlarla yanaşı, Volqa Bolqarı (Bulqarı) haqqında, eləcə də bolqar tacirləri və yol üzərində Bolqar şəhəri barədə bilgiyə də malikdir. Bu yolun aktivliyi xəzər dönəminin sonlarına – X əsrin ikinci yarısına, Xarəzm və Bolqar tacirlərinin ittifaqı zamanına aid edilir. Yəqin ki, X əsrə aid Samani sikkələrinin Avropa dəfinə xəzinələrində mütləq üstünlüyə malik olmasının əsas səbəbi də məhz budur (Kovalev, 2001, s. 245). Bu, Xəzər xaqanlığının qüdrətinin zəiflədiyi dövr idi. Həm də ticarət yollarında bu dəyişikliklərə xilafətdəki mərkəzi hakimiyyətin dəstəyinin də olmasını ehtimal etmək lazım gəlir, çünki Xəzər dövlətinin IX əsrdə olduğu kimi, artıq ticarət yollarının təhlükəsizliyini təmin etmək imkanlarına xilafət siyasətçiləri də şübhə ilə yanaşmağa başlayır. Ticarət yollarındakı bu dəyişikliklərin hazırlanmasında xilafət hakimiyyətinin iştirakını Əhməd ibn Fədlanın missiyasının 921-922-ci illərdə islam dinini qəbul etmiş bolqarların yanına göndərilməsi də sübut edir. İbn Fədlan bilavasitə Xəzər xaqanlığına tabe olan vilayətlərdən yan keçməklə

Mərkəzi Asiyadan, oğuzların torpaqları üzərindən yol seçir.

Belə ki, missioner, tacir və diplomat olan İbn Fədlan uzaq yola – xəzərlərin Volqa çayının mənsəbindəki paytaxtı İtilə gedərkən ənənəvi, həm də daha qısa olan və Xəzər dənizinin qərb sahilləri boyunca Dərbənddən keçən marşrutdan istifadə etməmişdi (Заходер, 1962, s. 57). Bunun bir neçə səbəbi vardı. Onlardan iki ən başlıcasını qeyd edək. Xəzər ölkəsinin hakim elitesi yəhudiliyi qəbul etdi, həmçinin ölkədə müsəlman və xristian əhalinin sayının artmasına baxmayaraq başqa dinlərdən olan insanlara get-gedə dah çox düşmən münasibəti göstərməyə başladı. Hər halda, elə həmin İbn Fədlan məlumat verir ki, xəzərlərin paytaxtında bir cümə məscidi vardı, lakin xəzər çarı eşidəndə ki, müsəlmanlar özlərində olan sinaqoqu dağıdıblar, xəzər məscidinin minarələrinin sökülməsini əmr etdi. Onun sözlərinə görə, müsəlmanların öz ərazilərindəki bütün yəhudi sinaqoqlarını məhv edəcəklərindən ehtiyatlanmasaydı məscidi tamamilə uçurdacaqdı (Togan, 1939, s. 45; Ковалевский, 1956, s. 148). İkinci başlıca səbəb Xəzər xaqanlığının rusların X əsrdə Dərbənddən cənuba müsəlman vilayətlərinə qarşı soyğunçu yürüşlərinin qarşısının alınmasında acizliyi idi. Halbuki, onlar bütün IX əsr boyunca bu işin öhdəsindən müvəffəqiyyətlə gəlmişdilər. Ərəb mənbələri IX əsrin sonlarından X əsrin ortalarınaqədər olan dövrdə rusların Azərbaycana və Cənubi Xəzəryanı vilayətlərə yürüşləri barədə xeyli təfərrüatlara da malikdir (Бартольд, 1963a, s. 810-858).

İpək Yolunun Azərbaycandakı marşrutları

Rusların Xəzər dənizindəki hərbi reydləri əvvəllər onların Yaxın Şərq bazarları üçün nəzərdə tutulan ekzotik mallarla yüklənmiş dinc gəmilərinin getdiyi elə həmin yollara yönəlmişdi. İndi isə Qərbi-Xəzəryanı vilayətlər üçün sülh şəraitində keçən IX əsrə qayıdaq. Qarşılıqlı faydalı ticarətin necə təşkil olunduğu, həmçinin xəzər-ərəb razılaşması əsasında müəyyən edilmiş marşrutların hansı siyasi qüvvələrin iştirakı ilə və nə qədər uzun müddət ərzində fəaliyyət göstərdiyi barədə fikir yürütməyə ərəb coğrafiya ədəbiyyatının iki məşhur əsərinin müqayisəli analizi imkan verir: IX əsrdə xəlifə əl-Vasiq (842-847) sarayında poçt xidmətinin rəisi Əbu əl-Qasım Ubaydallah İbn Xordadbeh tərəfindən tərtib olunmuş poçt əlaqələri və ticarət yolları haqqında təlimat (İbn Khordadbeh, 1967); 2) X əsrin tanınmış səyyahı, tarixçi və coğrafiyaçı Əbülhəsən Əli ibn Hüseyn ibn Əli əl-Məsudinin (896-956) “Müruc-üz-zəhəb” adlı əsəri (al-Masudi, 2005).

İbn Xordadbehin əsəri IX əsrin ortalarında qələmə alınıb. Mətnin nəşirləri və tədqiqatçılar belə ehtimalı da qeyd edirlər ki, əsərin hicri təqviminə 233-cü (847/848-ci il) ildən gec olmayan daha erkən və 882-886-cı illərə aid edilən sonrakı redaksiyası da olmuşdur (Ибн Хордадбех, 1986, s. 18). Lakin bizi maraqlandıran məlumat böyük ehtimalla erkən redaksiyaya – IX əsrin ortalarına aiddir. Əl-Məsudinin coğrafi əsərini İbn Xordadbehin əsərindən bütöv bir əsr ayırır. Əl-Məsudinin əsərinin bir xüsusiyyəti

də bu idi ki, müəllif öz əsərinin Xəzər dənizinə aid hissəsini yazarkən onun başqa dənizlərlə əlaqəsinin olub-olmaması məsələsini aydınlaşdırmağa çalışmışdır. Görkəmli coğrafiyaçı, tarixçi və səyyah Xəzər dənizinin cənub sahilləri boyunca özü şəxsən üzmüş və Onun Azov dənizi ilə birləşib-birləşmədiyini soruşub öyrənməyə cəhd etmişdir. Özünün qeyd etdiyi kimi, o bu haqda dənizlərin başqa əsərlərdəki bəzi təsvirlərində oxumuşdu. Dərin düşüncəli bu intellektualı belə fikrə gəlməyə rusların Qara dənizdə və Avropanın digər qurtaracağında – Piriney yarımadasındakı əməliyyatları barədə məlumatlar gətirmişdi. Əlbəttə, heç kəs bunu təsdiq etmirdi, yalnız Volqa-nın mənşəbini göstərirdilər. X əsrdə dənizətrafı müsəlman vilayətlərini qorxuya salan ruslar oradan peyda oldular (al-Masudi, 2005, c. 1, s. 95). İbn Xordadbeh və əl-Məsudinin məlumatlarının müqayisəsi siyasi durumun dəyişməsinin, eləcə də Xəzəryanı vilayətlərdə və Xəzər dənizində IX əsrin ortalarından X əsrin ortalarına qədərki bütövlük bir yüzillik ərzində ticarət əməliyyatlarının vəziyyətinin aydınlaşdırılmasına da yardım edə bilər.

İbn Xordadbeh şimal ticarəti barədə hekayəsində tacir ruslara xüsusi diqqət yetirir və onları “saklablar”dan olan xalq adlandırır, həm də belə məlumat verir ki, onlar xəz və qılıncla ticarət edir, bunları isə “Rum dənizi”ndəki “saklablar” ölkəsinin uzaq guşələrindən gətirirlər. Onlar bizanslılara rüsum ödəyir, eləcə də malları Don çayı ilə yuxarılara, xəzərlərin *Xamlıç*²⁶ şəhərindəki aparıb, burada

²⁶Elmi ədəbiyyatda bu toponimin düzgün oxunuşu və lokalizasiyası barədə birmənalı fikir mövcud deyil. Belə bir fikir üstünlük təşkil edir ki, termin

xəzər çarına onda bir vergisi ödəyir və sonra Xəzər dənizi ilə onun cənub sahillərinə hərəkət edirdilər. Burada öz mallarını sahilə boşaldıb dövlərlə Bağdada qədər apara bilirdilər (İbn Khordadbeh, 1967, s. 154). Rusların transxəzər ticarəti haqqında İbn Xordadbehin hekayəsi həm də az əhəmiyyət kəsb etməyən belə detallarla zənginləşir ki, arxadan əsən külək halında mallar Cənubi Xəzəryanı Gürgan limanlarından 8 gün ərzində birbaşa dayanmadan xəzərlərin paytaxtı İtilə çatdırılırdı (İbn Khordadbeh, 1967, s. 124).

Xəzərlər və ruslar tərəfindən transxəzər ticarətin necə təşkil olunduğu barədə fikrin formalaşdırılması üçün bu da vacibdir ki, tacir ruslar haqqında məlumat bizim müəllifin *ər-rahdəniyyə* adlandırıdığı yəhudi tacirlər haqqında iki məlumat arasına sıxışır. Terminin oxunuşu şərtidir. Mənbələrdə onun yazılışının bir neçə alternativ variantı mövcuddur. Müasir tədqiqatçılar öz təfsirlərindən asılı olaraq onun yazılışını *ər-razəniyyə*, *ər-radəniyyə*, *ər-radxəniyyə*, *ər-rahdəniyyə* kimi təqdim edirlər. Bu barədə bizə daha inandırıcı görünən fikir tanınmış holland şərqşünası Raynxard Dozinin nüfuzlu alimlər C.Markvart və A.Kunik tərəfindən dəstəklənən təqdimatıdır. Onun yanaşmasına görə, sözün düzgün oxunuşu fars dilində “yolları bilən” kimi izah olunan *ər-rahdəniyyə* ola bilər (Dozy, 1881, s. 562; Marquart, 1903, s. 24, 350; Куник, 1903, s. 142; Kmietowicz, 1970, s. 169-171; Асадов, 2012a, s. 165).

Xanbalıq (xaqan şəhəri) sözünün təhrif olunmuş formasıdır. Volqanın mənsəbindəki xəzər paytaxtının bir hissəsi belə adlana bilərdi.

İbn Xordadbehin məlumatına görə, yəhudi tacirlərin dəniz yolu müsəlman vilayətlərini cənubdan əhatə edirdi. Onların yolları xilafətin mərkəzi vilayətlərindən keçən, çox hissəsi Dəclə və Fərat çaylarının axarları ilə irəliləyib Aralıq dənizi və Hind okeanının dəniz yollarına birləşən su yolu idi. Çətin ki, bu tacirlərdən kim isə öz mallarını başlanğıc nöqtədən, məsələn, Fransanın cənubundan son məntəqə olan Çinin paytaxtı Çanana (Siana) qədər şəxsən müşayət edə biləydi. Çox ehtimal ki, iri aralıq ticarət mərkəzlərində mallar öz sahiblərini dəyişirdilər. Bu mərkəzlərin böyük hissəsi müsəlman torpaqları hududlarında olan: Qırmızı dənizdəki Kulzum limanı, Bağdad, Bəsrə, Siraf, Təbriz, İsfahan, Abaskun, Mərv, Buxara, Səmərqənd, Şaş (müasir Daşkənd), Fərab, Sauran və başqaları idi.

Müsəlman tacirlər və hökumət tərəfindən uzaq beynəlxalq ticarətin maliyyələşdirilməsi və texniki baxımdan təminatı üçün olduqca əlverişli şərait yaradılmışdı. Yük boşaltma ticarət məntəqələri infrastrukturunu və etibarlı ticarət agentləri şəbəkəsi mövcud idi. İbn Xordadbeh bildirir ki, magistrallar marşrutlarda dövlət daimi poçt əlaqəsini dəstəkləyir və hər il poçt atlarının və aralıq stansiyaların qulluqçularının əmək haqqına 159 100 dinar və ya 0,7 ton qızıl xərclənirdi (İbn Khordadbeh, 1967, s. 153). Ticarət agentləri arasında müasir barat veksellərin bənzəri olan nəğdsiz maliyyə-kredit alətlərindən

istifadəyə imkan verən etimad əsaslı münasibətlər yaranmışdı (al-Maqrizi, 1957, s. 68).²⁷

Bizim üçün yəhudi tacirlərin şimal marşrutu xüsusi maraq doğurur. Bu haqda İbn Xordadbeh belə yazır: “Onlar bəzən Rum (Bizans – F.Ə) hüduqlarından kənarda saklablar ölkəsindəki yolları seçirlər, sonra isə xəzər şəhəri Xamlıca, oradan Cürcan (Xəzər) dənizinə və daha sonra Bəlx, Mavərennəhr, doqquzoğuzlar ölkəsi ²⁸ və Çinə gedirlər” (İbn Khordadbeh, 1967, s. 155). Maraqlıdır ki, rusların yolları haqqında bu mətn yəhudi tacirlərin quru yollarından bəhs edən mətnin içində verilir. Bununla belə, qeyd edə bilərik ki, yəhudi tacirlərin quru yolu xəzərlərin paytaxtınadək gedir və yolun növbəti hissəsi kimi Xəzər dənizi göstərilir. Tacir rusların dəniz daşımaları barədə hekayənin yəhudi tacirlər haqqında hekayəyə daxil olması, eləcə də İbn Xordadbehin mətninin dəqiq analizindən irəli gələn bir sıra başqa fikirlər belə bir nəticəyə gəlməyimizə imkan verir ki, Xəzər xaqanlığı yəhudi tacirlərin Avropadakı marşrutlarını rus tacirlərin çay və dəniz daşımalarının imkanları ilə birləşdirməyə nail olmuşdur (Асадов, 2009, s. 17-19).

Transxəzər dəniz marşrutunda rusların gəmiləri ilə xidmət olunurdu, belə ki, xəzərlərin özlərinin gəmiləri yoxdu, yalnız qayıqları (*zəvəriq*) vardı ki, onlar da şimal

²⁷Əl-Məqrizi burada Qahirədə qeyri-adi ipək kağız parçası göstərən tacir haqqında bir hekayə verir. Bu parçanın əvəzində Çinin paytaxtı Xanbalıqda beş dirhəm almaq olarmış.

²⁸Mətnə: vurt. N.Vəlixanova hesab edir ki, bu söz türkcə vətən, ölkə anlamında olan “yurt”dan əmələ gəlib (Ибн Хордадбех, s. 124).

vilayətlərdən malları Volqanın axını ilə İtilə qədər gətirə bilirdilər. Bu haqda əl-Məsudi dəqiq məlumat verir (al-Masudi, 2005, c. 1, s. 143). Xəzərlərin Volqanın mənsəbindəki paytaxtı İtil çox böyük ticarət mərkəzi idi, burada müxtəlif tacir gildiyalarının – rus və yəhudi tacirlərin, müsəlman tacirlərləri ərəblərin, farsların, xərzəmlilərin, və nəhayət xəzərlərin özlərinin daimi fabriyaları yerləşirdi. İtildə ticarətlə hətta xaqan ailəsinin üzvləri də məşğul olurdular. Əl-İstəxri qeyd edir ki, xaqan taxt-tacına ən layiqli namizədlərdən biri çörək ticarəti edirdi, lakin bu şəxsi müsəlman olduğuna görə taxta namizəd kimi nəzərdən keçirmirdilər (al-İstəkhri, 1961, s. 131).

İtildən ticarət karvanlarının yolu cənuba doğru ikiye ayrılırdı. Ruslar mallarını dənizlə daşıyır və yəqin ki, mal axını bu istiqamətə yönəltməyə çalışırdılar. Şübhəsiz ki, onlar müxtəlif yollarla, o cümlədən Volqanın qolları ilə İtilə göndərilən malları daşımaq üçün ələ keçirməkdə maraqlı idi. Xəzər dənizinin cənub sahillərinə çıxmış rus tacirlər oradan özlərinin və başqa tacirlərin mallarını Yaxın Şərq bazarlarına apara bilərdilər. Burada qiymətlər dəfələrlə artırdı: "...Onlar Cürəcan dənizi ilə üzür və özləri üçün əlverişli olan istənilən yerdə sahilə çıxırdılar" (İbn Khordadbeh, 1967, s. 124). Mümkündür ki, ruslar öz mallarını daha uzaqlara – Şərqə, Çinə və Hindistana aparmağa da cəsarət edirdilər. Şərq istiqamətində onların bilavasitə mallarla hərəkəti barədə ərəb mənbələrində qeydlər yoxdur. Çox ehtimal ki, Şərqə gedən mallar rusların tədarük etdikləri və daşıdıqları malların bir hissəsi idi ki, onu Abaskun və digər Cənubi Xəzər

limanlarında müsəlman tacirləri rusların gəmilərindən alırdı. İbn Xordadbeh malların hərəkətinin bu marşrutunu *ər-rahdəniyyə* olaraq yəhudi tacirlər haqqında hekayəsində təsvir edir. Yəni, xəzərlərin paytaxtından Xəzər dənizi ilə Bəlxə, Mavəənnəhrə və sonra doqquzoğuzlar ölkəsinə və Çinə (İbn Khordadbeh, 1967, s. 155). Gördüyümüz kimi, bu marşrutun dəniz hissəsi, çox ehtimal ki, rusların gəmiləri ilə qət edilirdi. Ticarət marşrutları barədə bu məlumatlar daha bir məlumatla – Strabonun müasir Azərbaycan ərazisindən keçən ticarət yolu barədə məlumatı ilə maraqlı bir şəkildə səsləşir.

Strabonun məlumatları sübut edir ki, qədimlərdə Çin, Hindistan və Antik dünya arasında ticarətin marşrutlarından biri Amudəryanın hazırda qurumuş yatağı ilə Xəzər dənizinin şərq sahillərindəək gedən yol olmuşdur. Sonra bu yol dənizdən keçməklə Kür çayının mənsəbinə və çayla yuxarıya, onun qolu vasitəsilə Qara dəniz sahillərinə gedib çıxmışdır. Bu ticarət yolunun fəaliyyəti ilə bağlı hələ bir çox şeyləri aydınlaşdırmaq lazımdır. Belə qeyri-müəyyənliklər sırasına Xəzər dənizi ilə səfərlərin hansı gəmilər vasitəsilə və kimlər tərəfindən təmin edildiyi barədə bilgilərin olmamasını aid etmək olar. Əgər belə yol doğrudan da mövcud olmuşdursa, onda ehtimal etmək olar ki, qədim dövrlərin dənizçiləri – Qara dəniz sahillərini mənimsəmiş yunanlar Xəzər dənizini də üzüb keçə bilərdilər. Rusların Xəzər dənizi vasitəsilə ticarət əməliyyatları barədə məlumatları bu marşrutun fəaliyyət göstərməsinə, həm də bizi maraqlandıran dövrdə fəaliyyət göstərməsinə sübut hesab etmək olarmı? Axı gəmilərin

sonra Uzboy ilə yuxarı hərəkəti perspektivi transxəzər dəniz ticarəti üçün əlavə stimula ola bilərdi.

Məsələ bundadır ki, Amudəryanın suları Xəzər dənizinə axıb tökülürdümü? Mümkündür ki, rusların İpək Yolu ilə Şərqi hərəkəti haqqında bilgilər verən arxeoloji tapıntılar Amudəryanın əsas yatağınadək gəmiçiliyin mövcudluğuna da dolayısıyla sübut ola bilərdi. Uzboyun mənsəbində malların rusların gəmilərindən boşaldılması istənilən halda istisna olunmur. Hətta əgər Uzboyun yatağı IX əsrdə gəmiçilik üçün əlverişli olmasa da belə, karvanlar Xarəzm şəhəri Gürgəncdən (ərəbcə: Cürəniyyə, indiki Köhnə Ürgənc) yenə də Xəzər dənizi sahillərində gedə bilərdilər ki, orada da onları rusların gəmiləri gözləyirdi. XII əsr müəllifi əl-Qərnatinin əsərində Xarəzmdən şərqdə keçilməz bataqlıqlarla əhatələnmiş yaşıl günbəzli tikililər haqqında saxlanmış əfsanəni bu haqda dumanlı xatirə hesab etmək olar. Təsədüfən azıb gəlmiş yolçu burada zümrüd kasa tapır və onu xarəzmşaha gətirir. Xarəzmşah öz qoşunu ilə yaşıl günbəzlərə yol açma bilmir, ona görə də ora kanal açmaq qərarına gəlir, lakin işi başa çatdırmamış ölür (Большаков и Монгайт, 1971, s. 47).

Orta əsrlərdə Hindistan və Çindən Xəzər dənizinin şərq sahillərinə və daha sonra Kür çayının mənsəbinə, buradan çayın axını ilə Rioni çayına və Qara dənizə "Strabon yolu"nun fəaliyyəti ilə bağlı ehtimalı əqləbatan hesab etmək olar. Daha sonrakı dövrün ərəb müəllifi, XII əsrin tanınmış alim-coğrafiyaçısı əl-İdrisi qeyd edir ki, Arran marena (qızıl boya) istehsalı ilə tanınırdı, onu Bab

əl-Abvabdan (Dərbənddən) Tiflisə qədər hər yerdə toplayır, sonra Xəzər dənizi ilə Cürcana, oradan isə quru karvan yolu ilə Hindistana aparırdılar (al-İdrisi, 2002, s. 829-830). İdrisi bizim region haqqında göstərilən məlumatların çoxunu X əsr müəllifləri İbn Havqəl və əl-İstəxrindən götürmüşdür. Baxmayaraq ki, Azərbaycan və Hindistan iqtisadi-mədəni əlaqələrinə monoqrafiya həsr etmiş Azərbaycan tarixçisi Sara Aşurbəyli bu dəlilləri X əsr müəlliflərinə istinadən verir (Ашурбейли, 1990, s. 30), amma biz onlarda belə məlumatları tapa bilmədik. İbn Havqəl Arranda, Bakı arxipelaqının adalarında qızıl boya istehsalı və ona bütün ölkədə tələbat olması, eləcə də onun arxasınca alıcıların Bərdədən gəldikləri barədə danışır (İbn Haukal, 1992, s. 329). Lakin bu məlumatda onun dənizlə Cürcana və Hindistana nəql edilməsi haqqında bilgi yoxdur. Onun sələfi əl-İstəxrinin əsərində qızıl boyanın Bərdədən Hindistana və digər yerlərə daşınması barədə əlavə detal verilmədən qısa xatırlatma ilə rastlaşırıq (al-Istakhri, 1927, s. 190). Akademik Z.M.Bünyadov isə mənbələrdən sitat gətirərkən daha korrekt olmuşdur: o, əl-İdrisinin əlçatan əlyazmasına əsaslanmışdır (Буниятов, 1965, s. 158).

Beləliklə, biz XII əsr müəllifi əl-İdrisinin bu marşrutun IX-X əsrlərdə fəaliyyəti və ona rusların gəmilərinin xidmət göstərməsi barədə məlumatını etibarlı dəlil hesab edə bilmərik, belə ki, XII əsrdə ruslar Xəzər dənizində artıq yox idilər. Bununla birlikdə, bu da aydındır ki, əl-İdrisi həmin məlumatları öz sələflərindən əxz etmişdir, lakin təəssüf ki, biz onu məhz kimdən əxz ediyini müəyyən edə

bilmirik. Buna baxmayaraq, güman etmək olar ki, bunlar əl-İstəxri və İbn Havqəl ilə bağlı ümumi mənbələr də ola bilər və yaxud müəllifin əl-İstəxri və İbn Havqəlin məlumatını təqdim etdiyi formada onun öz şəxsi təfsiri əks olunub. Biz bu məsələyə aşağıda, Dərbənddən daşınan mallar barədə məlumatın araşdırılması zamanı bir daha qayıdacağıq. Hər halda, X-XI əsrlərdə malların Azərbaycandan Hindistana Xəzər dənizi vasitəsilə nəqlini olduqca inandırıcı hesab etmək müəmmalıdır. Erkən dövrlər – IX əsr üçün rusların mallarının Xəzər dənizinin şimal-qərb sahillərindən cənub-qərb sahillərinə daşımaya dəlil İbn Xordadbehin rusların Xəzər dənizində praktik olaraq bütün istiqamətlərdə üzmələri barədə məlumatı ola bilər.

Əl-Məsudi dəfələrlə xatırladır ki, onun əsəri 332-ci ildə (943/944) yazılıb (al-Masudi, 2005, c. I, s. 142, 144). Rusların Xəzər dənizindəki gəmiləri barədə onun məlumatlarında xüsusilə diqqəti cəlb edən budur ki, adi adamlar, tacirlər və gəmi kapitanları rusların gəmilərinin peyda olmalarının gözlənilməzliyini nəzərə çatdırırlar. Görünür ki, sakinlər doğrudan da, əvvəllər rus gəmilərinin hücumunun şahidi olmamışlar, onlarla yalnız ticarət etmişlər. Hər şeylə maraqlanan səyyah öz mühakimələrini davam etdirir və ağlına sığışdırma bilmir ki, Xəzər dənizinin Qara dənizlə birləşməsi fikri necə əmələ gələ bilər? O, məntiqi əlaqəni bunda görür ki, ruslar dənizçi və döyüşçü kimi həm burada, həm də orada tanınırlar. Ən maraqlısı da budur ki, o, rusların gəmilərinin Xəzər dənizində peyda olmalarını hicrinin 300-cü ilinə, yəni 912-ci ildən

sonraya aid edir. Görünən odur ki, əl-Məsudi rusların Xəzər dənizində özlərini necə aparmalarının mənzərəsini İbn Xordadbehdən fərqli şəkildə təsvir edir. O, Azərbaycanın və Cənubi Xəzərin sahiyanı qəsəbələrinə yürüşlər edən ruslarda soyğunçuluq görür. Hətta bunu da deyir ki, Arran, Azərbaycan, Beyləqan, Bərdə, eləcə də Cürcan və Təbəristanın əhalisi sülh danışıqları üçün onların yanına tələsirlər, çünki əvvəllər heç vaxt onların üzərinə dənizdən gəmilər gəlməmişdi (al-Masudi, 2005, c. I, s. 95, 147). Həm Xəzəryanı vilayətlərin əhalisi, həm də əl-Məsudinin özü üçün IX əsr rusları ilə X əsr rusları sanki fərqli insanlardır.

X əsrin ikinci rübündən başlayaraq, Xəzər dənizinin sahillərində və onun sularında hərbi-siyasi vəziyyətin dəyişməsindən sonra rusların gəmilərinin olmaması halında yerli əhalinin gəmiləri Xəzər dənizinin sahilləri boyunca üzə bilirdilər ki, bu haqda da sahil sularında özü şəxsən üzmüş və Xəzər dənizində gəmiçilik barədə əhali arasında sorğu aparmış əl-Məsudi məlumat verir (al-Masudi, 2005, c. I, s. 147; Минорский, 1963, s. 201-202; Коновалова, 1999, s. 91).

Şimal-şərqi Avropanın dəfinə xəzinələrindəki Yaxın Şərq zərbxanaları dirhəmlərinin böyük hissəsi sübut edir ki, bu dövrdə ruslar özlərinin mallarını intensiv şəkildə satır və müsəlman tacirlərinin mallarını Yaxın Şərfin ticarət mərkəzlərinə daşıyır, yaxud da onları aralıq qovşaq məntəqələrdə, məsələn, Xəzər dənizinin şimal-qərb sektorundakı şəhərlərdə – xəzərlərin İtilində, Dərbənddə, Bakıda – və ya dənizin cənub sahillərindəki Abaskunda

reallaşdırırdılar ²⁹ - başqa sözlə, xilafətin mərkəzi vilayətlərindən olan tacirlərin tez-tez olduqları və daha çox mərkəzi zərboxanaların gümüş sikkələrinin dövriyyədə olduğu yerlərdə.

İtildən mallar dənizin qərb sahilləri boyunca müasir Azərbaycan ərazisindən keçməklə alternativ quru marşrutla da daşına bilərdi. Bu yol çox ehtimal ki, həm Xəzər ölkəsindən, həm Azərbaycandan olan yerli müsəlman tacirlərin, həm də xilafətin mərkəzi vilayətlərindən olan təcrübəli tacirlərin nəzarəti altında olmuşdur. Dəfələrlə sitat gətirilən İbn Xordadbeh öz dostu, IX əsr şairi əl-Buhturinin sözlərilə təsdiq edir ki, Xəzər ölkəsinin paytaxtında saziş bağlamış tacirlər İraqda xüsusi hörmətə sahib idilər (İbn Khordadbeh, 1967, s. 124). Təbii, belə güman etmək olar ki, quru və dəniz daşımaları, yaxud daha doğrusu, bu istiqamətlərdə xidmət göstərən tacirlər, eləcə də quru və su yollarında istifadə edilən nəqliyyat vasitələri sahibləri arasında rəqabətin olmaması mümkün deyildi. İstisna edilmir ki, bu rəqabət kəskin xarakter daşımış və tacirlər öz mallarının daşınması üçün bu və ya digər yola üstünlük verdikdə yalnız dini həmrəyliyi əsas götürürdülər. Müsəlman tacirlərin öz mallarını rusların gəmilərilə nəql etmələri barədə İbn Xordadbehin ötəri qeydinə (“tacir ruslar onların sözlərinə görə xristian idilər”) əsasən fikir

²⁹ Əl-İstəxri Arranın Xəzər dənizi sahillərindəki liman şəhərlərindən danışarkən iki şəhərin – Bakı və Dərbəndin adını çəkir və Bakıda neft çıxarıldığını əlavə edir (al-Istakhri, 1927,s. 190).

yürütmək mümkündür (İbn Khordadbeh, 1967, s. 154). İbn Xordadbehin dövründə nə slavyanlar, nə də skandinavlar hələ xristianlığı qəbul etməmişdilər. Müəllif həmçinin rusların əslində xristian olmalarına şübhə ilə yanaşır, lakin belə güman edir ki, onlar müsəlmanlarla birgə ticarətdə tərəfdaşlıq üçün özlərini belə təqdim etmişlər, əks halda müsəlman tacirlərin bütpərəstlərlə ticarət sazişi bağlamalarını, eləcə də bundan sonra onların Bağdadda hörmət sahibi olmalarını təsəvvürə gətirmək çətindir.

Malların xəzər İtilində istiqamətləndirməsi ilə bağlı qərar müxtəlif amillərin diktəsi ilə qəbul olunurdu. Bunlar yükün daşınmasındakı rahat şərait, nəqliyyat xərclərinin miqdarı, eləcə də malın son təyinat məntəqəsinə – bizim halda İtildən xilafətin mərkəzi əyalətlərinə hərəkəti prosesində optimal variantın seçilməsi imkanının saxlanması idi. Baxmayaraq ki, rus gəmilərinin kirayə haqqının nə qədər baha və ya ucuz olduğunu bilmirik, hər halda belə güman edirik ki, Xəzər dənizi üzərindən mal daşımalarının xərcləri daha az ola bilərdi, nəinki malın quru yolu ilə daşınması zamanı. Biz onu da bilirik ki, İtildən Abaskuna yol dənizlə 8 günə keçilirdi (İbn al-Faqih, 1882, s. 298). Belə başa düşmək olar ki, bu quru yolundan daha qısa olmuşdur, belə ki, aralıq məntəqələrdə və ticarət mərkəzlərində boş yerə vaxt itkisinə yol verilmirdi. Rusların gəmilərində mallar və onların sahibləri yaxşı silahlanmış və sözsüz ki, zorakılıq və qarətçiliyə meyilli olan gəmi komandasının ixtiyarında olurdu. Bu da doğrudur ki, rus gəmiləri üzərində Xəzər

hakimiyyətinin mütləq nəzarəti vardı. Öz ticarət razılaşmasını pozanlar Xəzər xaqanlığının dövlət siyasətini həyata keçirən müvafiq nəzarət orqanları qarşısında müəyyən edilmiş qaydalara uyğun şəkildə məsuliyyət daşıyırdılar.

Bu siyasət xəzərlərə ticarətdən böyük gəlirlər gətirirdi. Ona görə də bu ticarətin təhlükəsizliyi onların marağında idi. Biz bunlar haqqında məxsusən müxtəlif icmaların və müvafiq olaraq İtildəki ticarət icmalarının məsələləri ilə məşğul olan məhkəmə orqanlarının mövcudluğu haqqında məlumatlar əsasında fikir yürüdə bilərik. Şikayətlər və problemlər barədə hökmdara məruzə edilirdi və yəqin ki, məhkəmələr üzərində nəzarəti şəxsən o özü həyata keçirirdi (İbn Haukal, 1967, s. 290). Rusların müsəlman torpaqlarına, o cümlədən Azərbaycana X əsrdə başlamış reydləri, başqa məsələlərlə yanaşı, həm də təhlükəsizlik nöqtəyi-nəzərindən tacirlər üçün dəniz yolunun münasibliyini nümayiş etdirmək məqsədi daşıya bilərdi. Xəzərlər ruslara göstərdilər ki, daşımaların təhlükəsizliyi ilə bağlı sazişi pozmaq olmaz, belə ki, onlar 912/913-cü ildə Azərbaycana talançı reydlər etmiş rusları geri, öz yerlərinə buraxmamış, Volqanın mənsəbinə qayıtdıqdan sonra tamamilə darmadağın etmişdilər (al-Masudi, 2005, c. I, s. 147).

İndi isə İtildən başlayıb Azərbaycan ərazisindən keçən yolda tacirlərin hansı imkanları və üstünlükləri olduğunu nəzərdən keçirmək vaxtı çatmışdır. Biz, ərəb coğrafiyaçı və tarixçilərinin parlaq pleyadasına yalnız Azərbaycanın sahil sularından keçən transxəzər marşrutlar deyil, həm

də quru yollar barədə məlumatları üçün minnətdar olmalıyıq. Azərbaycanın siyasi və iqtisadi tarixinin müasir tədqiqatçıları bu zəngin, eyni zamanda araşdırma və interpretasiya üçün çətin olan məlumatlarla akademiklər Z.M.Bünyadov (Буниятов, 1965), N.M.Vəlixanlı (Ибн Хордадбех, 1986; Vəlixanlı, 2016), eləcə də tanınmış Azərbaycan tarixçiləri S.B.Aşurbəyli (Ашурбейли, 1983; Ашурбейли, 1990), E.B.Muradəliyeva (Мурадалиева, 2011), M.Ş.Şərifli (Шарифли, 2012,) və H.A.Ciddinin (Джидди, 1981) sanballı tədqiqat işləri və elmi tərcümələri sayəsində daha münasib formada tanış olmaq imkanına malikdirlər. Ərəb hökmranlığı dönməndə Azərbaycan toponimiyası və onun karvan yolları ilə xüsusi məşğul olmuş xarici alimlər sırasında görkəmli sovet-rusiya alimləri V.V.Bartold (Бартольд, 1963с), B.N.Zaxoder (Заходер, 1962), A.Y.Yakubovski (Якубовский, 1946), həmçinin rusiya-britaniya şərqşünası V.F.Minorskinin (Minorsky and Munajjimbashi, 1958; Минорский, 1963) adlarını çəkmək olar.

Xarici tədqiqatçılar Azərbaycanın ticarət əlaqələrini və yollarını uzaq beynəlxalq ticarəti öyrənmək prizmasından araşdırmışlar. Azərbaycan şəhərləri bu tədqiqatlarda aralıq mərkəzlər qismində nəzərdən keçirilmişdir. Belə ki, karvanlar burada dincəlmək üçün dayanır, tacirlər isə malları ilə daha da irəli getmək və yaxud öz yüklərini qarşı istiqamətlərdən gələn tacirlərin yükləri ilə dəyişmək barədə qərar qəbul edirdilər.

Lakin Azərbaycanın ticarət həyatınının mənzərəsini beynəlxalq ticarət əməliyyatları kontekstində aydınlaş-

dırmaq üçün beynəlxalq magistrallarla hərəkət edən tacirlərin maraq göstərdiyi yerli kустar istehsal məhsulları, xammal və geniş istehlak malları barədə müəyyən təsəvvürə malik olmaq lazımdır. Ola bilərdi ki, yerli malların bir hissəsi, bəlkə də böyük hissəsi uzaq beynəlxalq ticarətin tələbatına cavab verməsin, lakin Azərbaycanın tranzit vəziyyəti ticarət magistrallarında istehlak mallarına, eləcə də ticarət karvanlarına xidmət infrastrukturuna tələb yarada bilərdi. Azərbaycan tarixçilərinin böyük hissəsi tərəfindən məsələlərin bu ikinci dairəsi nəzərdən keçirilmişdir. Bu dairənin məsələlərinə əsərlərini Azərbaycandan uzaqlarda yaratmış ərəb müəlliflərinin natamam məlumatları ilə yanaşı, arxeoloji tapıntılar aydınlıq gətirə bilərdi.

Bağdaddan Cənubi Qafqaza aparan əsas magistral məşhur Xorasan yolu idi. O, Abbasilərin paytaxtının Xorasan qapılarından başlayırdı (Le Strange, 1905, s. 32). Xorasan yolundan Azərbaycan istiqamətinə ayrılan yolun başlanğıcı qədim Midiyanın paytaxtı Ekbatananın cənub-qərbindən, müasir Həmədanın yaxınlığında məşhur Behistun (Bisitun) qayalarından başlayırdı (Vəlixanlı, 2016, s. 468). Buradan bir istiqamət Dinavərə³⁰ və sonra Zəncan, Marağa, Mayanc (Miyanə) və Ərdəbilə yönəlirdi. Növbəti mərhələ, artıq Arran şəhəri hesab edilən və Araz çayı üzərində yerləşən Varsan idi (İbn Khordadbeh, 1967, s. 119). Dinavərdən Arran tərəfə başqa bir istiqamət də vardı

³⁰Orta əsrlər Dinavərinin xarabalıqları İranın qərbində Kirmanşah vilayətində – müasir Sahnə şəhərinin yaxınlığında yerləşir.

– elə də böyük olmayan və Marağadan 20 fərsəh məsafədə yerləşən Sisara şəhərinə, sonra isə Beyləqana (İbn Khordadbeh, 1967, s. 120). Cənubi Azərbaycanın Arranla sərhəd sektorunda bir neçə yaşayış məntəqəsi Şimali Azərbaycandakı yaşayış məntəqələri ilə eyni adı daşıyırdı.³¹ Arranda və Azərbaycandakı yaşayış məntəqələrinin adlarının simmetriyası bu iki vilayət arasında xilafət dönəmində sıx ticarət və iqtisadi əlaqələrin mövcudluğundan xəbər verir. Həmin şəhərlərin əhalisi, ehtimal ki, etnik və mədəni-iqtisadi baxımdan yekcins olmuşlar. Şəhərlərin adlarının təkrarlanması, çox güman ki, əhalinin bir vilayətdən başqasına köçməsi ilə bağlı olmuşdur (Vəlixanlı, 2016, s. 468). Bu marşrutda xatırlanan Beyləqan məntəqəsi Dinavər və Marağa arasında kiçik şəhərdir. Əlbəttə, İbn Xordadbeh müxtəlif marşrutlar göstərir, amma onların xeyli hissəsi yerli əhəmiyyət daşıyır, hətta ilin əlverişli vaxtlarında fəaliyyət göstərirdilər, yay və qış marşrutları vardı (Ибн Хордадбех, 1986, s. 295).

Qərbi İrəndakı Dinavər şəhərindən, müasir İran – İraq sərhədi yaxınlığından həm beynəlxalq, həm də yerli əhəmiyyətli bir-neçə yol keçirdi. Marağa və Ərdəbilə istiqamətlənən yol magistral xarakterli idi, onların arasında isə

³¹Ərəb mənbələrində Azərbaycan dedikdə, daha çox hazırda İran sərhədləri daxilində olan müasir Cənubi Azərbaycan ərazisi nəzərdə tutulur. İran sərhədindən şimalda yerləşən indiki Azərbaycan Respublikası ərazisi isə adətən Arran kimi tanınırdı. Bununla yanaşı, Şirvan (müasir Azərbaycanın məkəzi-şərqi hissəsi) və Curzan (şərti olaraq: şimal-qərbi Azərbaycan və şərqi Gürcüstan əraziləri) toponimlərindən də istifadə olunurdu.

Kursarə (Kul-sare) qalası yerləşirdi. Burada müntəzəm şəkildə yarmarkalar təşkil olunur, uzaq və yaxın ölkələrdən tacirlər axışib gəlirdilər. Kursarədəki bazar X əsr müəlliflərinin məlumatlarına görə, Cənubi Qafqazdan İraqa gedən yolda Azərbaycan ərazisində ən böyük bazarlardan biri idi. Bu qala və bazarı Marağadan təqribən 50 km məsafədə yerləşən Kültəpə yaşayış məntəqəsində lokalizə edirlər. Bura İraq, Təbəristan və bütün Xorasandan tacirlər gəlir, müxtəlif mallarla alver edirdilər. Kursarədəki bazar malqara və yük heyvanlarının topdan satış mərkəzi kimi xüsusi əhəmiyyətə malik idi (Буниятов, 1965, s. 161; Шарифли, 2012, s. 399; Ибн Хордадбех, 1986, s. 293). Azərbaycanı şimalda Arranla birləşdirən bu yol məhz buradakı sektorda üç istiqamətə ayrılırdı: cənubda İraqa, qərbdə Trabzona, şərqdə Təbəristan və Cürcana. Müxtəlif müsəlman vilayətlərinin tacirləri buraya iri ticarət-mübadilə sazişləri bağlamağa axışırdılar. Bu marşrutlar ərəblər gələnədək də fəaliyyət göstərmişdi. Təsadüfi deyildir ki, Sasanilərin son dönəmində xəzərlər Qafqaz Albaniyasının şimal vilayətləri və Şərqi Gürcüstan üzərində öz hökmranlıqlarını bərqərar etdikdən sonra yürüşlərinin istiqamətini Dinavərə tərəf yönəltdilər. Daha doğrusu, çoxlu qənimət əldə etmək üçün ticarət magistralları ilə hərəkət edirdilər (al-Beladsori, 1866, s. 194).

Marağadan Ərdəbilə gedən yol daha sonra Arranla sərhəddə, Araz çayı üzərindəki Varsan şəhərinə, oradan da Şimali Azərbaycanın iri ticarət mərkəzi, Qafqaz Albaniyasının keçmiş paytaxtı, IX əsr ərəb canişinlərinin

Cənubi Qafqazdakı iqamətgahları olan Bərdə şəhərinə istiqamət alırdı³². Oradan yollar üç əsas istiqamətə ayrılırdı – şimal-şərqə Bab əl-Abvabadək (Dərbənd), şimal-qərbə Tiflisədək və qərbə Dəbilə, xarabalıqları İrəvanın 35 kilometrliyində yerləşən Ərminiyyə Arşakilərinin əvvəlki paytaxtı Dvin şəhərinədək (İbn Khordadbeh, 1967, s. 122). Marağa Azərbaycanın ticarət yolları şəbəkəsində qovşaq mərkəz idi. Buradan praktik olaraq Cənubi Qafqazdakı bütün əsas təyinat məntəqələrinə müxtəlif alternativ marşrutlarla yollanmaq, eləcə də cənub və şərq istiqamətləri üzrə səfər etmək mümkün olurdu. Məsələn, Marağadan Dvinədək yuxarıda göstərilən marşrut üzrə Bərdədən keçməklə getməyə lüzum yoxdu, birbaşa Nəşavaya (Naxçıvana) və sonra da Dəbilə hərəkət etmək olardı (Vəlixanlı, 2016, s. 469). Bütün Azərbaycan ölkənin vilayətləri və şəhərlərini iri ticarət mərkəzləri və bazarlarla birləşdirən ikinci dərəcəli yollarla örtülmüşdü. Bu yollar tacirlərə topdansatış yarmarkalarına axışmağa, mallarını qıraqdan gələn tacirlərə təklif edib, əvəzində öz ticarəti üçün istədiyi xarici malları almağa imkan yaradırdı.

³² Orta əsrlər Bərdəsinin xarabalıqları Azərbaycanın mərkəzi hissəsində, müasir Bərdənin yaxınlığında yerləşir (Ибн Хордадбех, 1986, s. 297).

Bərdə - yerli istehsal və beynəlxalq ticarət mərkəzi

Bərdə Orta əsrlər Şimali Azərbaycanında Cənubi Qafqazın iri çoxfunksiyalı yaşayış məntəqəsi – ərəb canişininin iqamətgahı yerləşən inzibati mərkəz, kustar sənaye və kənd təsərrüfatı istehsalı mərkəzi, eləcə də Cənubi Azərbaycandakı Marağa ilə rəqabət aparan beynəlxalq emporium idi. X əsr ərəb coğrafiyaçısı və səyyahı, bəlkə də, ərəblərin coğrafi bilgilərinin sistemləşdirməsinə daha çox meyilli olan əl-Müqəddəsi öz sələflərinin zəngin materiallarını və şəxsi müşahidələrini müxtəlif tərtib prinsipləri üzrə əsərində birləşdirə bilmişdi. Məsələn, o, müsəlman torpaqlarındakı tanınmış ticarət mərkəzlərini və şəhərləri şərti olaraq ümumi mərkəzli (klaster) ticari-iqtisadi zonalarda birləşdirir. Mərkəzi Bərdə olan zonaya o, Tiflis, Hunan, Bab əl-Əbvab, əl-Abxan, Qəbələ, Şəki və Malazgirdi aid edir (al-Moqaddasi, 1906, s. 51). Bizim ərəb mənbələri Bərdə, Tiflis və Bab əl-Əbvabı Arranın ən böyük şəhərləri adlandırırlar. Arranın yuxarıda adları çəkilən digər şəhərləri, eləcə də Varsan, Beyləqan, Bərdic, əş-Şamaxiyyə (Şamaxı), Şirvan, Şabran, Lahıc, Cənzə (Gəncə) və Şəmkur (Şəmkir) isə, çox güman ki, oradan keçən tacirlər və başqa qonaqlar üçün şərait nöqtəyi-nəzərindən az əhəmiyyətli, ancaq abad və əlverişli şəhərlər hesab olunurdular (al-Istakhri, 1927, s. 187-188; Ibn Haukal, 1992, s. 194).

X əsr ərəb müəllifəri bizə Bərdənin ticari və iqtisadi həyatının, onun beynəlxalq ticarət yollarındakı əhəmiyyətinin kifayət qədər müfəssəl təsvirini qoymuşlar.

Şəhərin ərazisi gözəyari olaraq eni və uzununu bir fərsəh olmaqla, yəni təqribən 30 km² müəyyən edilirdi. Ərəb müəllifləri və səyyahlarının etirafına görə, bütün Xorasan-da Rey və İsfahandan sonra İraqa qədər Bərdədən böyük və abad şəhər yox idi. Şəhər özünün məhsuldar torpaqlı kəndləri və keyfiyyəti bütün müsəlman Şərqində məşhur olan kənd təsərrüfatı məhsullarının bolluğu ilə tanınırdı. Buranın fındığı Səmərqənd fındığından, şabalıdı isə Şam (Suriya) şabalıdından daha yaxşı idi. İnciri isə, incirlərin ən yaxşısı idi. Bərdədə çoxlu ipək istehsal olunur və onun böyük hissəsi Xuzistan və Farsa aparılırdı. Fərsəhin üçdə biri uzaqlığında axan Kür çayında yerli balıq növlərindən ikisi tutulur, onları duzlayıb uzaq ölkələrə aparırdılar. Kənd təsərrüfatı məhsulları və kустar sənətkarlıq malları Bərdə bazarlarında bol bol satılırdı. Onlardan ən böyüyü əl-Kürki bazarı şəhərin qala divarlarının arxasında yerləşir və Bərdənin öz ərazisinə bərabər olan böyük bir ərazini tuturdu. Bu nəhəng satış mərkəzi bazar günləri fəaliyyət göstərirdi, sakinlər həftənin günlərini adlandırarkən bazar günü deyil, əl-Kürki günü deyirdilər. Bərdə bazarı yuxarıda adı keçən Kursarə bazarı ilə rəqabət aparır, hətta ondan böyük idi (al-Istakhri, 1927, s. 182-183; Ibn Haukal, 1992, s. 290-291).

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Bərdədə yollar üç əsas istiqamətə ayrılırdı. Bütün Şimali Azərbaycan ərazisindən keçməklə şimal-şərqə – Dərbəndədək gedən yol Kür çayı keçidindən sonra kiçik Bərzənc şəhərindən yan ötməklə

Şamaxıya (əş-Şəmaxiyyə) aparırdı. Şamaxıdan Şarvana³³ üç günlük yol idi, sonra əl-Abxaz gəlirdi. Oradan yol Samur çayının körpüsündən keçib Dərbəndə gedirdi (al-Istakhri, 1927, s. 192). Bərdədən Tiflisə gedən yol Cənzə (Gəncə), Şəmkur (Şəmkir), Xunan və Kalat İbn Kəndmandan keçirdi. Əl-İstəxri elə burada Bərdədən Dəbilə (Dvin) gedən yol üzərindəki bir neçə aralıq yaşayış məntəqəsinin adını çəkir. Qeyd etmək olar ki, bu yol üzərində mövcud olmuş yaşayış məntəqələrinin böyük bir hissəsi müasir Azərbaycanın xəritəsində hələ də qalmaqda davam edir. Amma onların bir hissəsinin xarabalıqları müasir yaşayış məntəqələrindən (Gəncə, Bərdə, Qəbələ, Şamaxı/əl-Yəzidiyyə, Şəmkir/əl-Mütəvəkkiliyyə) aralı yerlərdə qalmışdır.

Şəhərlərin məskun zonalarının yerdəyişməsinin səbəbi həm fəvqəladə hadisələrlə bağlı fəlakətlər (məsələn, 1139-c il Gəncə zəlzələri), həm də düşmən basqınlarının (944-cü ildə Bərdənin ruslar tərəfindən işğalı, IX əsrin ortalarında Şəmkirin müəmmalı əs-Savurdiyyə³⁴ tərəfindən dağıdılması, monqol işğalı) nəticəsi ola bilərdi. Mühəribələr və dağıdıcı istilalar ticarətin sönməsinin əsas

³³ Bu marşrutun təsviri zamanı Yəqudda Şarvan əvəzinə Şabran qeyd edilmişdir (qeyd mətnin nəşirinə aiddir).

³⁴ V.F.Minorski Bizanslı müəllif Konstantin Baqryanorodnının məlumatına əsaslanaraq hesab edir ki, bu xalq macarların bir hissəsi olmuş, macar konfederasiyasının əsas kütləsindən ayrılaraq qərbə miqrasiya etməmişdir (Минопский, 1963, s. 214). Şəhər xəlifə əl-Mütəvəkkilin türk sərkərdəsi Buğa əl-Kəbir tərəfindən 854-cü ildə bərpa edilmiş və onun şərəfinə adlandırılmışdır (al-Beladsori, 1866, s. 203).

səbəbi idi. Ticarət yollarının sonradan yeni siyasi şəraitdə dirçəlişi və inkişafı isə heç də dəqiqliklə həmin marşrutlar üzrə baş vermirdi. Boş qalmış aralıq məskənlərin bir çoxu da özlərinin əvvəlki qaynar həyatına qayıda bilmirdilər. Bu səbəbdən də, bizim ərəb mənbələrinin qeydə aldığı bir çox şəhərlər müasir Azərbaycan xəritəsində hələ də lokalizə olunmamışlar (Vəlixanlı, 2016, s. 469).

Bərdə Cənubi Qafqazın ticarət yolları xəritəsində mərkəzi şəhər idi. X əsrdə yollar və ölkələr üzrə “Kitab əl-xərac” adlı soraq kitabı tərtib etmiş yüksək mənsəb sahibi olan Abbasi əyanı Qudama İbn Cəfər öz əsərinin məqsədini belə müəyyən etmişdir: “çoxlu səhifələri vərəqləməklə” oxucunu əziyyətə salmamaq, ölkələr haqqında həm tarixi, həm də iqtisadi planda qısa, ancaq məzmunlu məlumat vermək. Qudama özünün IX əsr sələflərinin, xüsusilə də tarixçi əl-Bəlazuri və yuxarıda dəfələrlə istinad etdiyimiz coğrafiyaçı İbn Xordadbehin əsərlərindən bəhrələnməmişdir. Arran və Ərminiyyənin ticarət yolları ilə bağlı o, praktik olaraq, İbn Xordadbehin aşağıdakı məlumatı ilə kifayətlənmiş, ancaq onu müəllifin başqa məlumatlarından əlavələr etməklə zəngiləşdirmişdir: “...Bərdədən əl-Mənsurayaya³⁵ 4 dayanacaq³⁶; Bərdədən əl-Mütəvəkkiliyyə (Şəmkir) şəhərinədək 6 dayanacaq; əl-Mütəvəkkiliyyədən Tiflisədək 10 dayanacaq; Bərdədən Bab əl-Əbvaba 15 dayanacaq; Bərdədən Dəbilə

³⁵Bu şəhərin yeri müəyyən edilməmişdir. V.F.Minorski belə hesab edir ki, o, Bərdədən şimalda Şəki rayonunda olmuşdur Bax: (İbn Khordadbeh, 1986, s. 297).

³⁶Sikkə: yolun bir dayanacaq məntəqəsindən digərinədək olan parçası

(Dvin) 9 dayanacaq” (Kodama, 1967, s. 227). Qudama Cənubi Qafqazın ticarət yollarının qısa ümumi xəritəsini vermişdir: mərkəzdə Bərdə, Bərdədən yollar dünyanın müxtəlif tərəflərinə ayrılır.

Bərdədən xəzərlərə gedən yol

Əlbəttə, Bərdənin bir mərkəz vəziyyətinə çatmasında ərəb canişininin iqamətgahının Dəbildən bura köçürülməsi heç də az rol oynamamışdır. Lakin canişinliyin paytaxtının Azərbaycanın mərkəzi hissəsinə köçürülməsinin səbəbi də, öz növbəsində magistral ticarət yollarının bu ərazidən keçib şimala – xəzərlərə tərəf istiqamətlənməsi olmuşdur (Бунятов, 1965, s. 152). Bu yolu bir az müfəssəl şəkildə nəzərdən keçirək. Maraqlıdır ki, İbn Xordadbeh IX əsrdə Bərdədən Dərbəndə gedən quru yoluna xüsusi diqqət yetirməmiş, yalnız başlanğıc və son məntəqələri göstərməklə qısaca olaraq marşrutu işarələmişdir: Bərdə – Bab əl-Əbvab. O, Azərbaycanın bu yoldakı bəzi şəhərlərini Cənubi Qafqaz şəhərləri haqqında məlumatda qeyd almışdır. Bunlar Şabran, Şarvan və əl-Abxazdır. Bu şəhərlər müxtəlif kontekstlərdə xatırlanırlar, gah onların əsasını qoyanlar haqqında məlumatlarda, gah şəhərlərin əyalətlər üzrə sadalanmasında. Lakin onlar Bərdədən Dərbəndədək yolda bir sırada göstərilirlər. Amma İbn Xordadbehdə Ərminiyyə və Arran şəhərləri, eləcə də bu əyalətlərdən keçən əsas marşrutlar haqqında məlumatlardan dərhal sonra Cürcandan Volqanın mənsəbinə – xəzərlərin paytaxtına

gedən dəniz yolu haqqında ayrıca məlumat verilir (İbn Khordadbeh, 1967, s. 122-124). X əsr müəllifləri isə, əksinə, transxəzər marşrutlar və rusların Xəzər dənizi vasitəsilə həyata keçirdikləri ticarət əməliyyatları haqqında təfərrüata varmırlar. Lakin onlarda Şamaxı, Şabran, əl-Abxaz və Samur çayı üzərindəki körpüdən keçməklə Bərdədən Dərbəndə gedən ticarət yolu konkret olaraq ayrı göstərilir (al-Istakhri, 1927, s. 192). Çox ehtimal ki, bunun səbəbi X əsrdə malların magistral axınının dəniz marşrutlarından müasir Azərbaycan ərazisindən keçən quru yollarına qayıtmasıdır.

Əl-Abxaz toponimi və onun lokalizə edilməsi Azərbaycan tarixşünaslığı və arxeologiyasının mübahisəli məsələlərindən olmuş və belə də qalmaqdadır. Mübahisə dairəsinə toponimin yazılışı və oxunuşu məsələsi də daxildir. Bizim etibarlı və daha son dövr – X əsr müəllifimiz əl-Müqəddəsidə bu termin üç dəfə xatırlanır: a) Arranın səfalı şəhəri, b) Dərbənd yolu üstündə yerləşir, c) Samur keçidinə çatmamış, Şabrandan sonra gəlir; və bir dəfə əl-Abxaz, iki dəfə isə əl-Abxan formasında (al-Moqaddasi, 1906, s. 51, 376, 381). Azərbaycan tarixçisi Sara Aşurbəyli mənbələrin əl-Abxaz termini haqqında məlumatlarını və tədqiqatçıların onun lokalizə edilməsi barədə fikirlərini incələmişdir. O, Yozef Markvartın və Vladimir Minorskinin fikirlərini səhv hesab edirdi, belə ki, onlar sözün ərəb qrafikasında yazılışının başqa mənbələrdə rast gəlinən variantlarla (məsələn, Laican formasında) oxşarlığına əsaslanaraq əl-Abxazın Laican kimi oxunmasını və onun Qafqazın dağətəyi zonasında

yerləşən Lahıc yaşayış məntəqəsi kimi identifikasiyasını təklif etmişdilər. Bununla əlaqədar olaraq onlar həmçinin təsdiq etməyə məcbur olmuşdular ki, ərəb müəllifləri Dərbənd yolunu təsvir edərkən Laican və Şabranın yerlərini dəyişmişlər. Başqa cür çətin təsəvvür etmək olardı ki, əsas magistrat ikinci dərəcəli yaşayış məntəqəsi istiqamətində dağları dövrələyə bilərdi (Минорский, 1963, s. 107).

S. Aşurbəyli əl-Abxazın lokallaşdırılması barədə məsələnin müzakirəsinə Bizans və erməni mənbələrinin az bilinən məlumatlarını cəlb etmişdir. Onlar tədqiqatçıya iddia etməyə imkan vermişlər ki, əl-Abxazı *abasq* etnonimi, yəni abxazların əcdadları ilə müqayisə etmək olar. Müəllifin əsaslandığı mənbələrin təsdiq etdiyinə görə, onlar skif tayfa birliyi massagetlər olmuşlar. Sonuncuların Xəzər dənizinin qərb sahillərində, Abşeron yarımadası və Dərbənd arası regionda məskunlaşması isə çoxsaylı erməni və ərəb mənbələrinin məlumatları ilə təsdiqlənir. Masqat ölkəsi və masqutlar – Qafqaz Albaniyasının tarixi coğrafiyasının və əhalisinin ayrılmaz bir hissəsidir. Beləliklə, Azərbaycan aliminin fikrincə, əl-Abxaz Azərbaycanın şimal-şərqində, indiki Quba rayon mərkəzi ərazisində lokallaşdırılmalıdır (Ашурбейли, 1983, s. 100-101). Başqa bir tanınmış Azərbaycan tarixçisi Nailə Vəlixanlı həmkarı S.Aşurbəyli ilə əsasən razılaşır, ancaq əlavə olaraq toponimin İbn-Xordadbehin əsərinin əlyazmalarından birindəki yazılışının fərqli variantına – əl-Car variantına diqqəti cəlb edir ki, bunu da ölkənin şimal-şərq

bölgədəki eyni adlı yaşayış məntəqəsi ilə eyniləşdirməyi təklif edir (Ибн Хордадбех, s. 303, qeyd 42).

Əl-Abxazın eyniləşdirilməsində bir çox məsələlər mübahisəli qalır. Lakin burada əsas problemi adın düzgün ifadə edilməsi və mənşəyi yaradır. Etiraf etmək lazımdır ki, məntəqənin təqribi yeri toponimin Bərdədən Dərbəndədək olan yoldakı yaşayış məntəqələri zəncirindəki yeri ilə müəyyən edilməlidir. *Abxaz-abasq-masqut* əlaqəsinin dəlilləndirilməsi əlavə suallar yaradır, belə ki, erməni mənbəyinin abasq və masqutların eyniliyi barədə məlumatları onların hər ikisini də dənizin qərb sahillərinə yox, Cənubi Xəzərətrafına³⁷ aparır ki, bu da öz növbəsində ətraflı araşdırma tələb edir. Əl-Abxazın eyniləşdirməsində bir çox şeyləri arxeoloji araşdırmalar aydınlaşdırıla bilər. Hələ ötən əsrin 60-cı illərində arxeoloq Cabbar Xəlilov hesab edirdi ki, onların Qusar-çayın sağ sahilində araşdırdıqları Anıq (Yenix) adlı məntəqə məhz ərəb müəlliflərin əl-Abxaz adlandırdıqları yerdir. 90-cı illərdə arxeoloq Tarix Dostiyev əl-Abxazın ərəb mənbələrinin məlumatlarında göstərildiyi kimi, Samur çayının keçidindən bir qədər aralı yerləşən sahil yaşayış məntəqəsi Canaxır ola biləcəyi barədə yeni ehtimal irəli sürdü (Vəlixanlı, 2016, s. 183). Tanınmış Azərbaycan arxeoloqu bu sətirlərin müəllifi ilə şəxsi söhbətdə³⁸ bununla yanaşı, həmin yaşayış məntəqəsinin masqutlara aid olmasına

³⁷XIII əsr erməni müəllifi Vardanın coğrafiyası iddia edir ki, əl-Abxaz Vıran (Girkan/Qorqan) ölkəsində, Xəzər dənizi sahilində masqutların vətənidir. Bax: (Ашурбейли, 1983, s. 100).

³⁸Söhbət 13 aprel 2018-ci ildə olmuşdur.

şübhə etdiyini də bildirdi, belə ki, masqutların arxitekturası Canaxır yaşayış məntəqəsində tapılmış tikililərin arxitekturasından fərqlənirdi. Qamış və gildən düzəldilmiş bu müvəqqəti yaşayış yerləri, T.Dostiyevin fikrincə, daha çox Saltovo-Mayatsk mədəniyyətinin xəzərlərə aid edilən tikililərini xatırladır. Samurdan sonra yol Dərbəndə aparır və sonra xəzərlərə aid olan torpaqlarla onların Volqa çayının mənsəbindəki paytaxtı İtilə gedirdi.

Orta əsrlərdə Dərbənd: Qafqazda ticarət tərəfdaşlığın mərkəzi

Dərbənd xəzərlərlə sərhəddə yalnız iri şəhər-qala deyildi. Şimaldan cənuba gedən əsas hərəkət marşrutu üzərində yerləşdiyi mövqeyinə görə, şəhər ərəb-xəzər ticarət tərəfdaşlığı dönməmində böyük ticarət mərkəzi olmuşdur. İslamın siyasi-mədəni sərhədində yerləşməsi Dərbəndin mədəniyyət mübadiləsi və islam dininin şimalda köçərilər dünyasında, eləcə cənubda keçmiş Qafqaz Albaniyası əhalisi arasında yayılmasında bir mərkəz kimi müstəsna rolunu irəlicədən müəyyən etmişdir. Albaniyanın heç bir şəhəri uğrunda mübarizə bu şəhərə sahiblənmək uğrunda mübarizə qədər inadlı olmamışdır. Görünür, belə hesab etmək olar ki, şəhər ərəblərin əlinə qəti olaraq 732-ci ildə Məsləmə İbn Əbd əl-Malikin yürüşündən sonra keçmişdir. Dərbəndin və onun yaxınlığındakı yaşayış məntəqələrinin əhalisi etnik baxımdan kifayət qədər qarmaqarışıq idi və fərqli dillərdə danışır dılar (al-Istakhri, 1927, s. 192). Dünya şöhrətli

türkoloq Piter Qolden hesab edirdi ki, Dərbənddə həm də xəzər dilində danışdıqlar və bu dilin izlərini Azərbaycan dilinin şimal dialektlərində axtarmaq lazımdır (Golden, 2005a, s. 207). Ərəblər yerli əhalinin islam dininə keçməsinin başlıca amili kimi Arran ərazisində sürətlə müsəlman xəzərləri məskunlaşdırırdılar. Ərəb mənbələrinin məlumatları əsasında demək olar ki, Şabrandan Dərbəndədək Azərbaycan ərazisində, yəni Bərdədən Xəzər ölkəsinədək yolun şimal sahəsində müəyyən sayda oturaq xəzər əhalisi yaşayırdı. Həm də yalnız orada yox, Qəbələ və Şəmkirdə də, yəni Azərbaycanın bütün şimal zolağında, onun şimala və qərbə istiqamətlənmiş ticarət yollarında xəzərlər yaşamışlar. Heç şübhəsiz ki, bu əhali Azərbaycan ərazisi vasitəsilə inkişaf edən beynəlxalq ticarətə cəlb olunmuşdu. Əlverişli beynəlxalq ticarətin fəaliyyətini isə qərbi Avrasiyanın çöllərində və su yollarında onların həmtayfaları – Xəzər xaqanlığı türkləri təmin edirdilər.

Dərbənd şəhəri bu ticarət sistemində açar rolu oynayan məntəqə idi. Bununla bağlı, etibarlı mənbəmiz əl-İstəxriyə müraciət edək: “Bab əl-Abvab Təbəristan dənizinin³⁹ sahilində yerləşir. Bu şəhər Ərdəbildən böyükdür,

³⁹Kaspi dənizi ərəb mənbələrində Xəzər dənizi, Təbəristan dənizi, Cürcan dənizi və Gilan dənizi adlandırılır. Bəzən eyni müəllif müxtəlif adlardan da istifadə edir. Bu, hətta misal gətirdiyimiz kiçik mətndə də özünü göstərir. Seçim adətən kontekstdən asılı olurdu, sahil zonasına sahib olan və yaxud müsəlman dünyası üçün başlıca iqtisadi və siyasi əhəmiyyət daşıyan əhalinin adından istifadəsinə üstünlük verilirdi. Maraqlıdır ki, müəllif daha geniş istifadə edilən Xəzər dənizi (bəhr əl-xəzər) əvəzinə Təbəristan dənizi adından istifadə edir. Çox güman ki, bununla o, Təbəristan və Cürcanla dəniz

onların (Dərbənd əhalisinin – Ə.F) çoxlu əkinləri var, ancaq məhsulları azdır, bunu onlara yaxın əyalətlərdən gətirirlər; bu, Xəzər dənizində əs-Sərir və dinsizlərin digər ölkələri üçün dəniz qapısıdır (*əl-furda*), lakin bu həm də Cürcan, Təbəristan və Dəyləm üçün limandır [təyinat limanıdır]; burada kətandan paltar istehsal edirlər, bütün Arranda, Ərminiyyədə və Azərbaycanda kətan paltar yalnız burada istehsal olunur; burada zəfəran da var və dinsizlərin digər ölkələrindən buraya qullar gətirirlər” (al-İstəxri, 1927, s. 184).

Bu kiçik parçada beynəlxalq ticarətin ən vacib mərkəzlərindən biri, eləcə də Azərbaycanın və Cənubi Qafqazın iqtisadi zonasına integrasiya olunmuş şəhər kimi Dərbəndin bütöv xarakteristikasını görmək mümkündür. Bu, hər şeydən öncə, Xəzər dənizində Qərbi və Cənubi Xəzəryanı ərazilərlə dəniz ticarəti yolları ilə əlaqəsi olan limandır. Əl-İstəxri aydın şəkildə göstərir ki, Dərbəndə qeyri-müsəlman dünyasının malları gətirilirdi və müsəlman tacirlər onların ardınca Bərdədən gələn karvanlarla, eləcə də Cürcandan və Təbəristandan gəmilərlə üzüb gəlirdilər. Beynəlxalq ticarətin maraqları üçün burada bir neçə asan nəql edilə bilən, ancaq qiymətli mallar istehsal olunurdu. Bu, kətan paltarlar və Bakıda öz limanı olan Abşeron yarımadasına da şöhrət gətirən zəfəran idi.

ticarətində Dərbənd limanının əhəmiyyətini qabartmaq istəmişdir. Elə mətnin növbəti cümləsində də bu haqda danışılır. Limanın Xəzər dövləti əhalisi üçün faydasından söhbət getdikdə isə Xəzər dənizi terminindən istifadə olunur.

Maraqlıdır ki, kətan paltar istehsalı Dərbənddə təşkil olunmuşdu, ancaq xammal, yəqin ki, ətraf əyalətlərdən gətirilirdi, belə ki, şəhərdə paltarın istehsalının yerinə yetirildiyi, xammalın (mətnə: “məhsul”) isə qıraqdan gətirildiyi göstərilir. Bununla birlikdə, Arran, Ərminiyyə və hətta Azərbaycanın (yəni, Cənubi Azərbaycanın) istehsal imkanları ilə müqayisə aparılır. Dərbənddə kətan paltar istehsalının əhəmiyyəti barədə əlavə bilgiler əldə etmək üçün qədim zamanlarda və Orta əsrlərdə kətan yetişdirilməsinin tarixinə müraciət etmək lazım gəlir.

Təbii halda bitən birillik kətanın vətəni ehtimal ki, Aralıq dənizinin geniş şərq zonaları, o cümlədən və xüsusilə, Cənubi Qafqaz, Cənubi Azərbaycan (Şimali İran) və Anadolu olmuşdur. Amma bu heç də o anlama gəlmir ki, bu növ hazırda becərilən cürbəcür kətan növlərinin hamısının əcdadıdır (Вавилов, 1965, s. 133). Ön Asiya payızlıq kətanı isə ondan törəmişdir. XX əsrin ortalarında belə kətan əkinləri Kiçik Asiyada, Qərbi Gürcüstanda (tarixi Kolxidada) və Lənkəranda, hətta Bavariyada olmuşdur. N.İ.Vavilovun davamçısı və elmi araşdırmalarında yaxın köməkçisi Y.N.Sinskaya hesab edir ki, bu növün vətəni Kiçik Asiyanın geniş arealı deyil, konkret Kolxidadır və burada ondan erməni-gürcü dağ növü, eləcə də azərbaycan-dağıstan dağətəyi növü alınmışdır. Sonuncudan isə orta irilikdəki ukrayna çöl növlərinə keçilmişdir (Синская, 1969, s. 54-56).

Çətin ki, Dərbəndə onun tam emal prosesi üçün xammal gətirilmiş olsun, ehtimal ki, buraya hazır iplər və yaxud parça gətirilmiş və onlardan paltar istehsal edil-

mişdir. Bu da az inandırıcıdır ki, kətan parça üçün material bu növün əkilib yayıldığı bütün arealdan daşınmışdır. Lakin bunu da qeyd etməmək olmaz ki, kətanın Azərbaycan-dağıstan növünün yayılma arealı xəzərlərin siyasi təsirinin yayıldığı zona ilə üst-üstə düşür. Eyni zamanda xəzərlərin IX əsrin ortalarında Qara dəniz ətrafına – Dneprin orta axarlarındakı çöl və meşə-çöl zonasına irəliləyişi isə ərəb-xəzər müharibələrinin başa çatması və keçmiş rəqiblər arasında iqtisadi və ticari tərəfdaşlığın başlanması ilə eyni dövrə təsadüf edir

Kətan paltarlardan, zəfəran və qullardan başqa, beynəlxalq ticarətin obyektləri arasında dəniz yolu ilə Dərbənddən gətirilən ot bitkisi marenadan alınan boya da vardı. Bu haqda daha ətrali məlumatı artıq haqqında danışılmış müəllif əl-İdrisi qoymuşdur. Onun dediyinə görə, marena Dərbənddən Tiflisədək bütün Arranda bitirmiş və onu yığıb gəmilərlə Cürcanadək aparırmışlar (al-İdrisi, 2002,s. 829-830). Əl-İdrisi öz sələfləri əl-İstəxri və İbn Havqəldən sonra yazmışdır. Əl-İdrisinin məlumatlarından müxtəlif fraqmentləri onların əsərlərindən tapmaq olar.

Azərbaycan şəhərləri arasında istehsal-ticarət əməkdaşlığı

Əl-İstəxri Kür çayının mənsəbindən azca aralı, Xəzər dənizindəki bir adadan bəhs edir. Orada çoxlu yaşıllıq və otlaqlar olduğunu, marena bitdiyini və alıcıların onun arxasınca Bərdədən gəldiyini bildirir. Bundan sonra da

qeyd edir ki, həmin adaya kökəltmək üçün gəmilərlə malqara gətirirlər. Başqa bir yerdə isə Bərdədə marena istehsal edildiyindən, onun Hindistana və uzaq ölkələrə daşındığından söhbət açır (əl-İstəxri, 1927, s. 218, 190). Bu məlumatlar İbn Havqəldə bir az başqa təfəsilatla təqdim olunub: ada əl-Babdan (Dərbənddən) bir az aralıda, onunla Kürün mənsəbi arasında yerləşir. Marenanın arxasınca Bərdədən bura gəlirlər, onu uzun günlər ərzində hazırlayıb emal edir, geri Bərdə və Varsana aparır, bundan gəlir (*xeyr*) əldə edirlər. Bundan dərhal sonra müəllif bildirir ki, əl-Bab adasına Bərdə, Varsan və digər yerlərdən malqara gətirirlər, oradakı qalın otlaqlarda heyvanlar çəkirlərini artırırılar (İbn Haukal, 1992, s. 329).

X əsr müəllifləri əl-İstəxri və İbn Havqəl marenanın Hindistana dəniz yolu ilə aparıldığını demirlər, ancaq iddia edirlər ki, əksinə, onun arxasınca Bərdədən gəlirlər və çox güman ki, xammalı hazırlayıb son emal və satış üçün Bərdə və Varsana aparırlar. Görünür ki, əl-İdrisi, əl-İstəxri və İbn Havqəlin məlumatlarını bir məlumata sintez etmişdir: yəni Bərdədə və Xəzər dənizi adasındakı marena haqqında məlumat, marenanın Bərdədən Hindistana, adadan Bərdəyə daşınması, eləcə də malqaranın kökəldilmə üçün gəmilərlə adaya aparılmasını. Əl-Bab və Cənubi Xəzəryanı arasında dəniz daşımaları haqqında məlumatlar da buraya laylanmışdır. Nəticədə isə belə alınmışdır ki, marenanı gəmi ilə Cürcana, oradan da quru yol karvanları ilə Hindistana aparırlar. Prinsip etibarilə, marenanın bir hissəsinin həmin marşrutla Hindistana aparılması istisna edilmir. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki,

bu IX əsr – X əsrin əvvəllərinə xarakterik idi, əl-İdrisinin dövrünə deyil.

Əgər xammalı son emal və qazanc əldə etmək üçün Bərdə və Varsana aparırdılarsa, onda yəqin ki, malın böyük hissəsi bu istiqamətdə yoluna davam edir, Yaxın Şərqə göndərilirdi. Ehtimal ki, məhz buna görə də yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Arranın Azərbaycanla sərhədində, Bərdə və Ərdəbil yollarının arasında yerləşən Varsanın adı çəkilir.

Beynəlxalq əhəmiyyətli mallardan həmçinin yaxşı qiymətləndirilən Bərdə qatır cinsinin (al-Istakhri, 1927, s. 190), qızılın əyarını yoxlamaq üçün Şəmkirdən gətirilən məhək daşının, eləcə də Qəbələdən gətirilən qunduz xəzinin adını çəkmək olar (Ашурбейли, 1983, s. 93, 106). Nefti isə ayrıca qeyd etmək lazım gəlir.

Abşeron yarımadasının nefti hələ antik dünyada da məşhur idi, onu işıqlandırma üçün, dəri xəstəliklərə dərman kimi, hərbi işlərdə yandırıcı maddə kimi, eləcə də bərkimiş halda evlərin damlarının, dəniz və çay gəmilərinin gövdələrinin hidroizolyasiyası üçün istifadə edirdilər (Алиева, 2014, s. 32). VII əsr Alban müəllifi Moisey Kalankatuklu əsərinin “Aluank ölkəsinin bolluğu və bərəkətliliyi” fəslində başqa şeylərlə yanaşı neft, ipək və pambığın adını çəkir (Каланкатуацци, 1984, s. 25).

“Aqvan tarixi”nin yaranması və müəllifi barədə məsələ mübahisəli qalır. Tədqiqatçılar abidənin mətnində VII əsr hadisələri şahidlərinin birbaşa məlumatlarını üzə çıxarmış, lakin eyni zamanda X əsr hadisələrinə aid dəlillərin olduğunu da bildirmişlər. Bir sıra başqa

göstəricilər isə belə deməyə əsas vermişdir ki, kitabda dəlillərin minimum iki qatı –VII-VIII əsrlər və X əsr qatları mövcudur. Hər halda, neft və Alban ölkəsinin bolluğu barədə yuxarıda haqqında danışılan məlumat abidənin birinci hissəsində yer alır və o da ənənəvi olaraq erkən müəllifin qələminin məhsulu hesab olunur. Bu da istisna edilmir ki, mətnin X əsrdə yaşadığı ehtimal olunan redaktoru ona yalnız X əsr hadisələrini əlavə etməmiş, həm də özündən əvvəlki müəllifin yazdıqlarına da müdaxilə etmişdir. Çox güman ki, kitabın ölkənin ümumi mənzərəsini və müəllifin konsepsiyasını əks etdirən başlanğıcı isə “Alban tarixi”nin təşəbbüskarının özü tərəfindən yazılmışdır. Lakin hətta ehtimal etsək də ki, neft haqqında məlumat sonrakı interpolyasiyadır, yenə də o X əsrin ortalarından sonraya aid edilə bilməz.

Bizə bu da məlumdur ki, hələ xəlifə əl-Mənsurun Arrandakı canişini, Bərdəyə 753-cü ilin iyulunda təyin edilmiş Yəzid ibn Üsayd əs-Sulami Şirvanın (yəqin ki, Bakının) neft mədənlərinə vergi qoymuşdu (al-Beladsori, 1866, s. 210; Бунятов, 1965, s. 137). Alışqan neft qala divarlarını şəhərə hücum edən düşməndən qorumaq üçün kəsərli vasitə kimi, hərbi işlərdə istifadə olunurdu. Ona görə də qeyri-adi yataqlar yalnız beynəlxalq ticarət üçün deyil, həm də Arranın sərhəd qalalarında yerli istehlak üçün də böyük əhəmiyyət daşıyırdı.

Azərbaycanın məhsulları və malları barədə bütün məlumatları müsəlman dünyası mərkəzindən olan müəlliflərin əsərlərindən tapmaq mümkün deyildir. Orta əsrlər ərəb ədəbiyyatının qızıl dövrünə aid tanınmış

müəlliflərin əsərlərinə düşməyən bəzi detallar yerli mənbələrdə saxlanır. Abbasqulu ağa Bakıxanov yerli qaynaq olan “Dərbəndnamə”yə əsaslanaraq qeyd edir ki, ərəblər 734-cü ildə⁴⁰ Dərbəndi qəti olaraq ələ keçirdikdən dərhal sonra sərkərdə Məsləmə İbn Əbd əl-Məlik şəhərdə neft anbarı tikməyi əmr etdi (Бакиханов, 1995, s. 55). Əl-İstəxrinin Bakı limanında Dərbəndə daşınmaq üçün neftin olduğu barədə məlumatı, çox güman ki, onun xəzərlərin davamlı hücum təhlükəsi qarşısında qalan şəhər üçün müdafiə vasitəsi kimi istifadəsindən xəbər verir. (Буниятов, 1965, s. 137).

Əl-İstəxri neft haqqında məlumatı qısdır. Ərminiyyə, Arran və Azərbaycan regionunu xarakterizə edərkən o, əvvəlcə şəhərlər, ticarət marşrutları haqqında danışır, sonra şəhərlərin və vilayətlərin əsas məhsulları barədə məlumat verir və su hövzələri haqqında məlumatlara keçir. Bu zaman o, iki çaydan – Araz və Kürdən bəhs edir və deyir: “Onlarda Təbəristan dənizi var,⁴¹ onun sahilində şəhərlərdən Bab əl-Abvab və Bakı, Bakıda isə neft var” (al-Istakhri, 1927, s. 190). Müəllif Xəzər dənizində üçbucaq cızır: dənizi Təbəristan dənizi adlandırır, yəni su hövzəsinə Cənubi Xəzəratrafı tərəfdən baxır və iki əsas məntəqəni – Bakı və Dərbənd limanlarını göstərir. Əl-İstəxrinin məntiqini başa düşmək lazımdır: o bütün regionun iqtisadi cəlbədiciliyi və qalan müsəlman dünyası

⁴⁰Məsləmə İbn Əbd əl-Məlik Dərbəndi 732-ci ildən gec olmayaraq ələ keçirə bilirdi, çünki həmin il Cənubi Qafqazın canişini vəzifəsində onu Mərvan İbn Məhəmməd əvəz etmişdi.

⁴¹Yəni, onlar Xəzər dənizinə axır.

ilə ticarət əlaqələrindən bəhs edir. Oxucu əsas mallar, önəmli ticarət mərkəzləri, karvanların hərəkət etdiyi quru yollar, eləcə də dəniz və çay gəmilərinin marşrutları barədə bilgiler alır.

Bu da səciyyəvidir ki, Xəzər dənizinin təsviri zamanı xəzərlərin Volqa çayının mənsəbində yerləşən paytaxtları İtil xatırlanmır. Yəqin ki, bunun başlıca səbəbi var – əl-İstəxri X əsrin coğrafi əsərlərin digər müəllifləri, məsələn, əl-Müqəddəsi kimi, müsəlman ölkələrinin xüsusiyyətlərini daha müfəssəl nəzərdən keçirir. Lakin İtilin adının çəkilməməsi üçün başqa formal səbəblər də ola bilərdi. Xəzərlərin paytaxtı, bildiyimiz kimi, Volqanın mənsəbində yerləşirdi, lakin dəniz sahilində deyildi ki, onu dəniz limanı hesab etmək mümkün olsun. İtil Arranın, Azərbaycanın, xüsusən də Ərminiyyənin bir hissəsi deyildi ki, onun haqqında əl-Müqəddəsinin vahid terminlə ər-Rəhab adlandırdığı bu regionla bağlı məlumatlar kontekstində danışsın (al-Moqaddasi, 1906, s. 374).

Onu da yada salaq ki, əl-İstəxri də, İbn Havqəl də iddia edirlər ki, bütün Arranda üç böyük şəhər var: Bab əl-Abvab, Bərdə və Tiflis. Onlar Arranın digər şəhərlərini də sadalayır, lakin qeyd edirlər ki, bu şəhərlər kiçik olsalar da çox abaddırlar (al-İstəkhri, 1927, s. 187; İbn Haukal, 1992, s. 194). Bu kiçik şəhərlərin ikisi-üçü haqqında elə də əhəmiyyət kəsb etməyən qeydləri nəzərə almasaq, bizim mənbələr onlar barədə müfəssəl detallar vermirlər. Bakı hətta bu şəhərlərin adı siyahısında belə xatırlanmır. Yəqin ona görə ki, şəhər Bərdədən Dərbəndə gedən magistral quru ticarət yolunun üstündə yerləşmirdi. Xüsusən də

maraqlı olan budur ki, əl-İstəxri onu Dərbəndlə birlikdə Xəzər dənizi sahilində qeydə almışdır. Bakının adının və burada neft olmasının bu kontekstin məntiqində xatırlanması onu göstərir ki, şəhər və onun məhsulu Xəzər dənizi hövzəsində beynəlxalq ticarət üçün birinci dərəcəli əhəmiyyət kəsb etmişdir. Nefti Dərbənd-Bakı magistral ticarət yoluna birləşənədək xüsusi qablarda karvanlarla daşıya, cənub-şərq istiqamətində isə Bakı limanında gəmilərə yükləyə bilərdilər.

Azərbaycan tranzit ölkə və ixracatçı kimi

Ərəb mənbələrinin yuxarıda qısaca təqdim olunan məlumatları belə bir nəticə çıxarmağa imkan verir ki, Azərbaycanda uzaq beynəlxalq ticarət üçün əhəmiyyət kəsb edən bir sıra mallar istehsal edilmişdir. Bununla birlikdə, ölkənin daxilində istehsal məhsullarının intensiv mübadiləsi gedirdi. Həm şimalda, həm də cənubda İpək Yolunun magistral marşrutları, eləcə də ölkənin böyük şəhərlərini kiçik yaşayış məntəqələri ilə birləşdirən ikinci dərəcəli yollar fəaliyyət göstərirdi. Ərəb-xəzər tərəfdaşlığı dövründə Azərbaycan məhsullarının müsəlman dünyasının beynəlxalq ticarət strukturundakı yerinin müəyyən edilməsi üçün IX əsrin tanınmış nasiri Əbu Usman Əmr ibn Bəhr əl-Cahizin (869-cu ildə vəfat edib) “ət-Təbəssür bi-t-Ticarə” (“Ticarət haqqında düşüncələr”) adlı xüsusi traktatı yaxşı imkan yaradır. Bu kiçik əsər elə bir qaydada qurulub ki, maraqlı olan oxuculara, bəlkə elə uzaq beynəlxalq ticarətlə məşğul olmaq istəyən tacirlərə də,

ticarət əlaqələrinin vəziyyəti və bəzi ekzotik malların gəlirliliyi barədə ümumi təsəvvür versin. Ticarətin strukturu və istiqamətləri barədə məlumatlar elə yerləşdirilib ki, iki əsas suala cavab vermək mümkün olsun: a) Eyni adlı malların ən yaxşısı haradan gətirilir? b) Ayrı-ayrı ölkələrin hansı mallarına daha çox tələbat var? Başqa sözlə, ümumi suala – daha çox gəlir əldə etmək üçün malı haradan gətirmək lazımdır sualına cavab vermək üçün müəllif müzakirə aparır. O, öz nəzərlərini iki fərqli müstəvidə təqdim edir və malların gəlirliliyi, eləcə də ticarət sahələri barədə nəticə çıxarmaları üçün oxucuların özlərinə imkan yaradır.

Bu məlumatlardan, həmçinin də X əsr müəlliflərinin sitat gətirdiyimiz xəbərlərdən aydın olur ki, IX əsrdə və X əsrin birinci yarısında beynəlxalq ticarətin başlıca istiqaməti Xəzər ölkəsi vasitəçiliyi ilə aparılan ticarət olmuşdur. Mal daşımaları Xəzər ölkəsinin ərazilərindən keçir, Xəzər dənizi üzərindən su yolu ilə daşınır, eləcə də Arran və Azərbaycanın quru yolları ilə həyata keçirilirdi.

Cürbəcür malların siyahısında müxtəlif ölkələrdən gətirilən xəzlik dəriyə xüsusi tələbat vardı. Amma ən qiymətli dərilər Xəzər ölkəsindən və onun əraziləri vasitəsilə gətirilirdi. Məsələn, müəllif iddia edir ki, ən yaxşı xəzlik dəri sincab cinsindən olan və Xəzəryanı yerlərdən gətirilən sincabların dəriləridir, lakin onu aldadıcı dovşan xəzlərindən seçməyi bacarmaq lazımdır. Xəzər ölkəsindən gətirilən qara-qonur tülkü dərisi ən yaxşı xəzlik hesab olunurdu, oradan qiyməti aşağı olan sarı tülkü dəriləri də gətirirdilər. Ən yaxşı samur dərisini

Çindən gətirirdilər, bu nəvə dərinin ikinci qiymətli isə xəzərlərin hesab olunurdu (al-Djahiz, 1932, s. 335-336).

Xəzər ölkəsinin xəzlik dəri idxalçısı kimi tanınması belə bir fikrin yaranmasına imkan vermişdir ki, onun özü bu sahədə istehsalat malik olmamış, yalnız ekzotik şimal mallarının çatdırılması üçün tranzit ölkə rolunu oynamışdır. Onların arasında xəzlik dəridən başqa qulları da qeyd etmək lazım gəlir. Bu nöqtəyi-nəzəri irəli sürən bizim etibarlı mənbəmiz əl-İstəxriddir. Onun əsərində belə məlumatlar tapmaq olar: “Xəzərlərin ölkəsində uzaq diyarlara aparmaq üçün balıq yapışqanından başqa heç nə istehsal olunmur. O ki, qaldı civə⁴², mis, mum, ipək və xəzlik dəriyə, bunlar hamısı orada gətirilmədir” (al-Istakhri, 1961, s. 131). Xəzərlər tarixinin amerikalı tədqiqatçısı Tomas Nunan hesab edirdi ki, əl-İstəxri xəzər ticarətinin müasir vəziyyəti (X ə.) haqqında məlumatları malik olmamış və daha erkən müəlliflərin məlumatlarını təkrarlamışdır (Noonan, 1992, s. 237). O, Xəzər ölkəsindən gətirilən maldarlıq məhsulları, qoyun, eləcə də onların paytaxtı İtildəki böyük sayda mahir sənətkarların varlığı barədə digər müsəlman müəlliflərin alternativ məlumatlarını misal gətirmişdir. Xəzər ölkəsində inkişaf etmiş sənətkarlıq malları istehsalının mövcudluğunun təsdiq etmək üçün o, xəzər arxeologiyasının mübahisəsiz məlu-

⁴²Zibak. Yazılışı əsərin başqa əlyazmasında “rakik”ə oxşayır ki, bu da “qullar” deməkdir. D.Danlop öz tərcüməsində sonuncu variantı qəbul edir. Bizə də belə gəlir ki, doğrusu elə budur. Belə ki, əl-Cahiz Xəzər ərazisindən gətirilən mallar sırasında həmçinin qulları qeyd edir, ancaq civədən danışmır. Biz sadəcə olaraq burada alternativ variantı göstərməyi də lazım bildik.

matlarını dəlil kimi göstərmişdir (Noonan, 2007, s. 207-208).

Lakin əl-İstəxrindən tam yüz il öncə yazmış “Ticarət haqqında düşüncələr”in müəllifi Xəzərdən gətirilən malların arasında qulları, kənizləri, eləcə də çox qiymətli sənətkarlıq məhsulu olan zirehli geyim və dəbilqənin iki növünü göstərir. Bu siyahını əl-Cahiz əsərin ayrı-ayrı ölkələrin xüsusi xarakterli mallarına həsr etdiyi fəslində vermişdir. Bu siyahıda başqa fəsillərdə xatırlanan sincab və digər xəzlik dərilərdən söhbət getmir (al-Djahiz, 1932, s. 342). Deməli, tanınmış ərəb yazıçısı hesab edir ki, bu bölmədə sadalanan mallar Xəzər ölkəsi üçün daha xarakterikdir. Xəzlik dərinə isə xəzərlər və yaxud Xəzər ərazisindən keçən tacirlər, həqiqətən də onlara tabe olan şimal xalqlarından ala və ya mübadilə edə bilərdilər. “Keçmiş illərin hekayəsi”ndə xəzərlərin hər evdən aldıkları verginin tərkibindəki bir sincab dərisi və gümüş sikkəni xatırlamaq kifayətdir (Исхабелев, 2003, s. 141).

Xəzərdən gətirilən qullar və kənizlərə gəlincə, əl-İstəxrinin məlumatı, əksinə, əl-Cahizin məlumatlarını inkar etmir, onların mənasını izah edir. O, bildirir ki, Xəzər dövlətində müsəlman, xristian və yəhudi uşaqlarını qul kimi satmaq olmaz, ancaq bu qayda büt-pərəstlərə aid edilmir (al-Istakhri, 1961, s. 131). İndi isə yada sala q ki, qulları satmaq üçün dinsizlərin ölkələrindən məhz Dərbəndə gətirirdilər (al-Istakhri, 1927, s. 184). Belə anlaşılar ki, xəzər tranziti və xəzərlərin öz malları magistral yol vasitəsilə Dərbənddən keçməklə Bərdəyə gəlirmiş.

Bərdənin Əl-İstəxridə xatırlanan məşhur qatırları əl-Cahizdə hələ yüz il əvvəl beynəlxalq ticarətin xüsusi malı kimi təsdiq olunur (al-Djahiz, 1932, s. 346). Bu da diqqəti cəlb edir ki, Bərdə və onun əsas malları beynəlxalq ticarətin ən mühüm istiqamətləri ilə bir sırada – Misir, İsfahan, Fars, Xəzər, Səmərqənd və s. yerlərin malları ilə bərabər qeyd edilir. Ərminiyyə və Azərbaycan, məsələn, bir kateqoriyada birləşdirilmişlər. Yeri gəlmişkən, uzaq ölkələrə keçəni, yük heyvanları üçün yəhəri, həsir və yumşaq xalçaları, üst paltarları üçün kəmərləri, eləcə yunu məhz oradan aparırdılar (al-Djahiz, 1932, s. 348). Əl-Cahizin dövründə Bərdə qatırları ən çox tələbat olan mal kimi göstərilir, ancaq bu heç də o anlama gəlmir ki, əl-İstəxri və İbn Havqəldə adları keçən mallar müsəlman dünyasının ticarət dövriyyəsində IX əsrdə olmamışdır. Əl-Cahiz qarşısına hər bir regionu xarakterizə etmək yox, onların ən çox tanınan və tələbatı olan mallarını seçmək məqsədi qoymuşdu. Məsələn, o, xəzərlərin xəzlik dərisinin xüsusi keyfiyyətini göstərir, lakin xəzin adını Xəzərlərin xüsusi mallarını⁴³ arasında çəkmir. Əl-Cahizin

⁴³ O, Xəzərdən gələn ən yaxşı xəzlik dərilərin əslində xəzərlərin özləri tərəfindən deyil, onların mükəlləfləri – slavyanlar və şimal xalqları tərəfindən tədarük edildiyi barədə məlumata malik ola bilərdi. Lakin malın tədarük mənbəyinin müəyyən edilməsində bu, çətin ki, müəllif üçün bir əhəmiyyət kəsb etmiş olsun. Bizə məlumdur ki, xəzlik dəri Xəzər ölkəsinin öz ərazisində də tədarük edilmişdir, onun bəzi növləri isə Azərbaycandan da göndərilirdi, məsələn, yuxarıda qeyd olunduğu kimi, Qəbələdən qunduz dəriləri gətirilirdi. Sadəcə olaraq, əl-Cahiz ikinci dərəcəli malları yada salmadan diqqəti hər bir yerin ən ekzotik mallarına yönəltdi.

(IX əsr) məlumatlarını X əsr müəlliflərinin məlumatları ilə müqayisə edərək bu nəticəyə gəlmək olar ki, uzaq ticarət üçün tədarük edilən Azərbaycan mallarının çeşidi ölkədə daxili istehsal inkişaf etdikcə arta bilərdi. Marenanı beynəlxalq əhəmiyyətli mal kimi xarakterizə edən əl-Cahiz iddia edir ki, o, yalnız üç yerdə – Əndəlusun qərbində, Şiraz yaxınlığında Tarim səmtində və Farsda bitmişdir. Bizim X əsr müəllifəri və onlardan sonra əl-İdrisi isə bu otun Dərbənddən Bərdəyə, Tiflisə və Dəbilə qədər bütün ərazilərdə bitdiyini, bu boyanın toplanması, emalı və uzaq ölkələrə göndərilməsində Bərdə əhalisinin rolu barədə qətiyyətlə danışırlar.

VII-X əsrlərdə Avrasiya və Yaxın Şərqi ticarət əlaqələri məkanında Azərbaycan

Sasani tarixinin erkən vaxtlarından Cənubi Azərbaycan imperiyanın həyatında baş verən siyasi və iqtisadi hadisələrlə sıx şəkildə bağlı olmuşdur. V əsrdən isə Sasanilər Qafqaz sıra dağlarında möhkəmlənməyə nail olmuş və köçərilərlə sərhədi möhkəmləndirməyə başlamışlar. VI əsrin ikinci yarısında Şimali Qafqazda nəhəng müdafiə istehkamlarının tikintisinə başlanmış, və Dərbənd Sasani müdafiə sisteminin dayaq məntəqəsinə çevrilmişdir. Qafqaz Albaniyasının şəhərləri geniş imperiyanın əyalətləri ilə daxili iqtisadi və ticari əlaqələrə cəlb olunmuş, sərhəddəki Dərbənd isə böyük əhəmiyyət qazanmaqla yanaşı, həm də köçərilər və Albaniya əhalisi arasında ticarət mübadiləsi mərkəzi statusu əldə etmişdir.

Bununla belə, Sasani dövründə, xüsusən də onların son dönəmində və ərəblərin meydana çıxmaları ərəfəsində İpək Yolunun ənənəvi malları ilə şimal və cənub arasında intensiv ticarət mübadiləsinin getdiyini təsdiq etmək üçün möhkəm əsaslar yoxdur. Qafqazda və şimali Xəzərət-rafında hakimiyyətin Aşina nəsli başda olmaqla türk çöl dövlətinin əlinə keçdiyi dövrdə xüsusilə bu haqda danışmaq mümkün deyil məhz ona görə ki, İranla əlaqələr tamam pozulmuş və Qərbi türk xaqanlığı Bizansla tərəfdaşlığa üstünlük vermişdi.

Türklərin və İranın iqtisadi və siyasi maraqları köklü şəkildə ayrıldı: Uzaq Şərqi malları, o cümlədən türklərin əlində cəmləşmiş Çin ipəyinə İranda tələbat yox idi, lakin bu mal hələ də onun rəqibi Bizansı maraqlandırır. Məhz bu dövrdə İran əleyhinə çevrilmiş bizans-türk hərbi-siyasi ittifaqı yarandı, İran hakimiyyəti altında olan torpaqlardan yan keçməklə Bizans və Romaya ticarət marşrutları açıldı. Öz növbəsində, İran Şimali Azərbaycan və Arranda şəhərsalma ilə məşğul olur, Arran şəhərlərinin metropoliya ilə ticarət əlaqələrinin möhkəmlənməsinə kömək göstərirdi.

Ərəblərin geosiyasi səhnəyə sıçrayışı İran imperiyasının süqutu ilə əlamətdar oldu. Sasani İranının tarixi məkanını tutan ərəblər yerli əhali və regiondakı geosiyasi qüvvələrlə öz münasibətlərinin modelini müəyyən etməli idilər. Bizansla siyasi və ideoloji maraqların toqquşması daimi qarşıdurmaya gətirib çıxardı. Mərkəzi Asiyada türklərlə müharibə şiddətli idi və ərəblər onlarla sərhəddə ilk dəfə hücumdan müdafiəyə keçdilər (Бартольд, 1963b,

s. 244). Demək olar ki, ərəblər Cənubi Qafqaza nəzarət uğrunda xəzərlərlə yüz əlli il inadlı müharibələr apardılar və yalnız xəlifə Harun ər-Rəşidin dönəmində onlarla sülh və ittifaqa nail olundu (Буниятов, 1965, s. 115).

Beləliklə, IX əsrin başlanğıcına doğru Ərəb xilafəti Çin sərhədinə çıxmış, keçmiş Sasani İranın indi özünə tabe etdiyi ərazilərindən keçməklə Çindən Yaxın Şərqə gələn marşrutların təhlükəsizliyini təmin etmək üçün ticari-siyasi ittifaqların yaradılması məsələsini müvəffəqiyyətlə həll etmişdi. O ki, qaldı Çindən Qərbi Avropaya gedən yola, bu istiqamətin cənub marşrutunun fəaliyyəti yalnız xilafət və Bizans arasındakı sərhədlərdə sabit sülh şəraitində mümkün ola bilərdi. Lakin bu baş vermədi. İki imperiyanın qarşıdurması gərgin keçməklə birlikdə, ideoloji və iqtisadi münaqişə forması daşıyırdı. Qısa sülh fasilələri ərəb sərhəd qoşunlarının Bizans ərazilərinin dərinliklərinə doğru müntəzəm reydləri ilə başa çatırdı.

Bu da diqqəti cəlb edir ki, Cənubi Qafqazda xilafətin keçmiş rəqibi – qüdrətli Xəzər xaqanlığı – ərəblərlə sərhəddə vəziyyətin sabitləşməsindən sonra Bizansla siyasətini koordinasiya etmədi və Qafqazın yerli əhalisinin anti-ərəb üsyanlarını dəstəkləmədi. Onlardan ən böyüyü Babəkin rəhbərliyi altında Azərbaycanda baş vermişdi (816-836) və xilafətin mövcudluğuna real təhlükə törətmişdi. Göründüyü kimi, xəzərlərin neytrallaşdırılması ərəblərə Avrasiya çölləri və Xəzər dənizi vasitəsilə Çindən Avropaya və Avropadan Yaxın Şərqə ticarət əməliyyatlarında xəzərlərin tərəfdaşlığını qəbul etmək bahasına başa gəldi. Bu, xəzərlərin ekspansiyasının yönünü

şimal-qərbə – Donətrafı və Orta Dneprin çöllərinə, eləcə də meşə-çöl zonalarına yönəltdi.

Xəzərlər Don və Volqa çaylarının maksimum yaxınlaşdığı yerdə 834-839-cu illərdə Sarkel qalasının tikintisinə başladılar. Qala tacir rusların Volqa sahilinə gətirib sonra çayaşağı yolla Xəzər dənizinə, oradan da dəniz yolu ilə Yaxın Şərqlə aparmaq istədikləri mallara nəzarət və onlardan vergi toplanması üçün məqsəd daşıyırdı. Bizə belə gəlir ki, Sarkel qalasının tikintisi sayəsində mövcud qüvvə və ittifaqların elə bir nisbəti yarandı ki, bu zaman Bizans siyasətdə və ticarətdə təcrid vəziyyətinə düşdü ⁴⁴. Xəzərlər, yəqin ki, Bizans diplomatiyasını da bildilər: elə bu dövrdə Feofilin yanına “rusların xaqanı”nın səfiri gəlib (834 r.) çıxdı. Bəzi tədqiqatçılar hətta belə hesab edirlər ki, bu səfirlik xəzər xaqanı tərəfindən göndərilə də tərkibi skandinavlardan təşkil olunmuşdu. Əgər bu, hətta belə deyildirsə, onda missiya ruslar və xaqan tərəfindən razılaşdırılmış ola bilərdi. Çünki onlar artıq bu zaman öz aralarında Xəzər dəniz vasitəsilə ticarətin təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədilə ittifaq da yaratmışdılar. İndi Çindən xəzərlərin ərazisi vasitəsilə gələn mallar və böyük dövlətlərdə də tələbatı olan köçəri cəmiyyətinin məhsulları iki alternativ

⁴⁴Xəzərlər qalanın tikintisinə kömək üçün Bizansa müraciət etdilər. Lakin bizanslılar bu imkandan xristianlığın təbliği və yayılması üçün istifadə etməklə bağlı məqsədlərinə, çox güman ki, nail ola bilmədilər. Bizans arxitektoru tərəfindən kilsə tikintisi üçün gətirilmiş sütunlar da istifadəsiz qaldı. Beləliklə, Sarkel şəhəri və onun qalası Bizans arxitekturası və şəhərsalmasının izlərini daşımalı olmadı (Артамонов, 1962, s. 302).

marşrutla cənuba döğru – rusların gəmilərindən istifadə etməklə dəniz yolu ilə və Dərbənddən Bərdəyə, Ərdəbildən İraqa quru yolu ilə – Yaxın Şərq bazarlarına yönəlirdi.

Yaranmış vəziyyət Azərbaycanın həm şimalının, həm də cənubunun beynəlxalq ticarətə aktiv şəkildə cəlb olunmasına imkan verdi. Dərbənd və Bakı limanları Cənubi Xəzəryanı bölgənin Cürcan və Təbəristandakı limanları ilə əlaqəli idi. Oradan ticarət yolları Yaxın Şərqə və Hindistana aparırdı. Yəqin ki, Manqışlaq yarımadası ilə də dəniz əlaqəsi olmuşdur. X əsrin birinci yarısında orada öz həmtayfalarının əsas qrupundan ayrılmış oğuz dəstələrinin mövcudluğu etibarlı qaynaqlarla təsbit edilmişdir. Orada sahillər gəmilərin yan alması üçün elə də əlverişli deyildi, ya dənizin dayazlığı, ya da sualtı qayalıqların çoxluğu gəmilərin sərbəst manevr etməsinə mane olurdu. İbn Havqəl gəmi qəzaları və malların itirilməsi ilə bağlı xəbərdarlıq edir, belə ki, onun fikrincə, türklər onları ələ keçirə bilərdilər (İbn Haukal, 1992, s. 330).

Azərbaycandan keçən quru yolları qərbdə Tiflisə, cənub-qərbdə Dəbilə və Cənubda Ərdəbilə aparırdı. Tranzit ticarət yerli əhalini özünün gəlirli əməliyyatlarına cəlb etmişdi. Uzun karvan yolları tacirləri yorurdu – Yaxın Şərqdən Çinə və Hindistana bütün yolu keçmək malın ilk sahibi üçün olduqca mürəkkəb və çətin idi. Qafqaz Albaniyasının, sonralar müsəlman dünyasının Arran vilayətinin Xəzər xaqanlığı və müsəlman bölgələri arasında mövqeyi yerli istehsalın və karvan ticarətinin ehtiyacları üçün xidmət sahəsinin inkişafına yaxşı imkan

yaradırdı. Təəccüblü deyildir ki, X əsrin birinci yarısının bütün müəllifləri yekdilliklə təsdiq edirdilər ki, Arranın şəhərləri çox gözəl və abaddır, ölkədə çoxlu miqdarda tələbat malları – meyvə, tərəvəz, malqara, eləcə də kətan, ipək və pambıq parça paltarları istehsal olunur. Məsələn, Bərdədə xüsusən çoxlu sayda mehmanxana və hamam olduğu bildirilir (İbn Haukal, 1992, s. 190). Arxeoloji tapıntılar dulusçuluq sənəti mallarının yüksək keyfiyyətini təsdiq edir. İri topdansatış yarmarkaları Arran və Cənubi Azərbaycanda yerləşirdi. Bizə onlardan ikisinin – Bərdədə əl-Kürki və Marağa yaxınlığında Kursarənin adları məlumdur. Mallar məhz bu iki emporiumda öz sahiblərini dəyişə bilir, yorulmuş tacirlər isə öz mallarını mübadilə edib geri qayıdırdılar.

Bunu da xüsusi olaraq qeyd etməliyik ki, Şimali Azərbaycanın – keçmiş Qafqaz Albaniyasının praktik olaraq bütün əraziləri ərəb-xəzər ticarət tərəfdaşlığı dönmində öz istehsalı və beynəlxalq ticarətin inkişaf etmiş strukturları olan vahid iqtisadi məkana çevrilməyə başlamışdı. Biz yuxarıda, ölkənin müxtəlif əyalətlərində xammal tədarükü və onun emalının necə həyata keçirildiyi, malqaranın qonşu əyalətin otlaqlarına sürüldüyü, heyvandarlıq məhsulları – yun və dərinin Azərbaycan şəhərlərində qiymətli tələbat mallarına çevrilib beynəlxalq ticarətin predmeti olduğuna dair misalları gördük. Sələflərinin Azərbaycan haqqında məlumatlarını toplayan və özləri regiona səfərlər etmiş X əsr ərəb müəllifləri Bərdə, Gəncə, Bakı, Dərbənd, eləcə də digər şəhər və ticarət mərkəzlərini Şimali Azərbaycanın heyvandarlıq və

əkinçilik zonaları ilə sıx qarşılıqlı əlaqədə xarakterizə etmişlər. Digər tərəfdən, beynəlxalq ticarət yolların Azərbaycan üzərindən Yaxın Şərqə yönəlməsi Azərbaycanın Şimalını və Cənubunu vahid malların otürülməsi məkanına çevirməyə və burada əhali və istehsalat mübadiləsini intensivləşdirməyə başlamışdı. Nəticədə bu məkanın bütövləşməsi üçün əlverişli şərait yaradılırdı.

Bu da önəmlidir ki, əl-İstəxri və İbn Havqəl xəzərlərin sərhədindən, daha doğrusu Dərbənddən Yaxın Şərq iqtisadi zonası ilə sərhəddə yerləşən Ərdəbilə qədər yaranmış vahid iqtisadi zonanın əsas mərkəzlərini – bütün bu geniş məkanda bir-birilə müqayisə edirlər (al-İstəkhri, 1927, s. 183-184, 187; İbn Haukal, 1992, s. 291, 294).

İnkişaf etmiş daxili bazar və Azərbaycan ərazisi vasitəsilə intensiv beynəlxalq ticarət barədə Azərbaycan ərazisində tapılmış IX-X əsrə aid sikkələr də müəyyən məlumat verir. Azərbaycanda pul-ödəniş vasitələrinə tələbatın artması səbəbindən ərəb işğalından sonra gümüş xilafət dirhəmlərinin zərbi artır və mis mübadilə sikkələrinin istehsalına başlanılır. İri zərbxanalar Ərdəbil, Bərdə, Beyləqan və Dərbənddə yerləşirdi (Раджабли, 1997, s. 29). Yerli zərbxanaların məhsulu olan və tək-tək tapılan mis sikkələr, eləcə də Azərbaycan ərazisində praktik olaraq mis sikkə dəfinələrində rast gəlinməməsi şəhərlərin və şəhər ticarətinin inkişafından xəbər verir (Раджабли, 1997, s. 30-31). Bütün mis sikkələr daimi tədavüldə olmuşdur.

Azərbaycan dəfinələrində tapılan ərəb dövrünə aid gümüş sikkə kəsikləri (Джафаров, 2013, s. 22), bizim fikrimizcə, Azərbaycan şəhərlərində yerli istehsal

məhsullarına və xarici tacirlərə göstərilən xidmətlərə tələbatdan xəbər verir. Belə bir fikirlə çətin razılaşmaq olar ki, gümüş dəfinələrində mis sikkələrə rast gəlinməsi pərakəndə satışda kəsik gümüş sikkələrdən istifadəni istisna edir (Джафаров, 2013, s. 22). Müsəlman əyalətlərində sikkələrin parçalanmasının və xırda ticarətin kəsik gümüş sikkələrlə aparılmasının geniş təcrübəsi mövcud idi. Yuxarıda haqqında danışdığımız əl-Cahiz öz hekayəsində aydın şəkildə məlumat verir ki, türk döyüşçü güləşdə Xorasan atlısına qalib gəldikdən sonra onu buraxır və bunun əvəzində bir dirhəm alır, lakin sonra dirhəmi yarı bölür və bir yarısını geri atıb deyir ki, belə zəif rəqib üzərində qələbənin qiyməti heç yarım dirhəm də deyil (al-Jahiz, 1903, s. 54-55). Təsəvvür etmək də çətindir ki, alverə görə gələn tacirlərin üzərlərində kifayət qədər mis sikkə olsun ki, onlar xidmətə, tək-tək alışlara və xırda partiyalarla alış-veriş üçün mis pulla ödəniş etsinlər, ona görə də belə hallarda hesablaşmaq üçün onlar gümüş sikkələri bölməli olurdular.

Xəzər xaqanlığı və Ərəb xilafəti arasında bərqərar olmuş sülh və ticarət tərəfdaşlığı Azərbaycanda kənd təsərrüfatı istehsalının artımı və şəhərlərin inkişafı üçün əlverişli tarixi və mədəni vəziyyət yaratmışdı. Lakin Kiyevin 882-ci ildə skandinav-rus sərkərdəsi Oleg tərəfindən alınmasından sonra vəziyyət dəyişməyə başladı. Şimaldan əlavə hərbi qüvvələrin – skandinav dəstələrinin, eləcə onlara tabe olan slavyan əhalinin axını hərbi-siyasi tarazlığı inkişaf etməkdə olan rus dövlətinin lehinə dəyişə bilərdi. Rusların qarşısında əsas zərbələrin

istiqlaməti və dinc ticarət əlaqələri ilə bağlı seçim dururdu. X əsrin başlanğıcında Konstantinopola yürüşlər əvvəlcə Bizansla qarşıdurmadan xəbər verir. Bu, ruslarla Xəzər xəqanlığı və Ərəb xilafəti arasında güclü ittifaqa əsaslanan siyasətinin sayəsində mümkün idi.

Konstantinopol və Bizans ərazisindən keçməklə ticarətdə rus tacirlərinə əlverişli şərait yaradılmasına dair maddələri olan X əsr yarıməfsanəvi bizans-rus sülh müqavilələrini regionda ticari və siyasi ittifaqların dəyişməsinin dəlili hesab etmək olar. Rusların siyasi elitası və şərq slavyanlar arasında pravoslavlığın təbliği də az əhəmiyyət kəsb etmirdi. Kiyev knyazları ilə sülh müqavilələri pravoslav missiyalarının fəaliyyəti və pravoslav xristianlığın yayılması üçün müvafiq şəraitin yaradılmasını nəzərdə tuturdu (Саваров, 1980, s. 74-75, 112, 128). Bizans Kiyev Rusu ilə ittifaq əlaqələri qurmaqla regionda düşdüyü siyasi təcrid vəziyyətindən çıxmaq üçün yollar axtarırdı.

Rusların hərbi qüvvələrini qəddar və qüdrətli düşməinə – Ərəb xilafətinə qarşı döndərmək real deyildi. Amma buna baxmayaraq Bizans diplomatiyası qarşısında belə bir vəzifə dururdu və bu məqsədə çatmaq üçün cəhdlər də olmuşdu. Rusların Abaskuna təqribən IX əsrin 60-cı illərinin ortalarındakı reydləri, onların 860-cı ildə Konstantinopola yürüşündən bir az sonraya təsadüf etmişdi (Саваров, 1980, s. 74). Bu yürüşün nəticəsi olaraq imperiya ilə onun ərazisində rüsumsuz ticarəti də nəzərdə tutan dostluq və sülh barədə müqavilənin bağlanmasını da xatırlatmaq yerinə düşərdi. Rusların Azərbaycana

912/13-cü və 943/4-cü illərdəki yürüşləri də beləcə, 911 və 912-ci illərdə rusların Konstantinopola yürüşündən sonra bağlanmış bizans-rus müqavilələrinin nəticəsi ola bilərdi. Rusların Azərbaycandakı və Cənubi Xəzərətrafındakı müsəlman torpaqlarına hücumları bizanslılara ərəblərə qarşı mübarizələrində elə də kömək etmədi, lakin bunlar Xəzər dənizi hövzəsində sabitliyi, ticarət karvanları və gəmilərinin təhlükəsizliyini müəyyən edən xəzər-ərəb-rus üçlü alyansını laxlatdı.

Sülhə və sabitliyə yaranan təhlükələr ticarətin həcmi azaldı, xəzərlərin gəlirlərini kəsdi və onların ticarət marşrutlarında təhlükəsizliyi təmin etməklə bağlı təəhdlərini yerinə yetirmək imkanlarını məhdudlaşdırdı. Bu səpmələr Xəzər ölkəsində daxili vəziyyətin sabitliyini pozdu. Ayırı-ayrı qrupların Xəzər xaqanlığının siyasətinə təsir göstərmək uğrunda qızıışmaqda olan mübarizəsi, xaqanın müsəlman qvardiyasının 913 və 943-cü illərdə Azərbaycan və Gilandan qənimətlə döən ruslara qarşı əvəzçixmə aksiyasında özünü göstərdi.

Onuncu əsr – rus varyaqların xəzərətrafı vilayətlərə yürüşlər, hətta müsəlman hakimiyyəti altında olan Azərbaycan ərazilərini nəzarətə götürmək cəhdlərinin artdığı dövr idi (Dixon, 1998, s. 55-56). Rusların birinci mərhələdə Xəzər dənizindən geri atılmalarına baxmayaraq, aydın idi ki, əvvəlki tərəfdaşlar rəqibə çevrilmiş və ruslarla toqquşmaların xəzərlər üçün hələ davamı olacaq. Bizansla ticarət üçün imtiyaz əldə etmiş ruslar, malların axınının Volqa-Baltik yoluna istiqamətləndirilməsində maraqlı idilər. Bu yolda onlar qərbdə Frank dövlətinə,

eləcə də Cənubda Bizansa malları çatdırmaqla öz ölkələrini beynəlxalq ticarətin mərkəzinə çevirmək üçün üstünlük qazanırdı. Bundan ötrü Azərbaycandan keçməklə şimaldan cənuba gedən yolda sabitliyi pozmaq onların məqsədlərinə xidmət edirdi.

Artıq ərəblərə də aydın idi ki, Xəzər dövləti öz üzərinə götürmüş olduğu öhdəlikləri yerinə yetirmək və bərabər hüquqlu tərəfdaş olmaq iqtidarında deyil. Bir tərədən də, xəzər cəmiyyətində islamın yayılmasına baxmayaraq, xəzər elitası və hökuməti yəhudiliyin lehinə seçim etmiş və müsəlmanları öz torpaqlarında sıxışdırmağa başlamışdı⁴⁵ Xilafət siyasətçiləri xəzərlərin yəhudi hökumətinin başı üzərindən onların tabeliyində olan, ancaq onlarla rəqabət aparan Volqa bolqarları ilə diplomatik yolla əlaqələr qurmağa çalışırdılar, belə ki, bolqarlar islam dinini qəbul etməyə meylli idilər.

Əhməd İbn Fədlanın məlum səfirliyi də məhz rusların xəzəratrafı müsəlman əyalətlərinə iki böyük yürüşü arasındakı dövrə (921-922-ci illər) düşür. Həmin dövrdə bolqar çarı artıq islamı qəbul etmiş, ərəb səfirlik missiyası isə dini inamın möhkəmləndirilməsi və məscid tikintisinə kömək üçün öz tərkibində ruhanilərə də yer vermişdi (Ковалевский, 1956, s. 121). İndi Xəzər ölkəsi təcrid

⁴⁵İbn Fədlan bildirir ki, xəzər çarı qonşu müsəlman vilayətdə sinaqoqun dağıdılmasını eşidib öz paytaxtındakı məscidin uçurulması və müəzzinlərin qətl edilməsi əmrini verdi (Ковалевский, 1956, s. 148).

təhlükəsi altında idi. Elə belə də oldu: 965-ci ildə köçəri oğuzlar tərəfindən dəstəklənən Svyatoslav qəti şəkildə məhv etməsə də, Xəzər xaqanlığını təməlinədək sarsıtdı. Sarkel ələ keçirildi, ruslar onu Belaya Veja adlandırıdılar və ya sadəcə qalanın xəzər dilindəki adını slavyan dilinə çevirdilər. Xəzərlərin beynəlxalq ticarətdə və regionda üç yüz illik hakim vəziyyətləri sona çatdı.

Beynəlxalq vəziyyətdə baş verən bu böyük dəyişiklik ticarətdə və Azərbaycanın iqtisadi durumunda özünü dərhal göstərdi. İbn Havqəl Xəzər ölkəsinin süqutundan üç il sonrakı qeydlərində Bərdənin keçmiş parlaq dövrünə layiq olduğu qiyməti verdikdən sonra, təəssüflə şəhərdə işlərin pisləşdiyini bildirir. O qeyd edir ki, əvvəllər Bərdədə 1200 çörəxana fəaliyyət göstərsə də, son zamanlar orada onların cəmi beşi qalıb (İbn Haukal, 1992, s. 290). İstehsalın və çörəyə tələbatın belə fəlakətli şəkildə çöküşü əhəlinin müvafiq səviyyədə azalmasından və bizim üçün xüsusi maraq kəsb edən bir haldan – şəhərə müvəqqəti qonaq gələn tacirlərin və karvanları müşaiət edənlərin sayının azalmasından xəbər verir. Ehtimal etmək olar ki, işlərin belə vəziyyət almasının səbəblərindən biri rusların 943/944-cü illədə dağıdıcı hücumunun nəticəsidir. Madam ki, İbn Havqəl özü də bu haqda danışmağa ehtiyac duyub, onda, görünür ki, bu hadisələrin müasirləri və şəhərin süqutunun şahidləri də özlərinə bu sualı vermişlər. Lakin İbn Havqəlin cavabı mənfidir: "... Bərdənin bazarları izdihamlıdır və bir-birinə yanaşı dururlar, onların arasında isə abad və adamlarla dolu mehmanxanalar, karvansaralar və hamamlar var, rusların əlinə keçdikdən

sonra onlar tamamilə bərpa edilmiş və qaydaya salınmışdır” (İbn Haukal, 1992, s. 291). Deməli, müəllif hesab edir ki, rusların dağıdıcı hücumunun nəticələri aradan qaldırılmış və şəhər tənəzzülə çatdırılmamışdı.

İbn Havqəl Bərdənin pis vəziyyətinin bir neçə başqa səbəbini göstərir. Onlardan biri, gürcülərlə narahat qonşuluqdur. Məşhur səyyah Bərdə haqqında hekayənin başlanğıcında və sonunda olmaqla, əlavə heç bir detal vermədən buna iki dəfə işarə edir (İbn Haukal, 1992, s. 289, 291). Müəllif əhalini narahat edən gürcülərin hücumları barədə daha ətraflı şəkildə Dvin haqqında məlumatda danışır və Bərdə barədə hekayədə olan sözlərlə başlayır: “Onun [Dvinin – Ə.F.] sakinlərinin işlərinin vəziyyəti bizim dövrümüzdə gürcülərlə qonşuluğa görə pis duruma düşüb, onlar [gürcülər – Ə.F.] şəhəri talan ediblər, onu yandırılar, ona basqın etmək üçün həmişə imkan axtarırlar. Lakin indi onlar [əhali – Ə.F.] şəhərin mərkəzində cümə məscidi tikib, onu yanmış kərpicdən divarla əhatələyib, ətrafında isə xəndək açırlar. Məscidin ortasında bulaq var. Gürcülər qəflətən gələndə onlar orada gizləniirlər” (İbn Haukal, 1992, s. 290). Dvin haqqında bu məlumat Cənubi Azərbaycan şəhərləri barədə məlumatların arasında verilmişdir. Bundan əvvəl isə şəhərin ətrafının çiçəklənən vəziyyətindən, düyü və pambıq istehsalından danışılır.

İbn Havqəlin Dvin haqqında hekayəsi Tiflis barədə məlumatlardan sonra aşağıda gəlir. Bu hal, eləcə də əsasən xristianların məskun olduğu şəhərdə cümə məscidi barədə xatırlatma, belə fikir yarada bilər ki, gürcülərin hücumu

barədə hekayənin detalları bura təsadüfən düşüb. Lakin Bərdə coğrafi olaraq Cənubi Azərbaycan şəhərlərindən daha uzaqdadır, həmçinin ərəb coğrafiyaçılarının ənənəvi təsnifatına görə Azərbaycan (yəni indiki İran sərhədlərinin daxilindəki Cənubi Azərbaycan) vilayətinə aid olmamışdır. Ərəb müəllifləri hər iki vilayəti birləşdirdikləri dövrdə Bərdə Arranın və yaxud Ərminiyyə və Arranın böyük şəhərlərindən biri olmuşdur. Həm də Dvin haqqında məlumatın bir yerində şəhərdəki cümə məscidinə işarə də var (İbn Haukal, 1992, s. 294). X əsrin ikinci onilliyində Ani və Dvindən Xəzər dənizinədək, eləcə də cənubda Zəncandan şimalda Dərbəndədək əraziləri öz hakimiyyəti altında birləşdirmiş müsəlman Sacilər dövlətinin tərkibində Dvin şəhəri də olmuşdu. Bu səbəbdən Dvində müsəlman əhalisi qələbəlik ola bilərdi (Ибн Зафир, 1968, s. 108, qeyd 12). Dvinin ələ keçirilməsi və Yusif ibn Əbu-s-Sac (865-927) tərəfindən Smbat I Baqrutunun taxtdan uzaqlaşdırılması barədə İbn Havqəlın özü də bildirir (İbn Haukal, 1992, s. 294).

Təsdiq etmək olar ki, X əsrin birinci yarısında gürcülər də ruslar kimi öz yürüşlərinin istiqamətini Arrandan keçib cənuba gedən ticarət yolları şəbəkəsindəki şəhərlərə yönəltdirlər. Hələ IX əsrin başlanğıcında Baqratilərin Gürcüstan qolunun nümayəndəsi Aşot Baqratisoni (809-826) bir müddət Mərkəzi və Cənubi Gürcüstanı birləşdirməyə nail olmuşdu. Baqratilər sülaləsinin XI əsr tarixçisi Smbat Davitisdze, hətta onun öz sərhədlərini Bərdəyədək irəli çəkməyə müvəffəq olduğunu da bildirir (Лордкипанидзе и Мухелишвили, 1988, s. 179).

Tarixçilər gürcü mənbəinin iddialarının dəqiqliyinə şübhə ilə yanaşırlar. Ola bilsin ki, Aşot Baqrationi hansısa yürüşündə doğrudan da Bərdənin həndəvərinədək gəlib çıxmışdır, ancaq həmin dövrün kifayət qədər çoxsaylı ərəb mənbələri şəhər üçün bu təhlükədən heç bir məlumat vermirlər. Bəlkə də bu ehtimal daha düzgündür ki, gürcü tarixçisi sonralar baş vermiş hadisəni sülalənin əsasının qoyulduğu dövrə aid etməklə onu şərəfləndirməyə çalışmışdır. Şübhəsiz ki, Bizansın yardımını olmasaydı Aşot Baqrationi ərəblərin qarşısında çətin tab gətirə bilərdi. O, Bizansın kuropalat titulu almış və imperatorun vassalı olmuşdur. Onun ölümündən sonra Gürcü çarlığı iki knyazlığa ayrılır: mərkəzi Bana (Oltu? – Türkiyənin Ərzrum bölgəsindədir) olan Tao və paytaxtı Artanuci (Türkiyənin Artvin bölgəsində kiçik şəhər) olan Klarceti. Onlardan Taodakı Baqrationi qolu böyük hesab edilirdi və sülalənin bu xəttinin nümayəndələrinə bizanslıların kuropalat titulu verilirdi.

Baqrationilər Bizansın vassalı olaraq imperiyanın düşmənləri ilə savaşımağa, müsəlman torpaqlarını zəbt etməyə borclu idilər ki, bunların da bir hissəsi imperiyaya xidmət müqabilində gürcü çarlarına verilirdi. Bu işlər bütün X əsr boyu belə davam etdi. Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, Tao-Klarcetinin paytaxtı Artanuci İpək Yolu xəttinin üzərində yerləşirdi, buradan yol Bizans şəhərlərinə aparırdı. Knyazlığın mövcud olduğu dövrdə ticarət kifayət qədər intensiv olmuş və şəhərin çiçəklənməsinə imkan yaratmışdır (Лордкипанидзе и Мусхелишвили, 1988, s. 179-181, 184-186).

Belə nəticəyə gəlmək olar ki, X əsrin başlanğıcı Azərbaycan və Arran ətrafında geosiyasi vəziyyətin dəyişməsi ilə yadda qalmışdır. Bizans diplomatiyası öz maraqlarına rusların slavyan-varyaq dəstələrini cəlb etmək və onların siyasi təsisatlarının yenidən qurulmasına kömək göstərməklə Şimali-Qara dəniz çöllərində və meşə-çöl zonasında sabitliyi pozub vəziyyəti dəyişdirməyə nail oldu. O, rusların xəzərlərlə ittifaqını pozdu və bu da öz növbəsində Xəzər xaqanlığının keçmiş tacir və tərəfdaşlarını onların düşmənlərinə və ticarət yolları üzərində nəzarət uğrunda rəqiblərinə çevirdi. Bu, Xəzər ölkəsindən başlayıb Arran və Azərbaycandan keçməklə cənuba gedən ticarət karvanlarının artıq formalaşmış təhlükəsizlik tədbirlərini də alt-üst etdi. Eyni zamanda bu yollara Bizansın vassalı olan gürcü knyazlığı da təhlükə yaradırdı. Təzyiqin hər iki amili, obrazlı desək, qayçının iki ağzı kimi Cənubi və Şimali Azərbaycan vilayətlərini magistral ticarət yollarından kəsib ayırırdı.

Ərəb-xəzər ittifaqının başqa tərəfində – xilafətdə isə siyasi hakimiyyətin desentralizasiyası dövrü başlamış, yerli sülalələr baş qaldırmış, deylami-Buveyhilər tərəfindən Abbasilərin paytaxtı Bağdadın 945-ci ildə ələ keçirilməsi isə müsəlman dünyasının siyasi sisteminin desentralizasiya olunmuş dövrə keçdiyini bildirirdi. Bütün müsəlman sülalələri üçün ideoloji çətir rolunu oynayan pozulmaz dini-mədəni birlik qalırdı, amma o da xarici siyasi strategiya və siyasətin vahid sistemini yenidən bərpa etmək iqtidarında deyildi.

Sülalələrin maraqları üst-üstə düşmürdü. Müsəlman dünyasının Avrasiya çölləri ilə təmas edən nəhəng məkanı həm Qafqazda, həm də Mərkəzi Asiyada köçəri xalqlarla qarşılıqlı əlaqələrin çoxvariantlılığını mümkün edirdi. Buxarada Samanilər müsəlman tacirlərin şimali Volqa--Baltik yollarına çıxmalarına şərait yaradırdı. Bu yolda Bizansa və Qərbi Avropaya aparan müxtəlif magistralların kəsişdiyi yer artıq Bolqar şəhəri və Kiyev Rusu olmuşdu. Azərbaycandan keçən gedişgəlişli ticarət yolları geosiyasi vektorların yerini dəyişməsi nəticəsində sönmüş, tənəzzülə uğramışdı. X əsrin ikinci yarısında Sacilərin Şimali və Cənubi Azərbaycan torpaqlarını birləşdirmək üçün sərf etdikləri ciddi səylər ticarət axınının əvvəlki yatağına qaytara bilmədi və bu reallığı bir daha sübut etdi ki, İpək Yolunun tarixində və geosiyasətində vacib tranzit region kimi, Cənubi Qafqaz həmişə Şərq-Qərb şimali Avrasiya marşrutuna alternativ olmuş, Xəzər dənizinin aşılmasının texniki şərtləri isə malların Azərbaycan və Gürcüstan ərazisindən keçməklə bu yolda hərəkətinin ən vacib şərtidir.

Ən başlıcası da budur ki, çöllərdə və ruslarla sərhəddə sülhü və nizam-intizamı təmin edən Xəzər dövləti artıq yox idi, eləcə də malları Azərbaycan ərazilərindən keçməklə şimaldan cənuba və əksinə istiqamətləndirən ərəb-xəzər ittifaqı da yox idi. Məhz malların axınının yerdəyişməsi istehsalın azalması və Azərbaycan şəhərlərinin tənəzzülünə gətirib çıxardı. Rusların dağıdıcı yürüşləri və gürcülərin hücumları isə yalnız bu yerdəyişməni yaratmaq üçün vasitə idi.

Bizim diqqətli müəllifimiz, tarixçi və səyyah İbn Havqəl Bərdənin iqtisadi rifahının azalmasının səbəbini çox gözəl təsvir etmişdir. Gürcülərlə qonşuluq və rusların hücumundan sonra şəhərin bərpasını bildirərək o, burada işlərin pis vəziyyət alması barədə mühakimə aparmağa davam edir: "... şəhərin və sakinlərinin bədbəxtliyindən onun (Bərdənin – Ə.F.) başına gələnlər hakimiyyətin istəyinin əksinə olaraq, əhalinin əmlakını qanunsuz mənimsəyən, sahibkarları görünməmiş qəddarlıqla müsadirəyə və vergilərə məruz qoyan məmurların azgınlığı səbəbindən baş vermişdir" (İbn Haukal, 1992, s. 290).

Müəllifin fikri və məntiqi aydındır. Hakimiyyətin niyyəti xoş olmuşdur – şəhəri bərpa etmək, ticarəti canlandırmaq. Lakin ticarət qonaqlarının sayının və gətirilib- aparılan malların həcmnin dönməz şəkildə azalması toplanan verginin səviyyəsini aşağı salmış və əlbəttə ki, rüşvətxor məmurların şəxsi gəlirlərinin azalmasına səbəb olmuşdur. Xarici tacirlərdən alınan rüsumlar onsuz da böyük idi, hələ yerli məmurlar tərəfindən toplanan qeyri-qanuni yığımları demirik. Vergi mükəlləfi olan tacirlərin və malların çox olması məmurların tələbkarlığının məhdud çərcivədə saxlanmasına da imkan verirdi. Sənətkarlıq məhsullarından və yerli pərakəndə ticarətdən toplanan vergilər isə az və başlıcası da qeyri-müntəzəm idi. Onlar tez-tez ləğv olunur, sonra yenidən bərpa edilirdi, belə ki, müsəlman qanunvericiliyi onların məcburiliyi ilə bağlı birmənalı hökmə malik deyildi (Большаков, 1984, s. 294). Görünür, məmurlar

gəlirlərin azalmasının qarşısını almaq üçün əvvəllər tətbiq edilməmiş vergi və yığımları tətbiq etmək, eləcə də qeyri-qanuni yığımların sərtləşdirilmək yolunu seçmişlər. Nəticə malların yerli istehsalı və xidmətlər üçün məhvədicisi olmuşdur.

Azərbaycan şəhərləri üçün daha əlverişli olan Ərəb xilafətinin mərkəzləşdirilmiş hakimiyyət dönməsi arxada qaldı. Ölkənin firavanlığı Xəzər xaqanlığının iştirakı ilə ərəb-xəzər tərəfdaşlığının yaşam qabiliyyətinə bağlı olmuşdur. Sonrakı dövərdə Azərbaycandan keçməklə Yaxın Şərqlə intensiv beynəlxalq ticarətdə maraqlı olan güclü köçəri imperiyasının meydana çıxması ilə bağlı müvafiq şərtlər yaranmamışdı. Bu nə qədər qəti şəkildə və bəlkə də mübahisəli səslənsə də, tarixi dövrlərin müqayisəsi belə deməyə əsas verir ki, ölkənin geosiyasi amplituda fazasına düşməsinin ikinci şansı Sovet İttifaqının süqutundan sonrakı müasir dövrə təsadüf edir. Bu tarixi məqamda şimal-cənub marşrutlarına yenidən canlanan maraqla yanaşı, qərb-şərq tranzitinə də müasir texniki imkanlarla Xəzər dənizi üzərindən həyata keçirilməsi perspektivi əlavə olunur.

NƏTİCƏ

Xəzər dövlətinin yaranışöncəsi və inkişafı xəzərlərlə üç yüz ildən artıq qonşuluq etmiş xalqların tarixinin yazılması ənənələrinin təşəkkülü və təkamülünün başlanğıc dövrünə təsadüf edir. Bu tarixi narrativlərin yaranmasının başlanğıcınadək keçən dövrün rəvayətləri onların ötürülməsi zamanı istər-istəməz xəzər dövrü reallıqlarının təsirinə məruz qalmışdır. Xəzərlər haqqında müxtəlifdilli yazılı abidələrin məlumatlarının ziddiyyətliliyinin səbəbləri budur. Belə ki, hər bir ənənənin xəzəröncəsi təcrübəsi xüsusi, yaxud fərqli ola bilər. Xəzərlərin Qafqaza gəlişi vaxtının və onların etnik mənşəyinin müəyyən edilməsi çətinliyinin kökləri də elə burada gizlənir.

Xəzərlər haqqında daha əhatəli məlumat verən, həm də müxtəlifözlü olan qaynaqlar ərəb mənbələridir. Onların səhihliyi Orta əsrlər ərəb-müsəlman tarixşünaslıq ənənələrinin formalaşmasının daxili səbəbləri ilə təmin olunur. Bu mənbələrin ən yaxşı nümunələri informasiyanın etibarlılığını müəyyən etmək üçün onun ötürücülər zəncirini səliqə ilə qeydə alırdı. Digər tərəfdən, həm hərbi kampaniyaların gedişində, həm ticarət əməliyyatları nəticəsində, həm də xidmət üçün xəlifələrin yanına çoxsaylı xəzər döyüşçülərinin axışb gəldiyi Ərəb xilafəti hüdüdlərində, ərəblərin xəzərlərlə müxtəlif və uzunmüddətli kontaktları olurdu. Xilafət cəmiyyətinin müxtəlif təbəqələrinin xəzərlərlə münasibətində fərdi özünəməxsus təcrübələri olmuşdu. Onların arasında

bizim ilk mənbələrin bəzi müəllifləri də ola bilərdi. Məsələn, IX əsr tarixçisi əl-Yaqubi və yaxud X əsrin çoxprofilli yazıçı və səyyahı əl-Məsudi kimi.

Xəzərlərin yəhudiliyi qəbul etməsi haqqında məlumat xəzərşünaslıq araşdırmalarının ətrafında müasir dünyanın siyasi problemləri ilə bağlılıq atmosferi yaratdı. Bu atmosferin alimlərin mövqeyinə və ayrı-ayrı ölkələrin ictimai fikrinə təsiri xəzərşünaslıq tədqiqatlarını aktuallaşdırır və onların siyasi tərəzliliyinə həssaslığı yüksəldir. Xəzər mövzusuna qarşı həssaslıq öz növbəsində tarixi təcrübəsi Xəzər xaqanlığı ilə bağlı olan ölkələrin milli tarixşünaslığına təsiri olan ictimai fon yaradır.

Xəzərlər tarixinin əsas məsələlərinin mübahisəliliyi və həll olunmaması, beynəlxalq xəzərşünaslıq problemlərindən konseptual qopuqluq sovet dövrü Azərbaycan tarixşünaslığının priortet məsələləri sırasında xəzərlər tarixi ilə bağlı problematikanın yoxluğunu şərtləndirmişdir. Müstəqillik illəri ərzində Azərbaycan tarixi ilə bağlı bir sıra ümumiləşdirici əsərlərin işıq üzü görməsinə baxmayaraq, vəziyyət praktik olaraq dəyişməmişdir. Bizim ölkəmizin tarixində xəzərlərin rolunun nəzərdən keçirilməsi ənənəvi konseptual çərçivədə qalmaqda davam edir: Qafqaz Albaniyasının oturaq və köçəri əhalisi şimalda köçərilərin qəsd və təzyiqləri, cənubda böyük dövlətlərin ekspansiyası ilə qarşılaşmalı və mübarizə aparmalı olmuşlar.

Monoqrafiyada Qafqaz köçəriləri ilə münasibət məsələsinin qoyuluşu köklü şəkildə dəyişir, köçəri dünyası ilə bufer zonası konsepsiyası formalaşdırılır.

Siyasi elitaların, tacirlərin və Böyük Qafqaz sıra dağlarının hər iki tərəfindəki yerli kустar istehsalçıların maraqlarının təmin edilməsi üçün siyasi və iqtisadi əməkdaşlıq maraqları təklif edilən konsepsiyada diqqət mərkəzinə qoyulur. Xəzər dönəmində, xüsusən də ərəblər və xəzərlər arasında Dərbənddən qərbə doğru sərhədlərin sabitləşməsindən sonra, Xəzər xaqanlığı türklərinin cənuba nüfuzu və onların Şimali Azərbaycan hüddurlarında yerləşməsi prosesi güclənir. Buna xəzərləri müsəlman torpaqlarında yerləşdirməyə yönəlik ərəblərin imperiya siyasəti imkan yaradırdı. Lakin eyni zamanda Böyük Qafqazın şimalında da və cənubunda geniş ticarət əməliyyatlarının gedişində əhalinin iştirakçılığı və mobilliyi də böyük ölçüdə dəyişiklik gətirirdi. Səlcuqlara qədərki dövrdə Azərbaycanda türk əhalinin sayının artmasında xəzərlərin böyük rolu olmuşdur.

Xəzərlərin yəhudiliyi barədə ərəb mənbələrinin məlumatlarına baxmayaraq, onlarda həm də Xəzər ölkəsi əhalisi arasında islamın yayılması və tədricən üstünlük təşkil etməsi barədə coxlu bilgilər var. Müsəlmanlar tacir zümrəsinin nümayəndələri, xəzər qoşunlarının hücum dəstələri, hətta xaqan ailəsinin nümayəndələri idi. Xəzər ölkəsində məscidlər və müsəlman məhkəməsi fəaliyyət göstərirdi. Xaqanın ayrıca müsəlman müşaviri vardı və o, müsəlman icmasının problemləri barədə xaqana məruzə edir, onların nəzərdən keçirilməsi və həlli üçün səy göstərirdi. Ərəblər də öz tərəflərindən müsəlman xəzərləri təşfiq edir, çox güman ki, özlərinin ticarət əməliyyatlarını xəzər müsəlmanları ilə aparmağa üstünlük verirdilər.

Xəzərlərin müsəlmanlaşmasına xəzər döyüşçülərinin xəlifə qvardiyasına cəlb edilməsi də böyük ölçüdə imkan yaradırdı. Ərəblər xəzər müsəlmanlarını Azərbaycan ərazisində yerləşdirirdilər. Köçürülənlərin sayı on minlərlə ölçülürdü. Bu, əhalisi bir neçə yüz min olan ölkə üçün elə də az rəqəm deyildi. Beləliklə, xəzər-müsəlmanların hərəkətverici qüvvə kimi fəal iştirakı ilə Azərbaycanın türk və islam mədəniyyəti ölkəsinə cevrilməsi prosesləri bir biri ilə uzlaşırdı.

X əsrin ortalarında böyük amplituda toplamış xəzərlərin islamlaşması türk xalqlarının islamı qəbul etməsinin vaxtı və mərhələləri barədə hazırkı təsəvvürlərə korrektələr edir. Bu təsəvvürlərə görə, prosesin önündə Mərkəzi Asiyadakı Qaraxanlı türklər olmuşdur. Təsdiq etmək olar ki, “Əfrasiyab evi”nin və ya Qaraxanlıların nümayəndəsi islam dininə gəlincə, bu proses Xəzər dövlətində Aşina evinin nümayəndələrinin iştirakı ilə də baş verə bilərdi. VIII əsrin ikinci yarısında ərəb-xəzər müharibələrində müsəlman dövlətinin lehinə dönüş olmasına baxmayaraq, artıq aydın oldu ki, ərəblər Dərbənddəki Sasani istehkam qurğularından o tərəfə, xəzər ərazilərinin dərinliklərinə girə bilməyəcəklər. Lakin mövcud durumun Sasani imperiyasındakı işlərin vəziyyəti ilə bir əsaslı fərqi vardı. Böyük türk dövləti – Xəzər xaqanlığı ərəblərlə mübarizədə duruş gətirdi və möhkəmləndi. Regionu özünün siyasi nəzarəti altında birləşdirmək üçün Xəzər dövlətinin kifayət qədər gücü vardı. Xarəzmdən Şərqi Avropaya – həmin dövrdə orada meydana çıxmış skandinav tacirlər və hərbi dəstələrlə

təmas yerinə qədər bütün məkanda nəqliyyat və rabitə əlaqələrinin təhlükəsizliyinə zəmanət vermək Xəzər dövlətinin imkanı daxilində oldu.

Xəzərlər bütün doqquzuncu əsr boyunca regiondakı yerli güclərə müvəffəqiyyətlə nəzarət etdilər. Beləliklə, skandinavlar şərqdə, qərbdəki qardaşlarından fərqli olaraq daha çox tacir idilər, nəinki hərbi qənimət axtarışında olan döyüşçü. Çox şeylə ticarət etmək olurdu. Ərəb xilafətinin bazarlarında şimal ölkələrinin mallarına – xəzlik dəri, müşk, balıq yapışqanı, mum, qul və kənizlərə böyük tələbat vardı. Şərqdə ərəblər Çinə aparan Avrasiya marşrutlarına çıxmışdılar. Yolun Çindən Qərbi Avropayadək, Mərkəzi Avrasiyadan Yaxın Şərqədək olan sahəsi Xəzər dövləti və Ərəb xilafətinin ümumi nəzarəti altında birləşmişdi. Faydanı dumanlı hərbi qələbələrdə axtaran keçmiş rəqiblər üçün İpək Yolunda əməkdaşlıq daha xeyirli idi.

Ərəb və xəzərlərin İpək Yolunda əməkdaşlıq dövrü yüz ilədək və ya bir qədər az davam etdi. Bu əməkdaşlığın aktiv fazasının başlanğıcı xəlifə Harun ər-Rəşidin (786-809) parlaq hökmranlıq dövrünə təsadüf edir. Ticarət karvanlarının marşrutları Çin sərhədindən Xəzər ölkəsinə uzanırdı. Burada şərqdən, qərbdən və şimaldan gətirilmiş cürbəcür malların toplanması baş verirdi. Tədarükçülər və tacirlər bu malların reallaşdırılmasından əldə olunan ərəb dirhəmləri hesabına varlanırdılar. Malların Yaxın Şərq bazarlarına daşınmasında istifadə olunan quru yollar Şimali və Cənubi Azərbaycan ərazilərindən keçirdi.

Xəzərlər qurudakı karvan yolları ilə yanaşı, Xəzər dənizi vasitəsilə dəniz daşımalarının təşkilinə də nail olmuşdular. Cənuba malların göndərilməsi üçün əsas liman xəzərlərin Volqanın mənsəbində yerləşən paytaxt şəhəri İtil idi. Bu marşrutlara xidmət göstərən dənizçilər, böyük ehtimal dərəcəsi ilə rus-skandinavlar idi. Onlar xəzərlərin Sarkel qalasından yan keçməklə öz gəmilərini Don çayından sürüyə-sürüyə Volqa çayına çəkib keçirirdilər. Onların təyinat nöqtəsi qərb sahillərinin limanları, Dərbənd və Bakı, eləcə də Cənubi Xəzər ətrafının dəniz limanları, hər şeydən öncə də, Gürqandakı (Cürəndakı) Abaskun limanı idi. Dəniz səfərləri Xəzər dənizinin bütün akvatoriyası boyunca ola bilərdi. Gəmilərin qəbulu və yola salınması üçün məntəqələr Xəzər dənizinin şərq sahillərindəki – Uzboy çayının qurumuş yatağında və Manqışlaq yarımadasındakı terminallar da ola bilərdi.

Şimali və Cənubi Azərbaycan ərazisindən keçən ticarət karvanlarının intensiv hərəkəti həm daxili tələbat, həm də uzaq beynəlxalq ticarət üçün yerli istehsalatı təşviq edirdi. Cürbəcür gündəlik istehlak mallarını istehsal edən ölkənin vilayət və şəhərlərləri Bərdə, Dərbənd və Ərdəbil kimi böyük ticarət mərkəzlərinə magistral beynəlxalq istiqamətli və ikinci dərəcəli yollar şəbəkəsi vasitəsi ilə birləşdirilirdi. Vilayətlərin xammal istehsalı və onun son məhsulun – kətan paltarlar, boyalar, uzun müddət saxlana və daşına bilən ərzaqlar, yerli ipək və sənətkarlıq məhsullarının hazırlanması üçün emal üzrə ixtisaslaşması prosesi gedirdi.

Kənd təsərrüfatı vilayətləri və sənətkarlıq-ticarət mərkəzləri arasında daimi kommertiya əlaqələri qurulurdu. Şəhərlərin infrastrukturunu inkişaf edirdi. IX-X əsr ərəb mənbələri yekdil şəkildə təsdiq edirlər ki, Azərbaycanda çoxlu mehmanxanaları və müxtəlif ölkələrdən gəlib alver edən, öz mallarını topdan partiyalarla dəyişən tacirlərin fəaliyyət göstərdiyi böyük bazarları olan iri mərkəzlər vardı. Bu mərkəzlərlə yanaşı, onlardan kiçik olan digər iri şəhərlər – Şəmkir, Şamaxı, Gəncə, Şabran, Qəbələ, Varsan, Beyləqan və s. də mövcud idi. Ərəblər onları səyahətdə olan tacirlər üçün əlverişli və xoşagələ hesab edirdilər.

Ərəb-xəzər tərəfdaşlığı və bundan sonra Azərbaycan ərazisindən keçən mal axını, beləliklə, ölkənin müxtəlif əyalətləri birləşdirən infrastrukturunun inkişafına, əhəlinin mobilliyinə və beynəlxalq əlaqələrin genişlənməsinə imkan yaradırdı. Daxili bazar formalaşır və onun beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin strukturuna inteqrasiyası baş verirdi. Bu dövr haqqında Arran və Azərbaycan əhalisinin iqtisadi fəaliyyətlərin əlaqələndirilməsi və yaxınlaşması, ümumi təsərrüfat-iqtisadiyyat sisteminin əsas cizgilərinin formalaşması – yerli istehsalın və xammal bazaların lokallaşması, infrastruktur şəbəkəsinin təşkili istiqamətində irəliləməsi dövrü kimi danışmaq olar.

İpək Yolunda ərəb-xəzər əməkdaşlığının sonu və Azərbaycan şəhərlərinin iqtisadi inkişafının əlverişli dövrünün başa çatması Bizansın xarici siyasətinin Cənubi Qafqazdakı və Avrasiyanın Şərqi Avropa hissəsindəki müvəffəqiyyəti ilə bağlı idi. Bizans siyasətinin nəticəsində

X əsrdə Cənubi Qafqazın qərb sektorunda gürcü knyazlığı və Dnepr hövzəsində təşəkkülünü tapmış Rus dövləti bu imperiya ilə ticari-iqtisadi və siyasi ittifaqa meyl etməyə başladılar. Cavab siyasət üçün ərəb xilafətində mərkəzi hakimiyyətin imkanları dövlətdə mərkəzdənqaçma tendensiyaları güclənməsi və yerli sülalələrin maraqlarının bir birinə qarşı çıxması nəticəsində xeyli zəifləmişdi. Mərkəzi Asiyada siyasi üstünlüyə sahib olmuş Samanilər sülaləsinin maraqları beynəlxalq ticarətin magistral yollarına münasibətdə Xarəzmdən Volqa Bolqarına və Kiyev Rusiyasına ticarət marşrutlarının aktivləşdirilməsinə yönəlmişdi. Elə bu dövrdə Şərqi Avropa və Skandinaviyanın gümüş müsəlman sikkələri xəzinələrində xilafətin mərkəzi zərbxanaları sikkələrinin Samani sikkələri ilə əvəzləndiyi görülür.

Azərbaycanın yerli sülalələri ölkənin hər iki hissəsində hakimiyyət uğrunda bir-birilə mübarizə aparır və Avrasiyanın dəyişməyə başlamış ticarət yollarında yeni alternativ formalaşdırmaq imkanında deyildilər. Yəqin ki, Salariləri ayrıca qeyd etmək lazımdır - nəticədə onlar rusların Şimali Azərbaycana hücumlarını dəf etməyə nail oldular və hətta kiçik bir müddət ərzində Dərbəndə qədər irəlilədilər. Lakin bu siyasi burulğanda Xəzər ölkəsi kimi ticarət marşrutlarını əvvəlki yollarla Xəzər dənizinin şimal və qərb sahilləri boyunca istiqamətləndirməyə qadir olan güclü regional qüvvə artıq yox idi.

Beləliklə, ərəb istilasından sonrakı dövr Azərbaycanın şimalında və cənubunda şəhərlərin və kənd təsərrüfatı istehsalı artımını təşviq edən nisbi sakit və sabit zamanı

idi. Bunun da əsasını İpək Yolunda ərəb-xəzər əməkdaşlığı təşkil etmişdir. Bu dövr Arran və Azərbaycanın integrasiyasının, təsərrüfat-iqtisadi təsisatların bütövləşməsi və ölkə əhalisinin konsolidasiyasının başlanması mərhələsi hesab olunmalıdır. Qonşu Azərbaycanda yaranmaqda olan iqtisadi və siyasi şərtlər Xəzər xaqanlığı üçün taleyüklü əhəmiyyətə malik idi. Bu, onların tarixlərinin başlanğıc dövrünə də aiddir. Həmin dövrdə Azərbaycan xəzərlərin ərəblərlə hərbi qarşıdurma teatrı idi. Onların tarixinin son mərhələsi üçünsə, Azərbaycan ərazisindən keçən ticarətin fasiləsizliyinin təmin edilməsi Xəzər dövlətinin iqtisadi varlığının ən vacib şərti idi.

Azərbaycanda baş verən proseslər, sözsüz ki, Xəzər ölkəsində daxili duruma və onun ətrafındakı mövcud vəziyyətə güclü təsir göstərmişdir. Azərbaycan Xəzər xaqanlığından olan türklərin oturaq həyata keçməsi və müsəlmanlaşması tendensiyasının reallaşdığı ölkə olmuşdur. Xəzərlərin və Xəzər xaqanlığının tarixi Azərbaycan tarixindən ayrılmazdır. VII-X əsrlər Azərbaycan tarixi isə Mərkəzi Avrasiya və ümumdünya tarixinə xəzərlər və Xəzər dövləti ilə qarşılıqlı əlaqələr vasitəsilə sıx şəkildə bağlıdır.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində:

Azərbaycan tarixi (2009). Süleyman Əliyarlının redaktəsi ilə. Bakı: “Çıraq”, 2009, 872 s.

Azərbaycan tarixi (2007): 7 cildə, II cild (III - XIII əsrin I rübü). Nailə Vəlixanlının redaktəsi ilə, Bakı: “Elm”, 806 s.

Əliyərli Süleyman (2007). Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar. Bakı: Çıraq, 400 s.

İbn əl-Fəqih, əl-Həmədani. (2017). “Əxbar əl-buldən” (ölkələr haqqında məlumatlar). Məşhəd əlyazmasından “Türklər haqqında deyilənlər” və “Bəzi türk şəhərləri və onların möcüzələri” fəsilləri (Ərəb dilindən çevirən, giriş hissəsi və şərhlər F. Əsədov). Bakı: AMEA Şərqşünaslıq İnstitutu.

Xəlilov Mübariz (2009). Albaniyanın qəbir abidələri (IV-X əsrlər). Bakı: “Nafta-Press”, 180 s.

Vəlixanlı, Nailə. (2016). Azərbaycan VII-XII əsrlərdə: tarix, mənbələr, şərhlər. Bakı: “Elm və təhsil”.

Rus dilində:

Агаджанов, С.Г. (1969). Очерки истории огузов и туркмен Средней Азии IX - XIII вв. (А. А. Росляков Ред.). Ашхабад: "Ылым".

Агатангелос. (2004). История Армении. Перевод с древнеармянского, вступительная статья и комментарии К. С. Тер-Давтян и С. С. Аревшатяна. Ереван: Наири.

<http://www.vehi.net/istoriya/armenia/agathangelos/ru/index.html>

Аксенов, В.С. (2016). Подвески-амулеты в виде коней из катакомбных захоронений Верхне-Салтовского могильника: типология и хронология *Хазарский альманах*, 14(1), 15-37.

Али, Кямал. (2013). Советский трехтомник «История Азербайджана» остается лучшей научной книгой об истории страны. // Спутник-Азербайджан. <https://ru.sputnik.az/life/20130129/298439307.html>

Алиева, Махфуза. (2014). Нефтедобыча в Азербайджане в древности и средневековье. // *IRS* (1 (67), 32-37.

Алиев К.М. О влиянии хазарских евреев на этнос и культуру кумыков. История, историография и этнография горских евреев, Дербент, 29-30 марта 2009, 4-9. Кумыкский мир. Культура, история, современность website: <http://kumukia.ru/article-9391.html>

Алиев Камиль. (2014). Кто вы будете, кумыки? Кумыкский мир: культура, история, современность website:

<http://kumukia.ru/%D0%BA%D1%82%D0%BE-%D0%B2%D1%8B-%D0%B1%D1%83%D0%B4%D0%B5%D1%82%D0%B5-%D0%BA%D1%83%D0%BC%D1%8B%D0%BA%D0%B8.html>

Аликберов, А.К. (2003). Эпоха классического ислама на Кавказе. Абу Бакр ад-Дарбанди и его суфийская энциклопедия "Райхан ал-хакаик" (XI-XII вв.) Москва: "Восточная литература" РАН.

Ал-Куфи, Абу Мухаммад Ахмад ибн Асам (1981). Книга Завоеваний (извлечения по истории Азербайджана VII -IX вв.). Перевод с арабск и комментарии З. М. Буниятов. Баку: Элм.

Ал-Хамадани, Ибн ал-Факих (1937). Ахбар ал-Булдан, Мешхедская рукопись (фотокопия рекописи). Библиотека Санкт-Петербургского Института Восточных рукописей (1937 Ф-В 202).

Артамонов, М.И. (1962). История Хазар. Ленинград: Эрмитаж.

Артамонов, М.И. (2002). История Хазар (Изд. 2-ое). Санкт-Петербург: Государственный Эрмитаж (Россия)

Артамонов, М.И. (1936). Очерки древнейшей истории хазар. Ленинград.

Асадов, Ф.М. (1993). Арабские источники о тюрках в раннее средневековье. Баку: Элм.

Асадов, Ф. М. (2009). Русы в Каспийском море и на Шелковом пути в середине IX - начале X вв. / С. М. Мустафаев, С.Г. Кляшторный (Ред.), "Дорога Страбона" как часть Великого Шелкового пути: Материалы

международной конференции (Баку 28-29 ноября 2008 г.). Самарканд-Ташкент: SMI-ASIA, сс. 14-22.

Асадов, Ф.М. (2011). Сведения арабских авторов Ибн Хордадбеха и ал-Масуди о транскаспийских торговых операциях хазар и русов в IX- X вв. // *Azərbaycan Elmlər Akademiyasının Z.M.Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutu "Elmi Araşdırmalar"*, X., сс. 315-321.

Асадов, Ф. М. (2012a). Хазария, Византия и Арабский халифат в борьбе за контроль над торговыми путями Евразии в IX-X вв. // *Кавказ и глобализация*, 6(4), 159-172.

Асадов, Ф.М. (2012b). Хазария и Хорасан в VIII – IX вв.: политические и торговые связи. // *Bulletin of International Institute for Central Asian Studies (UNESCO, Samarkand)*, 15, 70-82.

Асадов, Фарда. (2015a). Купцы и товары Хазарского каганата на торговых маршрутах Шелкового пути в VIII-IX вв. // *ХƏBƏRLƏR, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, İctimai elmlər seriyası*(3), 143-153.

Асадов, Ф.М. (2015b). Полемика о длительности доминирования хазар на Южном Кавказе в хазароведческих исследованиях второй половины XX века. / Ш. М. Мустафаев (Ред.), *Средневековый Восток: проблемы историографии и источниковедения*. Баку: "Элм", сс. 16-35.

Асадов, Ф. (2016). Тюркское население Кавказской Албании в сасанидский период (V – VII вв.). // *Transcaucasica* (3), сс. 29-43.

Асадов, Ф.М. (2017). Сул и Чола: два топонима на противоположных берегах Каспийского моря в vi–vii вв. // Восток (Oriens), 1, сс. 57-69.

Ахундова, Н.Ч., Гусейн-заде, Р.А. (2012). Кавказ и великие тюркские империи. Баку: EUROCLIO.

Ашурбейли, Сара. (1983). Государство ширваншахов. Баку: Элм.

Ашурбейли, Сара. (1990). Экономические и культурные связи Азербайджана с Индией в средние века (Буниятов. З.М. Ред.). Баку: Элм.

Бабаев, Ильяс. (2016). Общие итоги раскопок Габалы - столицы Кавказской Албании. 1905.az website: <http://1905.az/ru/%D0%BE%D0%B1%D1%89%D0%B8%D0%B5-%D0%B8%D1%82%D0%BE%D0%B3%D0%B8-%D1%80%D0%B0%D1%81%D0%BA%D0%BE%D0%BF%D0%BE%D0%BA-%D0%B3%D0%B0%D0%B1%D0%B0%D0%BB%D1%8B-%D1%81%D1%82%D0%BE%D0%BB%D0%B8%D1%87%D0%BD%D0%BE/>

Багрянородный, Константин. (1991). Об управлении империей (Перевод под ред. Г.Г. Литаврина и А.П. Новосельцева). Москва: Наука.

Бакиханов, Аббас-Кули Ага. (1991). *Гюлистан-и Иран* (З. М. Буниятов Ed.). Баку: Элм.

Бартольд, В.В. (1963а). Арабские известия о русах. / Б.Г.Гафуров (Ред.), В.В. Бартольд. Сочинения. Т. II (1), сс. 810-858. Москва: Издательство Восточной литературы.

Бартольд, В.В. (1963b). История Туркестана. / Б.Г.Гафуров (Ред.), В.В. Бартольд. Сочинения т. II (1), сс. 109-169. Москва: Восточная Литература.

Бартольд, В.В. (1963с). Место Прикаспийских областей в истории мусульманского мира. / Б.Г.Гафуров (Ред.), Сочинения, т. II, ч. 1, сс. 649-772. Москва: Издательство Восточной Литературы.

Бартольд, В.В. (1963d). Туркестан в эпоху монгольского нашествия. / И.П.Петрушевский (Ред.), В.В.Бартольд. Сочинения. Т. I, сс. 45-601). Москва: Издательство Восточной литературы.

Бартольд, В.В. (1964). Богра-хан. / Б.Г.Гафуров (Ред.), В.В.Бартольд, Сочинения т. II (2), сс. 506-508). Москва: Восточная Литература.

Беккер, Моше. (2000). Евреи в Азербайджане: История и Перспективы. // Центральная Азия и Кавказ, 2 (8), сс. 154-161. http://www.ca-c.org/-journal/2000/journal_rus/cac08_2000/27.bekker.shtml

Беккер, Моше. (2011). Евреи в Хазарии. // Кавказ и глобализация, 5(3-4), сс. 194-205.

Большаков, О. Г. (1984). Средневековый город Ближнего Востока X-середины XIII вв. Социально-экономические отношения. Москва: Наука.

Большаков, О.Г., Монгайт, А.Л. (1971). Путешествие Абу Хамида ал-Гарнати в Восточную и Центральную Европу (1131 – 1153 гг.). Москва: ГРВЛ.

Буниятов, З.М. (1961). О длительности пребывания хазар в Албании в VII-VIII вв. // Известия АН Аз.ССР, Серия общественных наук(№1), сс. 22-34.

Буниятов, Зия. (1965). Азербайджан в VII – IX вв. Баку: Издательство Академии Наук Азербайджанской ССР.

Буниятов, З.М. (1969). Начало господства тюрок в халифате Аббасидов (830-870). Известия АН Аз.ССР, Серия истории, философии и права(6), сс. 51-58.

Вавилов, Н.И. (1965). Центры происхождения культурных растений. / Ф. Х. Бахтеева (Ред.), Избранные произведения, т. 1, Ленинград: Наука., сс. 88-202

Ващенко, Э.Д. (2006). "Хазарская проблема" в отечественной историографии XVIII - XX вв. Санкт-Петербург: Издательство Санкт-Петербургского Университета.

Велиханова, Н.М. (1987). Изменение исторической географии Азербайджана в результате арабского завоевания / Историческая география Азербайджана. Баку: Элм, pp. 46- 87.

Византиец, Феофан. (1860). Выписки из "Истории" Феофана. / Византийские историки: Дексипп, Эвнапий, Олимпиодор, Малх, Петр Патриций, Менандр, Кандид, Ноннос и Феофан Византиец переведенные с греческого Спиридоном Дестунисом , Санкт-Петербург: сс. 492-495. http://krotov.info/acts/05/mars-el/ist_viz_07.htm#_ftnref572

Винников, А. З., Петрухин, В. Я. (2016). Международная научная конференция «Хазарский каганат и его место в исторических судьбах народов Восточной Европы». // Хазарский альманах, 14(1), сс. 396-400.

Гаврилова, А.А. . (1996). Пятый Пазырыкский курган. Дополнение к раскопочному отчёту и исторические выводы. / Жречество и шаманизм в скифскую эпоху. СПб, сс. 89-102

Гаджиев, М.С. (2001). К изучению *Limes Caspius* / Северный Кавказ и кочевой мир степей Евразии. V"Минаевские чтения" по археологии, этнографии и краеведению Северного Кавказа. Ставрополь: Ставропольский Государственный Университет, сс. 79-82.

Гаджиев, М.С. (2009). Страбон о караванной торговле аорсов. / Ш. М. Мустафаев, С.Г.Кляшторный (Ред.), "Дорога Страбона" как часть Великого Шелкового Пути. Материалы Международной конференции, Баку, 28 - 29 ноября 2008 г. Самарканд-Ташкент, рр. 27-32.

Гаджиев, М.С. (2013). Раскопки Дербентского поселения в 2012 г. // Вестник Института Истории, Археологии и Этнографии Дагестанского Научного Центра РАН (4), 108-129.

Гаджиев, Муртазали, (2016). Сообщение Хоренаци о походе хазир и басил в 216 г. и этнокарта Северо-западного Прикаспия в поздне-сарматский период. / Г. Асатрян (Ред.), *Caucaso-Caspiica*: Труды Института автохтонных народов Кавказско-каспийского региона. Ереван: Издательство РАУ, сс. 7-24.

Гейбуллаев, Г.А. (1986). Топонимия Азербайджана (историко-этнографическое исследование). Баку: Элм.
<http://www.ebooks.az/view/zPsdDyTv.pdf>

Гейбуллаев, Г.А. (2001). К этногенезу азербайджанцев (историко-этнографическое исследование) Т. 1. Баку: ЭЛМ.

Гмыря, Л.Б. (1993). Прикаспийский Дагестан в эпоху великого переселения народов. Махачкала: Издательство Дагестанского научного центра, 367 с.

Гмыря Л.Б. (1995). Страна гуннов у Прикаспийских ворот. Махачкала: Дагестанское книжное издательство, 228 с.

Голден, Питер. (2005) Достижения и перспективы хазарских исследований. / Редакционная коллегия: В. Петрухин, А. Федорчук, А. Кулик, Д. Шапира. Хазары, сс. 27-68. Москва: Мосты культуры - Гешарим.

Гошгарлы, Г.О. (2012). Типология погребальных памятников античного периода на территории Азербайджана. Баку: ЭЛМ.

Гумилев, Л.Н. (1993). Древние тюрки. Москва: "Клышников-Комаров и Ко".

Гусейнов, Г.-Р. А.-К. (2010). К проблеме этногенеза кумыков по геногеографическим данным. / Этногенез и ранняя история народов Евразии. Пенза-Прага: Научно-издательский центр «Социосфера», сс. 23-26. <http://kumukia.ru/k-probleme-etnogeneza-kumykov.html>.

Гусейнов, Г.-Р. А.-К. (2012). О древнейших этногенетических взаимосвязях кумыков и карачаево-балкарцев. / Turan today website: http://www.turan-today.com/2012/04/blog-post_15.html

Гусейнов, Г.-Р. А.-К., Алиев, А. «Мы - не отуреченные кавказцы» - интервью с Гарун-Рашидом

Гусейновым. / Вебсайт: Кумыкский мир: <http://kumukia.ru/article-8997.html>

Гусейнова, Севиль (2010). «Двусмысленная» Идентичность: Ислам в Учебниках «Человек и Общество» и «История Азербайджана». Вебсайт: EuroKaukAsia: Кавказско-европейское культурно-научное общество «ЕвроКавкАзия» website: http://www.eurokaukasia.de/574/gemeinsame_geschichtsbucher/: 24 ноября, 2010.

Джафаров, М.В. (2013). Куфические монеты, найденные на территории юго-восточного региона Азербайджанской республики (конец VII - первая половина VIII веков). // Ученые записки Орловского государственного университета, 2 (52), 21-26.

Джафаров, Ю.Р. (1985). Гунны и Азербайджан. Баку: ЭЛМ.

Джидди, Г.А. (1981). Средневековый город Шемаха (IX - XVII века) (Г. М. Ахмедов, А.А. Ализаде Ред.). Баку: ЭЛМ.

Жих, Максим (2012). Древняя Русь и Великая Степь: симбиоз или противостояние? Размышления о концепциях Л.Н. Гумилёва и В.В. Кожинова. // Суждения, (9). <http://suzhdenia.ruspole.info/node/3191>

Заходер, Б.Н. (1962). Каспийский свод сведений о Восточной Европе. Горган и Поволжье в IX-X вв. Т. 1. Москва: Наука.

Зелев, Андрей (2007). Чеченцы и евреи. : <http://www.perunica.ru/chechnia/1480-chechency-i-evrei.html>

Ибн-Зафир. (1968). Сведения о раздробленном государстве (Ахбар ад-даула ал-мункати'а): новый

арабский источник по истории Азербайджана IX-X вв. Пер с арабск и примечания З.М. Буниятова. // Известия АН АзССР. Серия истории, философии и права, 2, 107-111.

Ибн Хордадбех. (1986). Книга путей и стран (Китаб ал-Масалик ва ал-мамалик). Перевод с арабского, комментарии, исследование, указатели и карты Наили Велихановой. Баку: Элм.

Иессен, А.А. (1965). Раскопки большого кургана в урочище Уч-тепе. In А. А. Иессен и К. Х. Кушнарера (Ред.). Труды Азербайджанской археологической экспедиции (1956-1960 гг.). Т. 2, М.-Л.: Наука, сс. 173-181.

Иордан, (1997). О происхождении и деяниях готы. Перевод Е.Ч. Скржинской. Санкт-Петербург: Алетейя. / Восточная литература: средневековые исторические источники Востока и Запада <http://www.vostlit.info/Texts/rus/Iordan/text1.phtml?id=576>

Ирмуханов, Б.Б. (2003). Хазары и Казахи: связь времен и народов. Алматы: «Наш Мир».

Исмаилов, Э.Р. (2010). Очерки по истории Азербайджана. Москва: Флинта.

История Азербайджана с древнейших времен до начала XX в. (1995). Под ред. Алиев Играр / Баку: Элм, 432 с.

История Азербайджана (с древнейших времен до первых десятилетий XXI в.) (2016): Учебник для вузов / Под редакцией Мехмана Абдуллаева. Баку: Издательство Бакинского Университета, 452 с.

Каланкатуаци, Мовсес. (1984). История страны Алуанк. Перев. Ш.В.Смбатьян. Ереван: Матенадаран.

Калинина, Т.М. (2015). Один из арабских вариантов генеалогии хазар / Проблемы истории хазар (по данным восточных источников). Москва: Русский фонд содействия образованию и науке, сс. 104-112

Касумова, С.Ю. (1993). Азербайджан в III - VII вв. (Этнокультурная и социально - экономическая история). Баку: ЭЛМ.

Кириченко, Дмитрий. (2005). О местопребывании хазар на территории Азербайджана по данным антропологии. / Археология, Этнология и фольклористика Кавказа. Тбилиси-Гори-Батуми: Меридиани, с. 113. Вебсайт: <http://www.protobulgarians.com/-Russian%20translations/Kirichenko%20Dmitriy--Baku/Kirichenko%20Dmitriy%20-%20Baku%20-%20Hazari%20.htm>.

Кляшторный, С.Г., Султанов, Т.И. (2004). Государства и народы евразийских степей: древность и средневековье (Второе издание, исправленное и дополненное). Санкт-Петербург: "Петербургское востоковедение".

Кляшторный, С.Г., Султанов, Т.И. (2009). Государства евразийских народов: от древности к новому времени. Санкт-Петербург: Санкт-Петербургский Центр Востоковедных Исследований.

Ковалевский, А. П. (1956). Книга Ахмеда Ибн Фадлана о его путешествии на Волгу в 921 — 922 гг. Харьков.

Коковцов., П.К. (1932). Еврейско-Хазарская переписка. Ленинград: Издательство Академии Наук СССР.

Коновалова, И.Г. (1999). Восточная Европа в сочинении ал-Идриси. Ред. В. В. Волгина. Москва: Издательский дом «Восточная литература», 254 с.
<http://janaberestova.narod.ru/konovalova.htm>

Крадин, Н. Н. . (2000). Кочевники, мир-империи и социальная эволюция. / А. В. Коротаев. Н.Н. Крадин, Д.М. Бондаренко, В.А. Лынша. (Ed.), Альтернативные пути к цивилизации. Москва: Логос, сс. 314-335
<http://abuss.narod.ru/Biblio/AlterCiv/kradin.htm>.

Кудрявцев, А.А. (1982). Древний Дербент (Г. Г. Гамзатов Ред.). Москва: "Наука".

Куник, А.А. (1903). Известия ал-Бекри и других авторов о Руси и славянах. Ч. 2 . СПб: Императорская Академия Наук.

Кушнарева, К.Х., Якобсон, А.Л. (1966). Основные проблемы и итоги работ Азербайджанской экспедиции. / Археологические памятники Кавказа и Средней Азии. Москва: Наука, с. 6-14.

Леонтьев, Михаил. (2002). Другое Время. *Первый канал*.
<http://web.archive.org/web/20110406072459/http://www.1tv.ru:80/news/social/128886>

Лордкипанидзе, М. , Мусхелишвили, Д. (ред.). (1988). Очерки истории Грузии: Грузия в IV-X веках. Т. 2. Тбилиси: Мецниереба.

Мамедова, Фарида. (2005). Кавказская Албания и албаны. Баку: Центр Исследований Кавказской Албании.

Мамлеева, Л.А. . (1999). Становление Великого шелкового пути в системе трансквилизационного взаимодействия народов Евразии. // *Vita Antiqua* (2), сс. 53-61. Археология Евразии website: <http://archaeology.kiev.ua/pub/mamleyeva.htm>

Манягин, В.Г. (2010). Операция "Белый дом": хазары в русской истории. / Хазары: таинственный след в русской истории. Москва: Алгоритм: ЭКСМО, сс. 191-236.

Меликов, Рауф. (2009). Участие античной Албании в международной торговле / Ш. М. Мустафаев. С.Г. Кляшторный (Ред.), "Дорога Страбона" как часть Великого Шелкового пути: Материалы международной конференции (Баку 28-29 ноября 2008 г.) Самарканд-Ташкент: SMI-ASIA, сс. 67-80

Менандр. (1860). Менандра Византийца продолжение истории Агафиевой. / Византийские историки: Дексипп, Эвнапий, Олимпиодор, Малх, Петр Патриций, Менандр, Кандид, Ноннос и Феофан Византиец переведенные с греческого Спиридоном Дестунисом. Санкт-Петербург: сс. 311-470. Вебсайт: http://krotov.info/acts/05/marsel/ist_viz_06.htm.

Минорский, В.Ф. (1963). *История Ширвана и Дербенда X - XI веков.* (А. А. Ализаде Ред.). Москва: Издательство Восточной Литературы.

Мурадалиева Эльмира (2011). Города Кавказа на Великом Шелковом пути. Баку: «Кавказ», 200 с.

Мустафаев, Шаин. (2014). Некоторые теоретические вопросы современной азербайджанской историографии. // АМЕА akademik Z.M. Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutunun “Elmi araşdırmalar”ı, X buraxılış, ss. 185-211.

Нестор. (1991). Повесть Временных Лет. Подготовка текста, перевод, статьи и комментарии Д.С. Лихачева. / В. П. Адрианова-Перетц (Редактор серии). Вебсайт: <http://www.hrono.ru/dokum/1000dok/povest.php>; <http://ulfdalir.ru/sources/46/713>

Новосельцев, А.П. (1990). Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа. Москва: "Наука".

Нуртазина, Н.Д. (2011). Сатук Богра Хан и распространение ислама в государстве Караханидов. // Вестник КазНУ. Вебсайт: articlekz.com. website: <https://articlekz.com/article/7344>

О городе Шабране. (2009). Природные и архитектурные памятники Азербайджана. Baku pages website: https://www.baku.ru/blg-list.php?id=66626&cmm_id=939

Периэгет, Дионисий. (2005, 2006). Описание Ойкумены. Перевод Илюшечкиной Е.В. // Вестник Древней Истории, № 4, вып. 1-2. <http://simposium.ru/ru/node/11475>

Петрухин, В., Флёров, В. (2010). Иудаизм в Хазарии по данным археологии. / История еврейского народа в

России. От древности до раннего Нового времени. Москва: Мосты культуры/Гешарим, pp. 149-161

Пигулевская, Н.В. (1946). Византия и Иран на рубеже V – VI вв.М.-Л.: Наука.

Плетнева, С.А. (1999). Очерки хазарской археологии. Москва, Иерусалим: Мосты культуры/Гешарим.

Плетнева, С.А. (2002). Предисловие ко второму изданию М.И. Артамонов. История хазар. Санкт-Петербург: Государственный Эрмитаж, Филологический факультет СПбГУ. сс. 11-34

Раджабли, Али. (1997). Нумизматика Азербайджана. Вебсайт: <http://ebooks.azlibnet.az/book/20nat-091015.pdf>

Ромашов, С.А. (2001). Историческая География Хазарского Каганата. Глава 1-2. // Archivum Eurasiae Medii Aevi, 11, 219-338.

Сахаров, А.Н. (1980). Дипломатия Древней Руси: IX - первая половина X в. . Москва: "Мысль".

Сабанисдзе, Иоанн. Мученичество Або Тбилели Вебсайт:http://www.nplg.nukri.org/work/Drevne_gruzinskay_literatura/Ioan_Sabanidze/1.htm

Симокатта, Феофилакт. (1957). История. Вступ. статья Н. В. Пигулевской; перевод С. П. Кондратьева; примечания К. А. Осиповой. Под ред. Н. В. Пигулевская. Ed. Москва: Издательство Академии наук СССР.

Синская, Е.Н. (1969). Историческая география культурной флоры (На заре земледелия). Ленинград: Колос.

Страбон. (1964). География в 17 книгах. Перевод, статья и комментарии Г. А. Стратановского. Под ред. С. Л. Утченко. Москва: "Наука".

Страбон. (2004). География в семнадцати книгах. Перевод с греческого, вступительная статья и комментарии Г.А. Стратановского. Москва: ОЛМА-ПРЕСС.

Сумбатзаде, С.А. (1990). Азербайджанцы - этногенез и формирование народа. Баку: Элм.

Федоров, Я.А., Федоров, Г.С. (1978). *Ранние тюрки на Северном Кавказе*. Москва: Издательство Московского Университета.

Флёров, В.С. (2010). «Города» и «замки» Хазарского каганата. Археологическая реальность. Москва: Мосты культуры., 260 с.

Хазары. Под ред.: В. Петрухин, В. Москович, А. Федорчук, и др. Москва: Мосты культуры – Гешарим, 2005, 568 с.

Шарифли, М.Х. (2012). Феодальные государства Азербайджана второй половины IX - XI веков (перев. Т. М. Шарифли). Баку: "Кавказ".

Шефер, Э. . (1981). Золотые персики Самарканда. Книга о чужеземных диковинах в империи Тан. Москва: Наука.

Щавелев, С.П. (2003). Славянская дань хазарам: новые данные к интерпретации. // Вопросы Истории (10), 141-146.

Шнирельман, В. А. (2005). «Отомстить неразумным хазарам...». Хазарский миф и его создатели. / Л.

Гудков, Н. Конрадова (Ред.) Образ врага. Москва: ОГИ, с. 248-275.

Шнирельман, В.А. . (2012). Хазарский миф: идеология политического радикализма в России и ее истоки. Москва: Мосты культуры-Гешарим.

Якубовский, А.Ю. (1946). О русско-хазарских и русско-кавказских отношениях в IX—X вв. *Известия АН СССР*. Серия истории и философии(5), сс. 461-472.

Ямпольский, З.И. (1962). Об этногенетической непрерывности на почве Азербайджана. / Вопросы истории Кавказской Албании. Баку: Азернешр, сс. 18-23.

Digər xarici dillərdə:

Al-Akhbari, Ahmad b. Yaqub al-maruf bi Ibn al-Wadih. (1939). Tarikh al-Ya'kubi. an-Najaf: Matbaatal-Ghazi.

Al-Balazuri, al-Imam Abi al-Abbas Ahmad b.Yahya b. Jabir. (1957). Futuh al-Buldan (Abdallah A. ad-Dabbagh. Umar A. ad-Dabbagh Ed.). Beirut: Dar an-nashr li al-jamiyyin.

Al-Beladsori, Imamo Ahmed ibn Yahja ibn Djabir. (1866). Liber expugnationis regionum (M. J. d. Goeje Ed.). Lugduni Batavorum: E.J. Brill.

Al-Djahiz, Abu Uthman Amr ibn Bahr. (1932). At-Tabassur bi at-Tidjara. // Revue de l'Academie Arabe de Damas, XII, 326-351.

Al-Idrisi, al-Sharif. (2002). Kitab nuzhat al-mushtaq fi-khtiraq al-afaq. al-Kahira: Maktabat al-thaqafa al-diniyya.

al-Istakhri, Abu Ishak Ibrahim ibn Muhammad. (1927). Kitab Masalik al-Mamalik. Leiden: E.J.Brill.

Al-Istakhri, Abu Ishaq Ibrahim b. Muhammad al-Farisi al-ma'ruf bi al-Karkhi. (1961). Al-Masalik wa al-Mamalik. al-Kahira: Wizarat as-saqafa wa al-irshad al-qaumi.

al-Istakhri, Abu Ishak al-Farisi. (1967). Discriptio Ditionis Moslemicae (Kitab Masalik al-Mamalik). M. J. d. Goeje Ed. Editio tertia (photomechanice iterata). Lugduni Batavorum: E.J. Brill.

Al-Jahiz, Abu Uthman Amr bin Bahr. (1903). Trioposcula (G. v. Vloten Ed.). Lugduni Batavorum: E.J. Brill.

Al-Kufi, Abu Muhammad Ahmad ibn A'ṯham. (1991). Kitab al-Futuh. Edt. A. Shari Vol. 3: Dar al-adwa^c li at-taba^ca wa an-nashr va at-tauzi^c.

Al-Maqrizi, Taqi ad-Din Ahmad ibn Ali. (1957). Kitab Ighathat al-Umma bi-Kashf al-Ghumma. 2-nd ed., Edt. Djamal ad-Din ash-Shayyal, Muhammad M. Ziyadeh. Al-Qahira: Ladjnat at-Talif, Tardjama wa an-Nashr.

Al-Masudi, Abu al-Hasan Ali ibn al-Husayn. (2005). Muruj adh-dhahab wa ma'adin al-jawhar. Edt. Arif Naif Hatum. Beirut: Dar Sadir.

Al-Moqaddasi, Shams ad-Din Abu Abdallah Mohamad ibn Ahmad ibn Abi Bekr. (1906). Edt.M. J. d. Goeje. Lugduni Batavorum: E.J. Brill.

Artamonov, M. I. (2008). *Hazar Tarihi: Türkler, Yahudiler, Ruslar* (3 baskı ed.) Ankara: Selenge Yayınları.

Arzhantseva, Irina A. (2007). The Alans: Neighbours of Khazars in the Caucasus. / P. B. Golden, H. Ben-Shammai and A. Rona-Tas (Eds.), *The World of the Khazars: New Perspectives. Selected Papers from the Jerusalem 1999 International Khazar Colloquium hosted by the Ben Zvi Institute*. Leiden: Brill., pp. 59-73.

Asadov, F.M. (2002). Turkish Dynasty of Sulids in South Caspian Land in 7-9 centuries (7. –9. Yuzillarda Güney Hazar Bölgesinde Hükümlanlik Süren Türk Suli Hanedanı) *Türkler*. Vol. 4, pp. 311-316. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

Asadov, Farda. (2016a). Evidence of Khazar Judaism: what did it add to the early history of world religions in the Caucasus? / *Religions in the Caucasus*. Baku: TEAS Press publishing house., pp. 41-50.

Asadov, Farda. (2016b). Jurjan in the External Relations and the History of the Khazar Khaqanate (7th–10th Centuries). / I. Zimonyi and O. Karatay (Eds.), *Central Eurasia in the Middle Ages. Studies in Honour of Peter B. Golden*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz, pp. 23-38.

Asadov, Farda. (2016c). Reinstatement of the long-distance international trade after the Arab conquest: Khazar-Arab partnership on Silk Road in IX-X centuries. / *Acta Via Serica, I* (Inaugural issue, winter), pp. 33-50.

Asadov, Farda. (2017). Ellac and Ilel: what does the study of an ancient Turkic title in Eurasia contribute to the

discussion of Khazar ancestry? / *Acta Via Serica*, 2(2), pp. 113-132.

At-Tabari, Abu Djafar Mohammad ibn Djarir. (1964). *Annales quos scripsit Abu Djafar Mohammad ibn Djarir at-Tabari. Cum Allis edidit M.J. de Goeje. Series I-III (Editio photomechanice iterata. ed.)*. Lugduni Batavorum: E.J. Brill.

Baladhuri, Ahmad ibn Yahya, Hitti, Philip K., and Murgotten, Francis Clark. (1968). *The origins of the Islamic state, being a translation from the Arabic, accompanied with annotations, geographic and historic notes of the Kitab futuh al-buldan of al-Imam Abu-l 'Abbas, Ahmad ibn-Jabir al-Baladhuri (1st AMS ed.)*. New York,: AMS Press.

Beaudry, Pierre, and Askary, Hussayn. (2010). *The Abbasid Khaliphate of Harun ar-Rashid*, 26 p. Retrieved from:

[http://amatterofmind.org/Pierres PDFs/HISTORY%202/B
OOK I/7. THE ABBASID CALIPHATE OF HAROUN
AL-RASHID.pdf](http://amatterofmind.org/Pierres%20PDFs/HISTORY%202/B%20OOK%20I/7.%20THE%20ABBASID%20CALIPHATE%20OF%20HAROUN%20AL-RASHID.pdf)

Boba, Imre. (1967). *Nomads, Northmen and Slavs. Eastern Europe in the ninth century*. Retrieved from <http://www.promacedonia.org/en/ibn/index.htm>

Brook, Kevin Alan. (2006). *The Jews of Khazaria* (2nd ed.). Lanham, Md.: Rowman & Littlefield.

Bosworth, C. E. (1997). Ebn al-Balki. In E. Yarshater (Ed.), (Vol. VIII, Fasc. 1, pp. 4). *Encyclopaedia Iranica*. Retrieved from

<http://www.iranicaonline.org/articles/ebn-al-balki>.

Czegledi, K. (1983). From East to West: The Age of Nomadic Migrations in Eurasia (translated from Hungarian by P.B. Golden). // *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, 3, 25-126.

Dixon, Donald F. (1998). Varangian-Rus Warrior--Merchants and the Origin of the Russian State. // *Journal of Macromarketing*, 18(1), pp. 50-61.

Dozy, Reinhart Pieter. (1881). *Supplement aux Dictionnaires Arabes. Tome Second*. Retrieved from <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k6226013q>

Dubs, Homer H. (1941). An Ancient Military Contact between Romans and Chinese. // *The American Journal of Philology*, 62(3), 322-330.

Dunlop, D.M. . (1954). *The History of the Jewish Khazars*. Princeton: Princeton University Press.

The Gabala Archaeological Expedition 2005-2010. Findings. (2011). Baku: CBS Publishing House.

Golden, P. B. (1975). The Q'azaro-hungarian title/-personal name *yelik*. // *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, 1, 37-45.

Golden, P.B. (1990). *Khazars The Encyclopaedia of Islam*. New Edition. (2-nd ed.), Vol. IV. Leiden: E.J. Brill, pp. 1172-1173.

Golden, Peter B. (1980a). *Khazar studies : an historico-philological inquiry into the origins of the Khazars*. Vol. 1. Budapest: Akadémiai Kiadó.

Golden, Peter B. (1980b). The Turkic peoples and Caucasia. / Conference on "Nationalism and Social Change in Transcaucasia", pp. 1-35. Retrieved from <http://->

[www.wilsoncenter.org/sites/default/files/op92 -
turkic peoples caucasia golden 1980.pdf](http://www.wilsoncenter.org/sites/default/files/op92_turkic_peoples_caucasia_golden_1980.pdf).

Golden, P. B. (1982). The question of the Rus' Qağanate. // Archivum Eurasiae Medii Aevi, II, pp. 77-97.

Golden, Peter B. (1992). An introduction to the history of the Turkic peoples : ethnogenesis and state-formation in medieval and early modern Eurasia and the Middle East. Wiesbaden: O. Harrassowitz.

Gordon, M.S. (2001). The Breaking of a thousand swords. A history of Turkish military in Samarra. (AH 200-275/815-889). Albany: State University of New York Press.

Golden, Peter B. (2004). Khazar Turkic Ghulâms in Caliphal Service. Journal Asiatique, 292(1-2), 279-309.

Golden, Peter B. (2005a). Khazarica: Notes on Some Khazar Terms. // Turkic Languages, 9(2), 205-222.

Golden, P. B. (2005b). The Khazars and the Kazakhs: new perspectives. B.B. Irmukhanov, Khazary i Kazakhi: svyaz vremen i narodov (Almaty "Nash Mir", 2003), 286 p. ISBN 9965-584-19-2. // Archivum Eurasiae Medii Aevi, 14, 281-297.

Golden, Peter B. (2007a). The Conversion of the Khazars to Judaism. / Edited Haggai B. Shammai. Andrash Rona-Tash, Peter.B.Golden. The World of the Khazars. Leiden: Brill, pp. 123-162.

Golden, Peter B. (2007b). Khazar Studies: achievements and perspectives. / P. B. Golden, H. Ben-Shammai and A. Rona-Tas (Eds.). The World of the Khazars: New Perspectives. Selected Papers from the Jerusalem 1999

International Khazar Colloquium hosted by the Ben Zvi Institute. Leiden: Brill, pp. 7-57.

Golden, P.B. (2016). The Khazars as "sons of Abraham". // *Хазарский альманах*, 14, pp. 322-348.

Hudud al-Alam(1937). The regions of the world : a Persian geography 372 A.H.-982 A.D. Transl. V.Minorsky. [London]: Oxford University Press.

Ibn al-Athir, Izz ad-Din Abi al-Hasan Ali b. Muhammad al-Jazari. (2006). *Al-Kamil fi al-Tarikh*. In 11 vols. Edited Abdallah al-Qadi and Muhammad al-Daqqaq (4th ed.) Beirut: Dar al-Kutub al-ilmiyya.

Ibn al-Faqih, Ahmad ibn Muhammad al-Hamadhani. (1885). *Compendium libri kitab al-boldan : auctore Ibn al-Fakih al-Hamadhani, quod edidit, indicibus et glossario instruxit M. J. de Goeje. Edt M. J. d. Goeje. Lugduni--Batavorum: E. J. Brill.*

Ibn Haukal, Abu al-Kasim (1967). *Liber Imaginis Terrae (Kitab surat al-ard)*. Ed. J. H. Kramers, editio tertia (photomechanice iterata). Lugduni Batavorum: E.J.Brill.

Ibn Haukal, Abu al-Kasim. (1992). *Kitab Surat al-Ard*. Beirut: Manshurat Dar Maktabat al-Hayat.

Ibn Khordadbeh, Abu al-Kasim Ubaydallah Ibn Abdallah. (1967). *Kitab al-Masalik wa'l-Mamalik*. Ed. M. J. d. Goeje. Editio secunda (photomechanice iterata). Lugduni Batavorum: E.J. Brill.

Kmietowicz, Franciszek. (1970). The term of Rada-niyya in the work of Ibn Khurdadbeh. // *Folia Orientalia* (Krakow), XI (1969), pp. 163-173.

Kodama, ibn Dja'far. (1967). Excerpta e Kitab al-Kharadj. Ed. M. J. d. Goje, editio secunda (photomechanice iterata). Lugduni Batavorum: E.J. Brill.

Koestler, Arthur. (1976). The thirteenth tribe : the Khazar Empire and its heritage. London: Hutchinson.

Kovalev, Roman K. (2001). Mint Output in Tenth-Century Bukhārā: a Case Study of Dirham Production and Monetary Circulation in Northern Europe. // Russian History, 28(1), pp. 245-271.

Kovalev, Roman K. (2002). Dirham Mint Output of Samanid Samarqand and its Connection to the Beginnings of Trade with Northern Europe (10th century). // *Histoire & mesure*(3), pp. 197-216.

Kovalev, R.K. (2005). Commerce and Caravan Routes Along Northern Silk Roads (sixth-ninth centuries). Part I: The Western Sector. // *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, 14, pp. 55-105.

Kovalev, Roman K., and Kaelin, Alexis C. (2007). Circulation of Arab Silver in Medieval Afro-Eurasia: Preliminary Observations. // *History Compass*, 5(2), pp. 560-580.

Kutschera, Hugo. (1909). Die Chasaren, historische studie; ein nachlass (2. aufl. ed.). Wien,: A. Holzhausen.

Le Strange, G. (1905). The lands of the eastern caliphate: Mesopotamia, Persia, and Central Asia from the Moslem conquest to the time of Timur. New York: Barnes & Noble.

Liu, Xinru. (2010). The Silk Road in World History. NY: Oxford University Press.

Marquart, J. (1903). Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge; ethnologische und historisch-topographische Studien zur Geschichte des 9. und 10. Jahrhunderts (ca. 840-940). Leipzig: Dieterich'sche Verlagsbuchhandlung.

Minorsky, Vladimir, and Munajjim Bashi, Ahmad ibn Lutf Allah. (1958). A history of Sharvan and Darband in the 10th-11th centuries. Cambridge,: Heffer.

Minorsky, Vladimir. (1958). A New Book on the Khazars. By V.Minorsky. (A review of D. M. Dunlop's "The history of the Jewish Khazars" (1954). // *Oriens*, XI(1-2), 122-145.

Miskawaihi, (1921). The Eclipse of the Abbasid Caliphate. The Concluding Portion of the Experience of the Nations. Ed. H. F. Amedroz. London: Basil Blackwell.

Noonan, Thomas S. (1992). Fluctuations of the Islamic trade with Eastern Europe during the Viking Age. // *Harvard Ukrainian Studies*, 16 (3/4), 237-259.

Noonan, Thomas. S. (2007). Some observations on the economy of the Khazar khaganate. / Haqqai B. Shammai, Andrash Rona-Tash, Peter. B. Golden (Ed.), *The World of the Khazars*. Leiden: Brill, pp. 207-245.

Poliak, Abraham. (1943). *Khazaria - Toldot mamlacha Yehudit BeEropa*. Tel Aviv.

Reid, Struan. (1994). *Cultures and civilizations (Silk and Spice Routes)*. London: Belitha Press/UNESCO Pub.

Rosa, Luigi De. (1992). *Silk and the European Economy*. / S. T. Umesao Tadao (Ed.) *Significance of Silk Roads in the History of Human Civilizations*. Osaka: National Museum of Ethnolgy, pp. 193-205.

Sand, Shlomo. (2009). The invention of the Jewish people (English ed.). London ; New York: Verso.

Sebeos. (1985). History (R. Bedrosian, Trans.). New York.

Sebeos. (1999). The Armenian history attributed to Sebeos. Transl. by R. W. Thomson; Historical commentary by Tim Greenwood with the assistance by James Howard-Johnston. Liverpool: Liverpool University Press.

Shnirelman, Victor A. (2007). The story of a euphemism: the Khazars in Russian nationalist literature. In P. B. Golden, H. Ben-Shammai and A. Rona-Tas (Eds.), The world of the Khazars new perspectives. Selected Papers from the Jerusalem 1999 International Khazar Colloquium hosted by the Ben Zvi Institute. Leiden: Brill, pp. 353-372.

Thomson, Robert W. (1978). Introduction. / *Moses Khorenatsi. History of Armenians*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, pp. 1-63

Togan, Ahmed Zeki Velidi. (1939). Ibn Fadlan's Reisebericht. Leipzig: F.A.Brockhaus.

Togan, Zaki Validi. (1939). Appendix "Rihlat Ibn Fadlan": Arabic text of Meshhed manuscript copied, compared with the text by Yakut al-Hamavi and published by Zaki Validi Togan / Ibn Fadlan's Reisebericht. Leipzig: F.A.Brockhaus, pp. 1-45.

Vaissière, Étienne de la. (2014). Trans-asian trade or the Silk Road deconstructed. / *The Cambridge History of Capitalism Vol. 1: The Rise of Capitalism* (J. W. L. Neal

Edit.), Cambridge: Cambridge University Press, pp. 101-124.

Yung, Peter. (1986). Xinjian - The Silk Road: Islam's Overland Route to China. NY: Oxford University Press.

COĞRAFİ TERMİNLƏRİN GÖSTƏRİCİSİ

Abaskun 136, 139, 144,
145, 183, 199
ABŞ 21, 29, 46, 70*
Abşeron 93, 158, 162, 166
Aqvan (Albaniya) 166
Alan (Dəryal, Bab
əl-Alan) 39, 116-118
Alaniya 80
Albaniya 2, 3, 12, 16-18,
38, 39, 57-59, 60, 62, 63,
67, 70-73, 82, 88, 89, 94,
95, 97, 98, 100, 107, 108,
120-124, 150, 151, 158,
160, 175, 176, 179, 180,
195, 203
Altay 103
Aluank (Albaniya) 166
Amudərya 55, 139, 140
Anadolu 163
Aral 13, 44, 109
Aralıq dənizi 112, 136,
163
Aran (Arran) 16, 95
Araz 12, 148, 150, 168
Arkanus 70

Arran 63, 64, 66, 97, 100,
118, 120, 141, 143, 144*,
148, 149, 150, 152,
155-157, 161-164, 166-169,
171, 176, 179, 180, 188,
190, 200, 202
Artanuci 189, 190
Artvin 189
Asiya 11
Atropatena 12, 97
Avrasiya 9, 10, 11, 13, 16,
19, 20-22, 24, 32, 33, 36-39,
41, 43*, 44, 47, 48, 50, 52,
55, 61, 66, 70, 98, 100, 105,
110, 112, 114, 115, 118,
128, 161, 175, 177, 191,
198, 200, 201
Avropa 10, 11, 15, 16, 20,
22, 24, 41, 46-48, 100, 102,
105, 108, 112, 114, 125,
127-129, 131, 134, 137,
143, 177, 178, 191, 197,
198, 200, 201
Azərbaycan 6-9, 11-13,
16-19, 28, 29, 31-38, 40, 50,
56, 57*, 58-64, 66, 70-72,

78, 79, 81-84, 87, 89, 90*,
100-102, 104, 115, 117-119,
128, 133, 139, 139,
141-144, 146-148, 149*,
150, 151*, 152-159,
161-164, 166-171, 174-177,
179-182, 186-188, 190-193,
195-202,
Azovətrafı 80
Bab əl-Alan 63
Bab əl-Əbvab 152, 155,
156,
Bağdad 75, 112, 135, 136
Bakı 56, 60, 84, 141, 144*,
162, 167-170, 179, 181, 199
Balkan 13, 50*, 131
Baltik 128, 184, 191
Bana (Oltu?) 189
Basfuracan 63
Bavariya 163
Bazaleti 91
Bazqu (Yarqu, Tarqu,
Tarki) 78
Behistun (Bisitun) 148
Belaya Veja (bax Sarkel)
186
Beyləqan 143, 149, 152,
181, 200

Bələncər (şəhər) 63, 71,
93, 123
Bələncər (yaylaq) 94
Bərdə 67, 96, 141, 143,
151-157, 159, 161, 162,
164-167, 169, 173-175,
179-181, 186-189, 199
Bərdic 152
Bəsrə 136
Biləcəri 93
Biləsuvar 93
Bizans 11, 13, 15, 17, 20,
42, 43, 64, 83, 88, 89, 104,
106, 108-110, 112-114, 120,
125, 126, 130, 135, 137,
158, 176-178*, 183-185,
189-191, 200
Bolqar (Bulqar) 80, 131,
191, 201
Bolqar-cay 93
Bolqar-Göytəpə 93
Bolqar-kənd 93
Bozalan 91
Bozaleani 91
Bozaleti 91
Buxara 136, 191
Buzala 191
Canaxır 159, 160

Cənə (bax Gəncə) 152,
154
Cürçan (bax Gürqan)
68-70, 75, 104, 121, 137,
138, 141, 143, 150, 156,
161*, 162, 164, 165, 179,
199
Cürçaniyyə (Gürgənc)
140
Cürzan 63, 66, 120
Çanan (Sian) 136
Çelarevo 87
Çin 10, 11, 20, 38, 101,
102*, 104-106, 108,
111-116, 118, 121, 137-140,
172, 176-179, 198
Çoqa (bax Çola) 69
Çola 39, 67, 69
Çora (bax Çola) 69
Dağıstan 19, 54, 80, 81,
117, 118, 163, 164
Dəbil 64, 151, 154-156,
175, 179
Dəclə 136
Dərbənd 39, 67, 69, 77, 78,
87, 116-118, 122-124, 132,
141-144*, 151, 153, 154,
156-165, 168*, 170,

173-176, 179, 181, 188,
196, 197, 199, 201
Dəryal 39, 116, 117
Dəyləm 162
Dihistan 68
Dinavər 66, 120, 148*-150
Dnepr 36, 44, 114, 128,
164, 178, 201
Don 80, 81, 88, 128, 130,
135, 178, 199
Dunay 80, 87
Dvin (bax Dəbil) 64, 151,
154, 155, 187, 188
Ekbatana 148
Ermənistan 90*, 91
əl-Abxan (bax: əl-Abxaz)
152, 157
əl-Abxaz 154, 156-159*
əl-Car 158
əl-Kürki 153, 180
əl-Mənsura 155
əl-Mütəvəkkiliyyə
(Şəmkir) 154, 155
əl-Yəzidiyyə (Şamaxı) 154
Ərdəbil 148, 150, 161, 166,
179, 181, 199
Ərəb (xilafəti) 11, 17, 20,
36, 43, 73, 74, 111, 112,

- 124, 125, 128, 129, 177,
182, 183, 193, 194, 198, 201
Ərminiyyə 63, 64, 96, 108,
120, 151, 155, 156, 162,
163, 168, 169, 174, 188
ər-Rəhab 169
Ərzrum 189
əs-Sistan 63
əş-Şamaxiyyə (Şamaxı)
152
Fars (vilayət) 43, 63, 153,
174, 175
Fələstin 13
Fərab 136
Fərat 136
Frakiya 41
Frank (imperiyası) 112,
114, 185
Füzuli (rayon) 19, 90
Gəncə (Cənzə) 152, 154,
181, 200
Gilan 161*, 184
Gürcüstan 45*, 63, 64, 66,
70, 91, 108, 120, 149*, 150,
163, 188, 189, 191
Gürgənc (Köhnə Ürgənc) 140
Gürqan (Cürcan, Qorqan,
Hirkaniya) 7, 25, 26, 121,
122, 199
Hind okeanı 136
Hindistan 101, 107,
138-142, 165, 179
Hirkaniya (bax: Cürcan,
Qorqan) 70
Hunan 152
Xamlıq (bax Xanbalıq)
135, 137
Xanbalıq 135*, 137*
Xarəzm 7, 36, 109, 131,
140, 197, 201
Xəzəllər 7, 90
Xəzər (dəniz) 6, 7, 12, 13,
41, 75, 93, 100, 107, 113,
121, 126, 128, 131,
133-135, 137-143, 144*,
145, 157, 158, 159*, 161*,
164, 165, 168*-171, 177,
178, 184, 188, 191, 193,
199, 201
Xəzər (xaqanlığı) 9-11, 13,
15, 17, 19, 20-23, 28, 31,
34-38, 42, 43*, 44, 45,
47-50, 52, 53*, 56, 58-62,
66, 69, 73-76, 79, 80, 83,
86, 88, 90, 92, 95, 97-100,

110-112, 114-116, 118, 125,
126, 128-132, 137, 144,
146, 161, 162*, 171-173,
174*, 177, 179, 182-186,
190, 193-98, 201, 202
Xəzərdağ 19, 90
Xəzərətrafı (bölgələr) 25,
26, 55, 68, 80, 104, 107,
108, 121, 131, 159, 168,
176, 184, 185
Xəzər-sanqar 90
Xəzəryanı (bölgələr) 20,
39, 42, 75, 127, 133-135,
143, 162, 165, 171, 179
Xəzəryaylaq 19, 90
Xəzəryurd 19, 90
Xorasan 25, 27, 69, 119,
148, 150, 153, 182
Xuzistan 153
Xvalis (bax Xarəzm) 131
İdil (bax İtil) 7
İran 17, 22, 39, 42, 62, 64,
66, 87, 94, 100, 102, 103,
104, 106, 108, 110, 115,
116, 118, 120, 122, 148*,
149, 163, 176, 178, 188
İsfahan 136, 153, 174

İtil 7, 12, 13, 104, 132, 135,
138, 143-146, 160, 169,
172, 199
Kalat ibn Kəndman 154
Kalmıkiya 61
Kaspi (dənizi, bax Xəzər)
7, 31, 116, 117
Kaspi (qapısı) 116, 117
Kembric 70*
Kiçik Asiya 41, 163
Kirmanşah 120, 148*
Kiyev 23, 24, 48, 49, 53,
182, 191, 201
Klarceti 189
Kolxida 163
Konstantinopol 109, 183,
184
Kordova 91, 126
Kırım 80, 81
Kulzum 136
Kursarə (Kul-sare) 150,
153, 180
Kültəpə 150
Kür 67, 71, 120, 139, 140,
153, 164, 168
Qafqaz 16-23, 28, 31, 32,
35, 38-44, 49, 53, 55, 57-59,
61-70, 73, 78, 80-83, 86, 89,
92-96, 103, 107-112,

114-124, 127-129, 148,
15-152, 155-158, 160, 162,
163, 175-180, 191, 194-196,
200, 201
Qahirə 70, 137*
Qala-Suvar 93
Qara dəniz 13, 39, 43, 44,
109, 129, 134, 139, 140,
142, 164, 190
Qarabağ 95
Qaradənizətrafı 86, 109
Qəbələ 18, 62, 66, 67, 70,
78, 83, 84, 87, 121, 152,
154, 161, 166, 174*, 200
Qərbi Avrasiya 41, 52, 66,
121, 161
Qərbi Dvina 128
Qırmızı dəniz 136
Qotland 127
Quba 93, 158
Quzğun 7
Qüds 13
Laçın 19, 90
Lahıc 152, 157
Laican (Lahıc) 157, 158
Lerik 19, 90
Lənkəran 163
Maxaçqala 19
Malazgird 152

Manqışlaq 179, 199
Marağa 148-152, 180
Masqat 158
Mavərənnəhr 111, 137,
139
Mayanc (Miyanə) 148
Mazandaran 7
Mərkəzi Asiya 25, 28, 55,
74, 76, 77, 89, 98, 99, 101.
102, 104, 111, 112, 118,
119, 127, 129, 132, 176,
191, 197, 201
Mərkəzi Avrasiya 24, 32,
37, 113, 115, 198, 202
Mərv 104, 136
Məşhəd 25
Midiya 103, 104, 107, 148
MİL (düzü) 88
Misir 27*, 104
Monqolustan 9
Muğan 93, 95, 118
Nahavənd 110, 122
Naxçıvan 151
Nəşava (Naxçıvan) 151
Nüvədi 90
Oka 128
Ordubad 19, 90
Orxon 9, 113
Orta Asiya 12, 13

Orta Şərq 29, 36, 102, 115
Ön Asiya 163
Parfiya 39, 40, 108, 117
Paris 48
Partav (bax: Bərdə) 67
Piriney 134
Prinston 29, 30
Puatye 23, 48
Rey 153
Rioni 140
Roma 10, 13, 102, 108,
116, 176
Rum dənizi (bax Qara
Dəniz) 134
Rus (ölkə) 24, 48, 49, 201
Rusiya 23, 24, 29, 47, 49,
50-53, 79, 84, 87, 117, 127,
128, 130, 147, 201
Samur 79, 154, 157, 159,
160
Sankt-Peterburq 29
Sarkel 128-130, 178, 186,
199
Sauran 136
Serbiya 87
Səmərqənd 119, 136, 153,
174
Siraf 136
Sırdərya 10, 13, 55

Skandinaviya 127-129,
131, 201
Soqd 104, 106, 108, 111,
114, 119
Sul (qala) 68, 69, 122
Suriya 104, 153
Şabran 79, 87, 88, 93, 152,
153*, 156-158, 161, 200
Şahram Fayruz (qala) 68,
69
Şam (bax Suriya) 153
Şarvan (bax Şabran) 153,
156
Şaş (Daşkənd) 136
Şəki 152, 155*
Şəmkir (Şəmkur,
əl-Mütəvəkkiliyyə) 79*,
152, 154, 155, 161, 166, 200
Şəmkur 79, 152, 154
Şimali Donets 128
Şimali Çjou 105
Şimali Tsi 105
Şiraz 175
Şirvan 16, 95, 117, 118,
149*, 152, 167
Talas (ç.) 111, 119
Talış 90
Tao 189
Tarim 175

Tarki (Tarku) 19
Tarnevit (kənd) 91
Tarnevit yaylağı 90
Təbəristan 63, 143, 150,
161, 162, 168, 179
Təbriz 136
Tiflis 63, 70, 141, 151-155,
164, 169, 175, 179, 187
Tovuz (rayonu) 91
Trabzon 150
Türk xaqanlığı 9-11, 20,
42-44, 65, 70, 85, 105, 106,
108-111, 176
Türkistan 104
Türkiyə 29*, 189
Ukrayna 33, 51, 88, 129,
163
Ural (dağlar) 129
Ural (Yaik) 109
Urmiyə 57*
Uzboy 140, 199
Üçtəpə 88, 89
Varsan 149, 150, 152, 165,
166, 200
Volqa 7, 40-42, 44, 49, 80,
88, 109, 114, 127, 128, 131,
132, 134, 135*, 138, 146,
156, 160, 169, 178, 184,
185, 191, 199, 201

Vrkan (bax
Hirkaniya/Qorqan) 159*
Yaxın Şərq 12, 13, 20,
24-26, 36, 38, 39, 54, 75,
100, 104, 107, 108, 112,
115, 118, 127, 128, 131,
133, 138, 143, 166, 175,
177-179, 181, 193, 198
Yaik (Ural çayı) 109
Yerusəlim 13, 51, 112
Yuxarı Saltovo 85
Zəncan 148, 188
Zəngilan 94

“Elm və təhsil” nəşriyyatının direktoru:
Professor Nadir MƏMMƏDLİ

Dizayner: Kamran İbrahimov
Texniki redaktor: Yadigar Mirbağırzadə

Çapa imzalanmış 15.04.2018
Şərti çap vərəqi 15. Sifariş № 60.
Kağız formatı 60x84 1/16. Tiraj 300 .

Kitab “Elm və təhsil” nəşriyyat-poliqrafiya
müəssisəsində səhifələnib, çap olunmuşdur
E-mail: nurlan1959@gmail.com
Tel: 497-16-32; 050-311-41-89
Ünvan: Bakı, İçərişəhər, 3-cü Maqomayev 8 /4

